
અનુક્રમણિકા

૧. શ્રીબાલકૃષ્ણજીકૃત મનાતી સંસ્કૃત ટીકા - મૂલ..... ૯
  ૨. શ્રીહરિધનચરણકૃત સંસ્કૃત ટીકા - મૂલ ૩૨
  ૩. સમશ્લોકી ગુજરાતી ભાવાર્થ સહિત ૫૮
  ૪. સૌંદર્ય પદ્યમ્ ૧૨૨
-
-

श्रीसप्तश्लोकी व्याख्या

श्रीगोस्वामीयरक्ष तृतीय तनुजानां श्रीबालकृष्णञ्च कृतां (संस्कृत)

मंगलायरक्ष

यः कृष्णलीलामृत सारसिन्धुषु प्रवृद्धतत्रेम परिप्लुतः स्वयम् ।
तावत्स्वरूपैः सुरसात्मकैः सदाकीडत्ययं मां कृपया स रक्षताम् ॥१॥
यदर्थमीदृशस मूर्तिराविर्जता छि वैश्वानर सूनु मूर्तिः ।
सायापि तादृशस भावरूपा कृपादेशा मां शरणां करोतु ॥२॥

मंगलायरक्ष व्याख्या

अथ श्रीमदायार्याणां लौकिकेषु प्राकट्यादलौकिकोत्कर्ष
मञ्जनतां स्वीयानां तज्जशापनार्थं श्रीमत्प्रभुयरक्षाः
श्रीमदायार्याणां रसात्मकानन्दरूप स्वरूप निरूपणेना लौकिकोत्कर्ष
लोकेष्वप्यलौकिक धर्म प्रकटनेन कालत्रयेप्येतादृशस्यान्यस्या-
भावात् सर्वोत्कृष्टत्वं च तादृशसानुभवजनितातिविगाढभाव
प्रौढ्यानिरूपयन्ति

श्लोक

स्फुरत् कृष्णप्रेमामृतरस लरेष्ठाति लरिता ।
विरडान् कुर्वाणा व्रजपति विडाराब्धिषु सदा ।
प्रियागोपीभर्तुः स्फुरतु सततं वल्लभ धृति-
प्रथावत्यस्माकं हृदि सुभग मूर्तिः सकृदृषा ॥१॥

व्याख्या प्रारंभ

अत्र त्रिधा स्वरूपं निरूप्यते । अेकं सौभाग्यरूपं मूलभूतम् ।
अपरं लीलारसात्मकं, तृतीयमवताररूपमन्येषां इलदायकं
सर्वोत्कृष्टयेति । तत्र प्रथमं सौभाग्यरूपमाहुः तस्यसा सुभगा
मूर्तिरस्माकं हृदि सततं स्फुरतु । सुभग मूर्तित्व कथनेन यथा
श्रीकृष्णो मूर्तिमान् शृंगारस्तथा तद् रसलीलाजनितं यत्परम्
सौभाग्यं तदेव मूर्तिमद्वयमिति ज्ञापितम् । अत एव समस्तं
पदमुक्तम् । सा केत्यपेक्षायां तामेवविवृण्वन्ति या गोपीभर्तुः
प्रिया अयन्तं प्रियतमा । अत्र गोपीभर्तुपदेनोभयोरप्यति
प्रियेति ज्ञापितम् । तेन पूर्णं सौभाग्यं निरूपितम् । अन्यथा
भर्तु प्रियत्वेपि स्वामिनी प्रियत्वाभावे तथात्वं न स्यात् ।
स्वामिनी प्रियत्वेपि तत्प्रियत्वाभावेपि न तथात्वमित्युभयोः
प्रियत्वकथनेन संपूर्णं सौभाग्यातिशय उक्तः । किंय-
गोपीभर्तुरित्यत्र भर्तुपदेन “निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा”
धृत्यत्र निरूपितो गृहस्वामी प्रबुद्धयते तत्र गृहदासानामेव

सुलभ ઈત્યુક્તત્વાદત્રાપિ તાદશાનાં તથેતિ સૂચ્યતે । એવં સતિ
 તાદશ સ્વસ્વામિનો ગૃહે યા યાવત્સર્વકાર્યકર્ત્રી તત્રાપિ
 સ્વસ્વામિનઃ પ્રિયા પરમપ્રેમાસ્પદાત્યન્તરજ્ઞ રહસ્ય નર્મ
 વાર્તાભિજ્ઞા અતએવ સ્વાધિનભૂત ભર્તૃકા તસ્યાસ્તદ્ રસાનુભવ
 જનિતં સૌભાગ્યં કિમુ વાચ્યમિતિ ભાવઃ । લોકેપિ યા એતાદશી
 ભવતિ તસ્યાઃ સ્વ સ્વામિગૃહે કશ્ચન પદાર્થો નાજ્ઞાતો ભવતિ
 સાપિ ભર્તુઃ પરમ સુભગા કથ્યતે । ઈયંતુ તાદશા લૌકિક સાક્ષાત્
 સ્વસ્વામિગૃહે તાદશીતિ કિમધિકઃ સૌભાગ્યોત્કર્ષ ઈતિ ભાવઃ ।
 નનૂભયોઃ પ્રિયત્વમુભયોરતિપ્રિયકૃતિકરણેનૈવ ભવતિ તત્ કિં
 કૃતમનયા યેનેતાદશ પ્રિયત્વમાસીદિતિ તદ્ વિશેષણેનાહુઃ-
 સ્ફુરદિતિ । સ્ફુરત્તવનવત્વેન પ્રતિક્ષણં વિસ્ફૂર્જન્ યઃ કૃષ્ણસ્ય
 રસાત્મક ગૂઢભાવ રૂપસ્ય સદાનન્દ પૂર્ણસ્ય પ્રેમરૂપામૃતભર
 સ્તેનાત્યન્ત ભરિતા, બાહ્યાભ્યન્તરં પૂર્ણા । યદપિ સદૈવ
 શ્રીકૃષ્ણપ્રેમ પુર્ણોયં તથાપિત તત્કાણે પ્રિયાણાં પ્રિયદત્ત
 તાદગ્રસભર સ્વભાવેન માનાદિ જનીત વ્યભિચારી ભાવા
 નવનવા વિલક્ષણા ઉત્પદ્યન્તે, તદા તદ્ રસોદ્બોધક નર્મ
 પરિહાસકાકવાદિનામાદિ સંમાનનેન તન્મેલને કૃતે તાદશ રસ
 ભરે । પ્રિયાન્તરાયા સહિષ્ણુરત્યાતુરસ્ય સ્વપ્રભોરતિપ્રિયકરણેન
 તત્ તત્ રસ વિશેષ ભાવોત્પાદનેન ચાતિશયિત પરમ
 સુખાનુભાવનેન ચ તાદશ સમયોચ્છલિતો યઃ
 સ્વવિષયકોડનિર્વચનીયઃ નવપ્રેમામૃતભર સ્તેનાતિપૂર્ણા

भाष्यान्तरपूर्णा तदैव स्वामिन्यपि स्वमनोभिलषित स्यैव करणेन
 तादृश परमसुखानुभावेन तत्प्रेम्णापिपूर्णा जाता । अवेमुभयोः
 प्रियत्वे हेतुरुक्तः । ननु हरिप्रियास्त्वनेका ऐकस्या अनुकूल
 करणोऽन्यस्यास्तत्प्रतिकूलं येत्तदा तत्करणे तत्प्रियत्वाभावेन
 तज्जनित सौभाग्यमपि न भविष्यति तत्राहुः विहारान् ऽति ।
 अत्र प्रजपतिपदेन यावत्यो प्रजसंबन्धिन्यः प्रियास्तासांपतिः
 पति पदेन गृहस्वाम्येवायाति । तादृशस्य प्रजपते-
 र्विहाराभ्यस्तासु सर्वासु प्रत्येकं रस विलास समुद्रास्तेषु
 विहारान् कुर्वाणा निरंतरं तत्तदनुभवं करोतीत्यर्थः । यदि तासां
 सर्वासामनुकूलं न कुर्यात् तदा तद् विहार मध्यपातित्वेन
 तदनुभवो न घटेतेति । सर्वानुकूलत्वेन सर्व प्रियत्वेन ।
 सर्वजनिततादृशसौभाग्योत्कर्षोऽपि सिद्ध ऽति भावः ।
 कादाचित्काभावाय सदेत्युक्तम् । अवं सति सर्वानुकूलत्वेन
 तन्मूर्तेस्तासां सर्वासामप्येतदनुकूलतयैव रसानुभवः सिद्ध्यति
 नान्यथेति ज्ञापितम् । अतएव सर्वान्तःपातित्वेन
 तद्विहारानुभव करणं तस्य तत्कृतत्वादिति । अतेनैक मूर्त्यैव
 सर्वकार्यकरणं सर्वरसानुभव करणमन्यस्याशक्यमिति
 तत्करणेनेदमलौकिक सामर्थ्यं द्योतितम् । अतादृशी सौभाग्यरूपा
 मूर्तिरस्माकं हृदि स्फुरतु । तादृशलीला सौभाग्यरूपिण्यैव
 प्रकटीभवतु यथा बह्वीनां तासां हृदिप्रिय मिलनार्थं
 मिलनान्तरमपि स्फुरद्गुणा जाता तथास्माकमपि हृदि तं

મેલયિત્વા સ્ફુરતુ । અસ્માકં ઈતિ સ્વાસ્યાગ્નિકુમારત્વેનૂ તેષાં
 ખોડશ સહસ્ર રૂપત્વેન સ્વસ્યાપિ તત્સંપૃક્તભાવ રૂપત્વેન
 પ્રભુરસાનુભવાદ્ બહુવચનમુક્તમ્ । નનુ યા પરમ કાષ્ટાપત્ર
 પર્વોક્તાનન્દ સૌભાગ્યવતી સા ભવદર્થે લોકે કિમર્થમાગમિસ્યતિ
 તત્રાહુઃ । યા અસ્માકમેવાર્થે ભૂવિ પ્રગટા સતી ‘વલ્લભ ઈતિ
 પ્રથાવતી’ પ્રસિદ્ધેતિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમુક્તમ્ । અસ્માકમિતિ
 પ્રથાવતિ હૃદ્યે તદ્દુભય મધ્યસ્થત્વાદ્ દેહલી દીપન્યાયેન યોજ્યમ્ ।
 નન્વેવં પ્રાકટ્યે કો હેતુ સ્તત્રાહુઃ સકરૂણોતિ ભગવદ્ વિપ્રયોગ
 જનીતાસ્મત્તાંપાસહિષ્ણુઃ । એતેનૈતત્રપ્રાકટ્યેન સર્વથાધુના
 પ્રભુમિલનં ભવત્યેવેતિ જ્ઞાપિતમ્ । નન્વાચાર્યમૂર્તિ સ્ત્વેતાદૃશ્યેવ
 પરં ત્વિદાનીં તાદૃશીત્વં ન દૃશ્યતે ઈતિ પક્ષાન્તરેણ સમાધાનમુચ્યતે ।
 અથવા યા ઈદાનીં વલ્લભ ઈતિ ભૂવિ પ્રથાવતિ સૈવાસ્માકં હૃદિ
 સ્ફુરતુ સા કીદશી યા ગોપીભર્તુઃપ્રિયા । ઈદં તુ મહદ્ અલૌકિકં
 યદાધુનિક પરિદૃશ્યમાન વ્યક્તિત્વેપિ ગોપીભર્તુઃ પ્રિયાત્વમ્ ।
 નનુ પ્રિયાત્વેપિ તદાધારભૂત રસદાનં ન ભવિસ્યતિ તત્રાહુઃ
 ‘સ્ફુરદિતિ’ । તાદૃક્પ્રકારક રસદાનેન ‘અતિભરિતા’ । અત્યન્તં
 બાહ્યાભ્યન્તરં પૂર્ણાં ન તુ કિંચિદપિ ન્યુના । એતેન વ્યક્ત્યભાવેપિ
 તદ્દાનેનાત્યલૌકિક પરમોત્કર્ષ ઉક્તઃ । નત્વેવં ભગવાનેકાન્તે
 સર્વ સમર્થત્વેન રસં દદાતિ પરંત્વિતર પ્રિયા વિહારાદિષુ ન
 પ્રવેશો ભવિષ્યતિ તત્રાહુઃ ‘વિહારાન્ કુર્વાણા ઈતિ’ । સર્વ પ્રિયાણાં
 વિરહાબ્ધિષુ વિહારાન્ કુર્વાણા । અબ્ધિનાં બહુ વચનેન સર્વત્ર

स्वच्छन्द विहारत्वं यथा काममवगाहनं धोतितम् । या
 व्यक्त्यभावे सकल प्रियतमा विहारिणो हरेः प्रियाऽभूत्
 तत्सौभाग्योत्कर्षः केन वाच्यः । अत्रेवं सत्येतादृश्या यद् भूवि
 प्राकट्यं तदस्मद्दुपरि करुण्यैवेति तत्प्राकट्ये तत्स्वरूप ज्ञानपूर्वक
 तदनुभवेन सदा हृदि स्फुरणेन तद्भावेन तद् रसानुभवो
 भवति तित्भावः । ननु तथाप्येवं स्वप्रियतमाभिः सह विहरतो
 हरेः स्वान्तरायत्वेनैतादृश्याः प्राकट्य करुणं न
 संभवतीत्यसाधारणोऽहेतुः कश्चिद् वक्तव्य इति पुनः
 पक्षान्तरेणोच्यते । यद्वा । अत्र पुष्टिर्भागं प्रकटनार्थं ज्वानां
 पुष्टि इल प्रापञ्चार्थं स्वस्य तद् रसानुभवार्थं स्वरिरंसया
 भगवतैवाचार्यं प्राकट्यं कृतमिति वल्लभाष्टके सर्वोत्तमे योक्तम्-
 'तस्यैवाज्ञया' इति 'स्वास्यं प्रादुर्भुतं यकार' इत्यादिना । अत्रापि
 तदभिप्रायेणैव प्रार्थते । तथाहि 'स्फुरन्' वर्धमानः कृष्णस्य
 प्रेमाभूतरसभरस्तेनातिभरिता अयमाशयः । यत्फलदानार्थं यत्र
 य स्वस्य रसानुभवार्थं तादृशाचार्याणां स्वान्तरायत्वेन प्राकट्यं
 यत्कृतं तत् तस्मिन् प्रेमभर व्यतिरेकेण न किंतु तत्प्रेमातिशयेनैव ।
 अन्यथा तादृश लीला समाजे पुष्टि पुष्टि रूपाब्धिः स्वप्रियाभिः
 स्वच्छन्दं विहरतो हरेः स्वास्यरूपत्वेन तादृशाचार्यं प्राकट्य करुणं
 न संभवति । स्वान्तरायत्वेनातो यदर्थमेतावत्कृतं तत्र कश्चन
 मडान रसविशेषोऽत्यलौकिकः पुष्टिर्भाग्योऽसाधारणः सर्वाति
 विलक्षणोति गोप्योऽस्तीत्यवगम्यते तदनुभवार्थं तत्रापि

प्रेमातिभरेश श्रीमदाचार्य प्राकट्यं कृतमित्ययमेवासाधारणो हेतुः । ततस्तद् द्वारा तत्प्राकट्येन श्रीकृष्णस्य पूर्वोक्त रसानुभवः सिद्धयेदित्यर्थः सूचितः । अत्र सती स्फुरत् कृष्णस्य गूढ भावात्मकस्य यः रस विशेषानुभवार्थं प्रेमाति भरिता तन्मिलन विलम्बासहिष्णुतया तत्प्रेमामृत भरेश पुञ्जसिती पुनस्तत्ताप शान्त्यर्थं भूवि प्रकटा वल्लभ षति प्रथावति प्रसिद्धा षत्यर्थः संपन्नः ।

कवयिदन्विति पाठः । तदाऽनुपदेन पश्चाद् उच्यते तेन पूर्वपदमप्याक्षिप्तम् । तथा य पूर्व स्फुरत् कृष्णेत्युक्त गूढ भगवद्भावो निरूपितः । स अत्र प्रतिकृति रूपः कोशोज्ज्वलः, तस्मिन् प्रेमामृत रसेनानुभरिता । यथा रसेनभृता मूर्तिस्तद्रूपाकृतिरेव भवति तथेयमपि तादृशरसेन भृता तादृग् भावात्मिकैव ज्ञतेति भावः । अतएव सौभाग्यस्यैव मूर्तिरुक्ता तज्जन्यत्वनियमात् । ननु कवयिदत्र प्राकट्ये भगवल्लीला रसान्तरायो भवेत् तत्राहुः 'विहारानिति' अत्रेन भूवि प्राकट्येपि तल्लीलानुभवेनात्यलौकिकत्वं द्योतीतम् । अतएव 'गोपीभर्तुः प्रिया' तादृग् विहारादपि विशिष्ट रसानुभावेन प्रिया ज्ञता सा मूर्तिरस्माकं हृदि षदान्नी 'सकृष्णा स्फुरतु' । अत्र कृष्णावत्त्वं प्रियमेलनाभिप्रायेणोक्तम् । यथा स्वतः कृष्णया अतावत्कृतं तथापुनापि प्रियं शीघ्रं मिलितं कुरु । तदभावे तव कृष्णैक स्वभावत्वं गमिस्यतीतिभावः । यत स्वं सुभग मूर्तिः सर्वेषां

सौभाग्य इषैव मूर्तिरितितवप्रिय मेलनैक स्वभाव उच्यतः ।
 न तु क्षणमपि तद्द्विलम्बसङ्घिष्युत्वं रसाभासहेतुत्वात् । अवं
 सत्येतादृशास्त्वग्निकुमारा अवे तेष्वेव रसदानार्थं श्रीमदाचार्य
 प्राकट्यं कृतमित्येतत्प्रार्थनया ज्ञाप्यत इति भावः ।

नन्वीदानीं पूर्वोक्त धर्माः श्रीमदाचार्येषु सन्तीति कथं ज्ञायते
 प्रमाणाभावाद् अस्ति तत्प्राकट्याभावयेति तज्ज्ञापकं भावात्मकं
 रूपमाहुः ।

श्रीभागवत प्रतिपद मणिवर भावांशु भूषिता मूर्तिः ।

श्रीवल्लभाभिधानस्तनोतु निजदासस्य सौभाग्यम् ॥२॥

व्याख्या

यस्य मूर्तिः श्रीभागवतस्य यानी प्रतिपदानी तान्येव मणयः
 तेषां वरभावरूपा अंशवः । वरपदेन पुष्टिरूप लीला संबन्धिन
 उक्ताः । तैर्भूषिता बाह्याभ्यांतरमलंकृता । यथान्यापि सौभाग्य
 मूर्तिः स्वपतिदत्त मणिलारादि किरणांशुभिर्भूषिता भवेत् तथेयं
 तद्भावांशुभिरलंकृतेति भावः । अथवा वरो हि नूतन रसभोक्ता
 श्रीकृष्ण अवे तत्संबन्धिनोभावाः निगूढत्वेन हृदये उत्पद्यन्ते यथा
 नूतनवरे नववध्वाः । त अवे अत्युत्कटत्वेनोच्छलिता यदा भवंति
 तदा अस्तिरंशु रूपत्वेन मूर्तिं भूषयन्ति । अतमेवोक्तं केनापि
 'सपि तथाप्ययं कश्चीद्भावः स्फुटतरमभूदेव तरले' इति ।
 अतेनैतन्मूर्तिरेतद्दरस भावांशुकृत बाह्याभ्यांतर शोभा दर्शनेन

तत्पूर्वोक्त धर्मरूप ज्ञानमपि स्वीयानां भवतीति भावः सूचितः ।
 किञ्च । यद्यपि 'निगमकल्पतरोः' ईत्युक्तत्वेन सर्वस्यापि-
 श्रीभागवतस्य रसरूपत्वात्प्रतिपदान्यपि रसरूपाण्येव तथापि
 वरपदेन इलप्रकरणीय भावा अेव केवलं रसरूपाः नान्य ईति
 शुद्ध पुष्टि भावांशुभिरेव भूषिता नान्यैस्तथापि प्रतिपदमणिरूप
 भावकथनेन प्रतिपदेषु वेदोक्त कर्मादिनामपि निरूपितत्वात्तेपि
 धर्माः आधिदैविकालौकिक रसात्मक क्रिया ज्ञान शक्तिरूपा स्तादृशा
 अेवैतन्मूर्तो सन्तीतिज्ञाप्यते । अेतेन यत्र यत्र तादृशोभाव स्तत्र
 तत्रालौकिकाधिदैविक तत् तत् भावरूपत्वमिति सूचितम् ।
 अवताराणामपि 'अदीनलीला-उसित' ईत्यत्र तत् तद् रूपत्वेन
 निरूपणात् । तेपि स्वरूपात्मकत्वेन रसरूपा अेवेति तत्र नान्यथेति
 भावः । अेवं सति संपूर्ण श्रीभागवत भावरूपता निरूपिता ।
 यस्य जिवस्य यथैवप्रतिपत्तिस्तथैव तस्य साधन दीनस्यापि
 स्वकृपयैव तत्साधनानि संपाद्योद्धरण समर्था यथा श्रीभागवतं
 सर्वाधिकार रूपत्वात् । तेन श्रीमदाचार्य स्वरूपं तु
 तादृग्रसभावात्मकमेव किंतु जिवोद्धारार्थमाविर्भूतस्य तस्यलोके
 स्वांजीकृतानां जिवानां लौकिक वैदीक धर्माणां स्वधर्मकत्वेन
 करणादस्वधर्मत्वेनाकरणाच्च भगवद् भजनं न सिद्धयेत् ।
 स्वधर्मत्वेन लौकिक वैदीक धर्मकरणे भक्तिमार्ग बाध संभवत् ।
 अकरणेतु वेदाज्ञाया अकरणात् तथात्वादस्मिन् मार्गेऽप्राभाष्य
 शङ्का स्यात् साधारणानामिति कापट्येन तदाचरणोपदेशार्थ

સેવોપયોગી લૌકિક વૈદીક ધર્માચરણં ન તુ સહજ ધર્મત્વેન । અત
 એવોક્તં 'લૌકિકત્વં વૈદિકત્વં કાપટ્યાત્' । ઇતિ વૈષ્ણવત્વં હિ
 સહજમ્' ઇતિ પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદાયામ્ । યસ્ય એતાદશી મૂર્તિઃ
 સ શ્રીવલ્લભાભિધાનઃ પૂર્વોક્તરૂપઃ પ્રભુઃ નિજદાસસ્ય
 સૌભાગ્યંતનોતુ । એતદાસ્ય સૌભાગ્ય સ્વરૂપં તુ પૂર્વશ્લોકે
 નિરૂપિતમેવેતિ તાદૃશં સૌભાગ્યં વિસ્તરેણ તનોત્વિતિ પ્રાર્થના ।
 એવં સતિ તદ્ દાસ્ય સૌભાગ્યં સ્વસ્મિન્નેવ સંભવતીતિ સ્વસ્મિન્નેવ
 તદ્દાનં નાન્યત્રેત્યેતાદૃશ સ્વરૂપ નિરૂપણેન જ્ઞાપિતમિત્યન્યસ્યાતિ
 દુર્લભત્વમપીતિભાવઃ ॥૨॥

આભાષ

નન્વાચાર્યાણામેતાદૃશમલૌકિકરૂપં તુ કેવલં ભવતામેવ
 જ્ઞાતમભૂત્ તદ્દદત્ત ફલમપિ પ્રાપ્તમિતિ । યે જીવા
 દૈવસૃષ્ટાવુત્પન્નાસ્તેષાં સંસાર મહાન્ધકૂપ પતિતાનામજ્ઞાના-
 વૃતચેતસાં કર્માઘસચ્છાસ્ર સંગજનિત મોહાન્ધકાર બ્રાન્તાનાં
 સ્વપથમલભમાનાનાં કા ગતિરિતિ ચેત્ તદર્થમાર્ગ
 પ્રકાશકત્વેનાવતારરૂપં નિરૂપયન્તિ -

માયાવાદ તમો નિરસ્ય મધુભિત્સેવાખ્યવર્ત્માદ્ભૂતં

શ્રીમદ્ ગોકુલનાથ સંગમસુધાસંપ્રાપકમ્ તત્ક્ષણાત્ ।

દુષ્પ્રાપં પ્રકટં ચકાર કરુણા રાગાતિ સંમોહનઃ

સ શ્રીવલ્લભભાનુરુલ્લસતિ યઃ શ્રીવલ્લવીશાંતરઃ ॥૩॥

व्याख्या

सः पूर्वोक्त एव श्रीवल्लभो भानुरिव लोके उल्लसति यः
 मायावादरूपं तमोऽज्ञानान्धकारं निरस्य दूरि कृत्य ज्ञानोपासना-
 दीनामपि स्वस्वमत एव प्रवर्तनात् तत्र तत्र साक्षात्
 भगवत्संबंधाभावात् । तेषामपि तमोऽपत्वेन स्वीयानांतर
 प्रवृत्त्यावार्थं मधुभिदो दोष निवारकस्य सेवाभ्यं वर्त्म मार्गं प्रकटं
 यकार । यथा भानू रात्रिञ्च तमो दूरी कृत्य सन्मार्गं प्रकाशयति
 अन्यथा मार्गाज्ञान उन्मार्गं गमनेनाशः स्यादिति । तथा सर्व
 विलक्षणतया सर्वोत्कृष्टं सेवा मार्गं प्रकटं यकारेत्यर्थः । ननु तन्मार्गं
 प्रकटनेन श्रवानां तत्र प्रवृत्तिर्भविष्यती परंत्वग्रे कदा कदा कीदृशं
 भविष्यतीति तत्राहुः । 'श्रीमद् इति' श्रीमान यो गोकुलस्यनाथः
 साक्षात् रसात्मक पुष्टि पुरुषोत्तमस्तस्य संगम रूपा सुधातस्याः
 सम्यक् प्रापकं तत्क्षणाद् एवमार्गं प्रवृत्त्यनन्तरमेवोत्पद्यमानं
 पुष्टं भजनानन्दमनुभावयतीतिभावः । कदाचित्कालकृत
 प्रतिबन्धो भवेदिति मधुमित् पदेन कालनियामकत्वेन तत्कृत
 प्रतिबन्धोऽप्यत्र नास्तीति ज्ञापितम् । मधुपदस्यवसन्त
 वायकत्वात् तत्परत्वमपि संभवतीत्यर्थः । ननु भगवत्सेवामार्गं
 प्रवृत्तानामाध्यन्तेषामेतत्फलमेतावत्पर्यन्तं न श्रुतं कथमधुनै-

तत्प्रकटित्वेनायं मार्गस्तत्फलदायक इति चेत् तत्राहुः करुणोति ।
 करुणया श्रीमदाचार्य करुणया यो रागादिः साक्षात्पुरुषोत्तमे स्नेहः
 आदिपदेनासक्ति व्यसन सर्वात्मभावदयः तैः सम्यक् मोहनं ।

मन आदि सर्वेन्द्रियाणां भगवत्स्वरूपे निरोधकं रसात्मक
 स्वरूपव्यतिरिक्ते सर्वत्रारुचिकारकमेतेन मार्गप्रवृत्तावपि
 रागादिस्तु तदधिष्ठातृ करुणयैव भवेन्नान्यथेति ज्ञापितम् ।
 अतथैवै तत् इलस्याति-दुर्लभत्वज्ञापनायोक्तं दुःप्राप मिति ।
 ईदृशागादिजनितविगाढ भावद्वेषेन प्राप्यमन्यथा
 दुःप्रापमन्येषामप्राप्यमेवेति भावः । अत्र सत्येत्तन्मार्गस्येतर
 मार्गाद्दुत्कृष्टत्वमेतत्फलमप्येतदाचार्यकृपयैव प्राप्यं नान्यथेति
 ज्ञापितम् ।

नन्वेवं प्रकाशकत्वादिधर्मसाभ्येन भानुद्वेषत्वं निरूपितं परंतु
 भानोः प्राकृतत्वादेतेष्वपि तथात्वमाशङ्क्य तेषामप्राकृतत्वमाहुः
 श्रीवल्लवीशान्तर इति । श्रीवल्लवीशः साक्षात् लीलासहितो
 रसात्मको यः पुरुषोत्तमः स आन्तरे हृदये यस्य । भानौ
 'नारायणः सरसिजसनमध्यवर्ती' इति नारायणस्तिष्ठति । अत्र
 साक्षात् पूर्ण पुरुषोत्तमः इति ततो वैलक्षण्यं ज्ञापितम् । किञ्च ।
 स त्वेकभानुः अयं तु पुरुषोत्तमस्यास्यद्वेषत्वात्
 श्रीवल्लवीशद्वेषमान्तरं सर्वं यस्येति व्युत्पत्त्या
 सूर्याधिकप्रकाशद्वेषत्वेन श्रीवल्लवीश अवेति ततोऽलौकिकत्वं
 निरूपितम् । आन्तरमित्युपलक्षणं बाह्याभ्यान्तरमिति यावत् ।
 यथा भानुमार्ग प्रकाशत्वेन लोकनामिष्टप्रापकस्तथायमपीति
 सर्वमवदातम् । अथवा । नन्वाचार्याणां - 'स्वास्थ्यं प्रादुर्भूतं
 यकार उ' इत्युक्तत्वात् साक्षात् श्रीकृष्णास्यं वास्तवं रूपं

तदधिष्ठातृत्वेनाधिदैविकानन्दमयाग्निरूपं वल्लभाष्टके निरूपितम् ।
 अग्निरूपत्वेनैव भावरूपत्वमपि निरूपितम् । ईड तु भानु रूपत्व
 निरूपणे स्वरूप द्वैविध्यापत्तिः । न य मायावाद तमोनिरासकत्वादि
 धर्म साभ्येन तद्गुरूपत्वमुक्तमिति वाच्यम् । अग्निरूपत्वस्यापि
 तथात्वात्पत्तेः । न य तस्याप्यज्ञानाद्यन्धकार निवृत्तिहेतुत्वेन
 तथात्वमस्त्विति वाच्यमवास्तत्वापत्तिरूपानर्थक्यसंभवात् ।
 न य भानुरूपत्वस्यापि वास्तवत्वमेवास्त्विति वाच्यं तथात्वस्य
 कुत्राप्यनिरूपणात् । अग्निरूपत्वस्य तु 'अग्निश्चकार
 तत्त्वार्थदीपम्' । इत्यादिना निरूपितात्वव्येति येदत्र
 गूढाभिसंधिमुद्घाटयन्तः पक्षान्तरेण तत्स्वरूपं निरूपयन्ति
 मायावादतम इति । अत्र निकुञ्जस्थ लीला सामयिकं स्वरूपमुच्यते ।
 अतदेवोक्तं सर्वोत्तमे 'प्रतिक्षण निकुञ्जस्थ' इति । तथाहि । आदौ
 भगवता स्वयं निकुञ्जे स्थित्वा प्रजसमुदायस्थ भक्तानयनार्थं
 प्रेषिता पूर्वोक्त परम सौभाग्यरूपा श्रीमदाचार्यमूर्तिस्तत्र गत्वा
 भगवत्सौन्दर्यं माधुर्यं परम स्नेहार्द्रत्वादिगुणनिरूपकत्वेन
 रसोद्भोषिकाः अतएव मायारूपां मोहरूपा ये वादास्तैस्तमः
 पत्यादि भयजनितगमनाभावरूपम् । अथवा पत्यादिवाक्यान्वेव
 मायावादरूपाणी तज्जनितं यत् तमः तन्नीरस्य यदज्ञानं तन्नीरस्य
 दूरिकृत्यमानरूपं वामधुदैत्यस्तापेको भवति । अत्र चिर संश्रित
 मनोरथ प्राप्त प्रिये पत्यादि प्रतिबंधरयितिमिलनाभाव-
 जनितस्तापस्तद्गुरूप अवेति तं त्मिन्नति इति तादृशी या सेवा

साक्षात् सर्व समर्पणरूपा तामासमन्तात् ज्याति प्रकर्षेण कथयति ।
 अनेन मार्गेण सा भविष्यतीति भावः । यद्यप्यन्ये मार्गा बह्वस्तत्र
 प्रकटाः सन्ति परंतु ते सर्व दृग्गोचराः निरन्तर सर्व प्रवृत्ति
 संयुक्ताः अपि न तादृशानां तापनाशका इति । तादृशं वर्त्म
 दुःप्रापं तेषामेवेत्यर्थः । पूर्वोक्तमार्गस्थितानामन्येषामिति वा
 प्रकटं यकार । तादृश भक्तानां पत्यादि सर्व त्यागपूर्वकं तज्जनित
 भयाभावपूर्वकं य निकुंज सदनोन्मुभत्वं प्रमाणात्वेन ज्ञापितं
 यकारेत्यर्थः । अत एवाद्भूतम् । प्रज्ञान् निकुंज स्थान पर्यन्तं
 बह्वोमार्गा प्रसरन्ति तन्मध्येत एव सर्वाज्ञातं ज्ञापितमिति तथा ।
 अयमर्थस्तु दशम स्कंधीय सप्तदशाध्याये । ‘मार्गा बभूवुः’ इत्यादि
 श्लोक विवरणे ‘पूर्वं ये तेन’ इत्यादिना स्फुटि भवति ।
 विशेषतष्टिपाण्यां- ‘यावत्पर्यन्तंतद् विषये संस्कार अनुत्पत्तिरिति ।
 तथा य संस्कारोत्पादकत्वं श्रीमदाचार्याज्ञामेवेति सर्वसुस्थम् ।

ननु कदाचिद् तत्र गमनेपि इतरमार्गाणां तत्र विद्यमानत्वात्
 मार्ग विस्मृत्या न तत्रामिर्भविदिति येत्त्राहुः श्रीमदिति तेनैव
 मार्गेण भगवान् निकुंजे गतस्तदा तद् यरणारविंदावलोकन
 जनित परमात्यां तत्र गमने तत्क्षणादेव तादृश सुधा संप्रापकं
 भवतीत्यर्थः । अतेनायमेव भगवन्मार्गो नान्य इति सूचितम् ।

ननु स य कदाचिद् उन्मार्गत्वेन दुःखदोभविष्यति इति
 येत् तत्राहुः । करुण इति तन्मार्ग प्रवृत्तिमात्रेणैवातिरमणीय
 परम हंसादि विहंगम मिथुन रयित विविधकलकूञ्जत

श्रवणेन प्रिययरश्मसंबंधजनित भ्रूयादिसरसत्वादि धर्मावलोकनेन
 य प्रकटो यो भावः कुरुषात्मकः सात्विकाविर्भाव जन्यो
 द्वैन्यरूपस्तेन कृत्वा यो रागादिः 'यक्षूरागः प्रथमः' इत्याद्
 अवस्थाः ताभिः सम्यग् मोहनं रसात्मकत्वेन सकल
 देहप्राणोन्द्रियादिकं स्वरूपात्मकं करोतीत्यर्थः । यत्र मार्गस्थैवं
 मोहकत्वं तत्र स्वरूपस्य किं वाच्यमिति भावः । तस्मिन् समये
 सश्रीः नियमान श्रीसहितो यो भगवतो वल्लभत्वेन वल्लभः ।
 समये भानुरूप उल्लसति निःकुञ्ज स्थितो भगवानेव तदागमनं
 प्रतीक्षते तदा अयमागतो यमागत इति तन्मार्गोन्मुषस्य
 प्रभोर्लोचनेऽयमेवोल्लसति लोचनरूप एव भवतीति अर्थः ।
 एवं सति भानुरूपत्वं संपन्नं तस्य तद्रूपत्वादिति कार्यमपि
 तेन कृतमिति सुष्ठूक्तं तथा । अथवा तादृश प्रियायाः आनयने
 भगवतो दिनमिव करोतीति भानुरूपता । अतेनापेक्षित भक्त
 विषयिका भगवतो अवस्था निरूपिता । एवं सत्यस्थैवायं मार्गो
 न श्रवस्येति सूचितम् । अतः परं मार्ग स्थितस्यावस्थामाहुः
 श्रीवल्लवीशान्तरं इति । श्रीयुक्तो वल्लवीश आन्तरे सर्वत्र यस्य
 या मार्गो नीयते तत् सहित प्रभुलीलाभावनाजनित तद्
 रसानुभवेन देह प्राणोन्द्रियान्तः करुषात्मानस्तदात्मका एव
 भवन्तीति भावः । एवं मार्गस्य स्वरूप निरूपण हेतुकं भानुरूपत्वं
 निरूपितम् । अत एव 'भक्तिमार्गाब्जमार्तण्डः' इत्या त्रापि
 तथा निरूपणं ज्ञेयम् । उल्लसतीति भावार्थ सूचितः ॥३॥

आत्माध

ननु कश्चिद्यैव तत्प्रकाशितमार्गप्रवृत्तावपि नवरत्न
 भक्तिवर्द्धिनी विवेकधैर्याश्रयधुक्त साधनानां
 श्रवसाध्यत्वाभावात् तदभावेऽग तच्छब्देन पूर्वं
 परामर्शादृतादृशः स अवाधुना मार्ग प्रकाशको भानुरूपः इलं
 कथं भविष्यतीतियेत् तत्राहुः 'यदङ्घ्रिति' ॥

यदङ्घ्रिनभमंडल प्रसृत वारि पीयूषयुग् ।
 वरांगहृदयैः कलिस्तृणमिवेड तुच्छीकृतः ॥
 प्रज्जधिपतिरिन्दिरा प्रभृतिमृग्यपादाम्बुजः ।
 क्षणेन परितोषित स्तदनुगतत्वमेवास्तुमे ॥४॥

व्याख्या

यदङ्घ्रिनभमंडलात्प्रसृतं यद् वारि रूपं पीयूषं तेन युञ्जियुक्ती
 भवन्ति वराज्जानि मूर्धानः हृदयानि च वराणि श्रेष्ठानि वा तानि
 येषां तैर्जनैः कलिस्तृणमिवतुच्छीकृतः । यथा तृणमिलघुत्वाद्गण्यं
 भवति तथायं कृत इत्यर्थः । अथवा यदैवैतत्परिणामं संबन्धेन
 श्रेष्ठानी तानि ज्ञतानि तदैव कलिः स्वयमेत निवृत्तः भस्मी
 भवन भयात् । अतएव तृणसादृश्यं क्लेरुक्तम् । अतेन
 तज्जलस्य रसात्मकं सूयितम् । यश्च पुनः इन्दिरा
 प्रभृतिभिर्मृग्यमेव पादाम्बुजं यस्य तादृशः स प्रज्जधिपतिः
 पूर्वोक्तलीलारसरूपः क्षणेन तत्परिणामप्रभावेणैवः तैः

परितोषितस्तदनुगतत्वमेव ममास्तिवति भावः । अत्रेयं
गूढाभिसंधिः । तत्परशं तु भक्तिरसरूपं तज्जलमपि
तद्रूपमेवतत्संबन्धेन पुष्टि रस संबन्ध एव भवति तेन
स्वरूपनिष्ठा भावा एव उत्पद्यन्ते तैः प्रत्यङ्गानि हृदयादीनि
तद्रसरूप प्रत्यङ्ग दर्शन स्पर्शनाभिलाषप्रायुर्येषां तदात्मकतया
तद्रूपाण्येव भवन्तीति तेनैवाग्निना कलिमपि तुच्छीकृत्य
दुःखदत्वेन कलिं विरहरूपं क्लेशं वा दूरी कृत्य तत्क्षणेन ।
साक्षात्संबन्धेन प्रज्ञधिपति परितोषमपि कुर्वन्तीति यरणारविंद
जलस्यालौकिक रसरूपो महानुत्कर्षो निरूपितः । अवं सती तच्छरण
गमनेन तय्यरणारविन्द जल संबन्धे रसात्मक प्रज्ञधिपति रति
रुत्पद्यते तथा नवरत्नाद्युक्तसाधनानि तत्स्वभावादेव भवन्तीति
पूर्वोक्त आशङ्कापि निरस्तेति ज्ञेयम् । किं यात्र भावान्तरेणापि
ध्वन्यते । तथाहि । पूर्वश्लोके आचार्याणां भानुरूपत्वं
निरूपितमस्मिन् पद्ये यरणनभमण्डल सम्बन्धि जलस्य
कलिभण्डनत्वं भगवत् संतोषकत्वमुक्तम् । तेन यथा रवि
मंडलादाविर्भूतस्य कालिन्दी जलस्य पुर्व कलिभंडनत्वरूपं सर्व
साधारणधर्म 'यमोपि' इति श्लोकेन उक्त्वा पश्चात् 'धयंतव
कथाधिका' इत्यसाधारणो धर्मो निरूपितः । यथा वत्सांनिध्यकृत
तनुनवत्व प्रार्थनपूर्वकं भगवत्परितोषकरणरूपोप्यसाधारणो धर्मो
निरूपितस्तथै तय्यरण संबन्धे जलस्यापि कलिभण्डनत्वं
सर्वसाधारण धर्मः प्रज्ञधिपति परितोषकत्वमसाधारण धर्मः इति ।

तनुनवत्वहेतुभूत साग्निध्यार्थं तदनुगत्वमेवास्त्विति प्रार्थनमिति
 भावः । अ एवं सति मुररिपुरतिर्न दुर्लभोऽर्थाभिप्रायेण
 प्रजाधिपतिरत्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अतेन यथा कालिन्दी स्वर्पं
 केवल तद् रसात्मकं तथैतज्जल स्वर्पं तद् रसात्मकमेवेति । यथा
 कालिन्दी पूर्वं कुमारिकाम पूरिका ज्ञाता तथाधुनास्माकमपि कामं
 पूरयेदिति तदनुगत्व पूर्वकं प्रार्थनम् इति भावः ॥४॥

आभाष

ननु संसारग्रस्तस्य ज्वस्य श्रीमदाचार्यस्वर्पज्ञानाभावाद्
 भावदुष्टत्वाय्य तत्परज्जलसंभन्धेपि कथं कलि तुच्छीकरणं
 'सर्वेणगाजेनजलेन' इति वाक्याद् भाव दुष्टानां न कदाचिदपि
 शुद्धत्वमिति येत्त्राहुः अधौधेति -

अधौधतमसांवृतं कलि लुजंगमासदितं
 जगद्विषय सागरे पतितमस्वधर्म रतम् ।
 यदीक्षण सुधानिधिः समुदितोनुकम्पामृता-
 दमृत्युमकरोत्क्षणादरजमस्तु मे तत्पदम् ॥५॥

व्याख्या

अधौधतमसा आवृत मेतेनान्तरन्धत्वं निरूपितम् ।
 अन्तर्ज्ञानाभावाद् बाह्यदृष्टिरभ्यन्धैव यतो यद्विषय
 आसक्तास्तमेव पश्यन्ति इति । बाह्याभ्यान्तरमन्धत्वमुक्तम् ।
 तत्रापि पुनः 'कलिभुजंगमेनासादितम्' आसमन्ताद्ग्रस्तम् तद्

विषय जनिता भोलेनात्यन्तमन्थतममेवेति सूचितम् । तत्रापि
 'जगद्रूपः' संसाररूपो यो विषयसागर' स्तत्र 'पतितं'
 आद्यान्तरान्धत्वेपि कदाचित्सर्वथा न नाशो भवेदिति एति क्वि
 लुजंगमेत्युक्तम् । तद्द्विषयजगदस्यापि निवृत्तिस्तन् मंत्र वेदिना
 कदाचित् भवेदिति जगत् एत्युक्तम् । अतादृशं
 येत्सागरे पतितं सत्सर्वथा मज्जत्येव स्वतः परतोपि
 तिभिर्गिलाघधिष्ठानत्वात्तस्येति । अतएवास्वधर्मरतम् एत्युक्तम् ।
 संसारनिवर्तकेतरधर्मेष्वेवरतम् । समुद्रे पतितस्यापि तरङ्गां
 संभवान्मज्जन धर्मेष्वेव रतमित्यर्थः । एवं सर्वथा नस्यन्तमपि
 ज्वं 'यदीक्षुसुधानिधिः' कञ्जसारसार्द्रेक्षुसुपाभृत समुद्रः
 'क्षुसुमृत्युं' मरुण रक्षितं कालभयरक्षितमकरोत् 'तत्पदं मे अरुणं
 शरणा मस्तु' यत्र सर्वथा नाश संभवेपि ना नाश एति ।
 नन्वेतादृशेति दृष्टे कथं दृष्टिः पततीति तत्र हेतुमाहुः
 अनुकम्पामृताद्यः समुद्रितः अमृताद्दुद्रतः मरुणादि भयरक्षितमेव
 करोतीतिर्यः । अतेनैतादृशमापद्गतमज्ञं ज्वं दृष्ट्वा प्रभुषु
 कञ्जैवोत्पद्यते अतस्तादृशी दृष्टिः क्रियते तद्वैव मरुण हेतुकं
 सर्वत्यक्त्वा शुद्धभावेनाचार्यशरणा गमने तत्पदजल संबन्धेन
 क्वितुच्छीकरणमिति ज्ञापितम् । अकरोदिति भूतार्थत्वस्य सिद्धवत्
 कारणोक्तत्वात् ज्वार्थमपि स्वतः कञ्जसा करणैक शीलत्वं
 यदाचार्याणां तत्स्वानुभूतमेवेति ज्ञापितम् । अतएव तदरुणं
 प्रार्थितम् । यः पूर्वमेतादृशं ज्वभीदृशमकरोत् तत्पदं मे शरणा मिति ।

तदप्यत्र श्रीमत्प्रभुयरणाः कदाचित् तद् विप्रयोग रसानुभव
 दशायां तज्जनित प्रयुरात्यां तद्भाव स्वभावजनित
 दैन्योक्तवन्त इति नानुपपत्तिः काचित् ॥५॥

आभाष

अवं कञ्चयैवेतादृक् सलज दुष्ट जवोद्वार करणेन
 श्रीमदायार्याणां परमोत्कर्षमुक्त्वा कालत्रयेपिदग्धर्म विशिष्टो
 नान्यो स्तीति निरूपमत्वमाहुः मायावादेति -

मायावाद करिन्द्र दर्प दलनेनास्येन्दुराजोद्गत-

श्रीमद् भागवताभ्य दुर्लभ सुधावर्षेण वेदोक्तिभिः ।

राधावल्लभ सेवया तदुचित प्रेम्णोपदेशैरपि

श्रीमद् वल्लभ नामधेय सदृशो भावी न भूतोस्त्यपि ॥६॥

व्याख्या

मायावादरूपो यः करिन्द्रः महामत्त गजेन्द्रः अन्यानपनोद्यः
 तस्य यो दर्पस्त दलनेन ततआस्येन्दुराजः समुद्गतो यः श्रीमान्
 अलौकिक षड्गुणात्मक श्रीयुक्तया भागवताभ्यो नामात्मकः
 अन्तःपूष्पानन्द दायको यो दुर्लभःसुधावर्षस्तेन । अर्थात् दुःखरूपं
 मायावादं दूरिकृत्य स्वप्रकटित भक्तिमार्गानन्ददानेन । पुनः
 वेदोक्तिभिः रसात्मकानन्दरूप ब्रह्मनिरूपिकाभिस्तदुक्त धर्म
 स्थापनरूपाभिश्च । ततः पुष्टिमार्गं इत्युच्यते राधावल्लभसेवया

स्वमार्गे लीलास्थ भक्त सहितस्यैव सेव्यत्वात् तद्
 वल्लभत्वेनोक्तम् । तत्रापि रसस्य तत्रेवावस्थितत्वात् तद्
 दत्तत्वेनैव प्राप्यो नान्यथेति भक्तेष्वपि मुष्यस्यैव नामोक्तम् ।
 सेवापि मानस्येवोत्कृष्टेति तत्सेवोचितप्रेम्णा सर्वात्मभावरूपेण
 पुनः स्वीयान्प्रति तद्गुणैरपि श्रीमदेतद्भक्त सर्वोत्कृष्ट धर्म
 श्रीयुक्तं यद् वल्लभनाम तत् सदृशो न भावी न भूतोस्त्यपि
 कालत्रयप्येतादृशो नान्योस्तीत्यर्थः । अन्यत्र कालत्रयेपि समस्त
 धर्म संभवात् । अतेन श्रीमदाचार्याणां प्राकट्यात्पूर्वे काले तथा
 प्राकट्य समये पुनः पूर्वभावप्रपत्तौ यैकत्रुपत्वमेव नतु धर्म
 वैलक्षण्यमिति निरूपितम् । क्रिय । अत्रापि परोक्षवाद् अवेक्षेयः ।
 तदा करिन्द्र पदेन मानोव्यज्यते ॥६॥

आत्माष

ननु मायावादनिराकर्तृकपाण्डित्य निगमगति तत् क्रिया
 भगवत्सेवादि धर्मा अन्यत्रापि लोके दृश्यन्ते ऽर्ह्येवंसिद्धवत्कारेश
 नैतादृशः कोपि कालत्रय ऽर्हति कथमुक्तं तत्राहुः क्वचिद् ऽर्हति -

क्वचित्पाण्डित्यं येन निगमगतिः सापि यद्दि न
 क्रिया सा सापि स्याद्यद्दि न हरिमार्गे परिययः ।

यद्दि स्यात्सोपि श्रीव्रजपति रतिर्नैति निभित्तै-
 गुणैरन्यः को वा विलसति विना वल्लभ वरम् ॥७॥

व्याख्या

यदिभायावाह निराकर्तृकं 'पाण्डित्यम्' क्वचिद् भवति तथापि तस्मींस्तादृशी 'निगमगतिः' प्रवेश रसात्मकानन्द-ब्रह्मज्ञानमाद्यन्त परामर्शेन यथार्थत्वेन य सर्व धर्म ज्ञानं य न भवति । यदि कदाचित् निगमे गतिर्भवति तथापि तदुक्तसाक्षा 'क्रिया' न । सापी यदि स्यात् तथापि हरिभार्गे परिययो अब्यासो न । 'हरि' पदेन सर्व दुःख हर्ता भगवान् तन्भार्गे साक्षात्स्वरूप भक्तिमार्गं इति सूचितम् । किंतु तेषां ज्ञानादिभार्गेष्वेव प्रवृत्तेस्तत्रैव परिययः । यदि सोपि स्यात् साक्षात्स्वरूपत्वेन मार्गे परिययोपि भवेत् तथापि 'व्रजपतिरतिः' साक्षात् रसात्मक लीला सङ्घितो प्रभौ 'रतिः' साक्षात् अंगसंग सम्बंधिनी रतिः रिरंसा प्रीतिर्नास्त्येव । ईह तु यथा श्रीमदाचार्याणां तादृशे प्रभौरतिस्तथैतेष्वपि प्रभोरिति सुतरामप्युत्कर्षं इति निमित्तैः समस्तैरेतैर्गुणैः 'वल्लभवरं' वल्लभरूपं वरं 'विनाअन्यः को वा विलसति' । वा इत्यानादरे अपि तु न कोपित्यर्थः । अतेन पुर्वमेतन्मूर्तेः मण्डीवर भावांशु लूषितत्वोक्त्या मणिनां गुणसङ्गं विना शोभाजनकत्वाभावात् भावरूपमणिनामीदृग्गुणैरेव संयोगाद् वैजयन्ती रूपत्वेन शोभाजनकत्वमेतत्स्वरूपं विना नान्यत्रेपि विलसति विना वल्लभवरमित्युक्तमिति भावः । किञ्च । अेभिर्गुणैः सङ्घैतद् विलासोक्तिकथनेनैते गुणा अध्येतादृशं वरं प्राप्य विलसिताज्जताः अन्यथैतत् स्वरूप संबंधाभावे गुणानामपि

સ્વસમાનાધિષ્ઠાના ભાવાગ્નિરર્થકતા વિલાસાદિ જનિત
 શોભાદભાવ એવેત્યપિ જ્ઞાપિતમ્ । યથા પત્નીગુણાઃ સ્વવર
 એવ વિલસન્તિ તથા પ્રજપતિરતિગુણા વલ્લભવર એવ વિલસન્તિ
 નાન્યત્રેતિ અતઃ પરં ક ઉત્કર્ષો વાચ્યઃ । ઇતિ સર્વોત્કર્ષેણ ષડ્ગુણો
 ધર્મા નિરૂપિતઃ ॥૭૧॥

સંસારસિન્ધુ નિમગ્નં વિષયોર્મિપ્રચાલિતમ્ ।
 શ્રીમદાચાર્ય ચરણાઃ પ્રોદ્ધરન્તુ સ્વતોહિ મામ્ ॥૧॥
 યદજ્ઞેનાપિ લિખિતં મન્યે તત્ તત્કૃપાબલમ્ ।
 યદિ હૃદં હિ તજ્જ્ઞાનાં તદેદમખિલં શુભમ્ ॥૨॥

શ્રીબાલકૃષ્ણજીવિત સમશ્લોકી વ્યાખ્યા સમાપ્ત

(કેશવલાલ ગોવર્ધનદાસ - સંખેડાના પુસ્તક મુજબ ઇતિશ્રી નીચે મુજબ છે)

ઇતિ શ્રીવિકલદીક્ષિત વિરચિત સમશ્લોક્યાઃ કેશ્વિત્કૃતાવ્યાખ્યા સંપૂર્ણા

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

श्रीमद्विठ्ठलेश्वर विरचिता
श्रीसप्तश्लोकी

श्रीहरिधनचरणकृता सप्तश्लोकी व्याख्या
नमामि श्रीमदाचार्यचरणाम्बुरुहद्वयम् ।
यत्कृपालेशतो बुद्धिः श्रीमत्प्रभुकृतौ भवेत् ॥१॥
श्री विठ्ठलेशचरणं क्लेशमात्रनिवर्तकम् ।
वन्दे विशेष विज्ञानसंसिद्ध्यै तत्कृताविह ॥२॥
नमामि तातचरणान् सततं सपितामहान् ।
यदाश्रयादहं जातः स्वाचार्यशरणं गतः ॥३॥

अथ श्रीमत्प्रभुचरणाः स्वाचार्यस्वरूपं निरूपयन्तः 'निखिलबुध-
जनागोकुलेशं भजन्ते' इत्युक्ततया तत्त्वेन निरूप्यस्य तल्लक्षणभूतैर्धर्मैरेव
तथात्वमिति लक्षणरूपान् भगवद्बोधार्थभूतान् धर्मिसहितान् धर्मान् स्वेन
गुणैश्च सप्तधा फलदातृताज्ञापनार्थं सप्तभिः श्लोकैर्निरूपयन्तः प्रथमं
तदाधारत्वेन धर्मिणं निरूपयन्ति स्फुरदिति ।

स्फुरत्कृष्णप्रेमामृतसरसभरेणातिभरिता
विहारान् कुर्वाणा ब्रजपतिविहाराब्धिषु सदा ।

प्रिया गोपीभर्तुः स्फुरतु सततं वल्लभ इति
प्रथावत्यस्माकं हृदि सुभगमूर्तिः सकरुणा ॥१॥

अस्माकं हृदि सा सुभगमूर्तिः सततं स्फुरतु इति सम्बन्धः । अत्र मूर्तिपदेन धर्मी निरूप्यते । सुष्ठु समीचीना भगा यस्या ईत्यनेनान्तरङ्गा धर्मिरूपाः पुष्टिमार्गीया ऐश्वर्यादयो निरूप्यन्ते इति षड्भिर्विशेषणै-
स्तान्निरूपयन्तः प्रथमैश्वर्यं निरूपयन्ति स्फुरदिति । पुष्टिमार्गीयैश्वर्यं हि भगवतो रसशास्त्रोक्तरीत्या रमणं पूर्णब्रह्मत्वं च, तथात्रापि स्फुरद्घृहृदये यत्कृष्णप्रेम तदेवामृतं मोक्षरूपं देहादिभावविस्मारकत्वेन परमानन्दानुभावकत्वेन च । अथवा अमृतपदेन सुधाजीवनसम्पादकत्वाद्द्विरहानुभवानुकूलतादृशदेहदायकत्वाच्च । अथवा न विद्यते मृतं मरणं यस्मादिति । हृदि स्फुरद्भावस्य स्वरूपप्राकट्यहेतुत्वेन तात्कालिक-
तथाभावनिवर्तकत्वात् । अथवा गुणगानदशायां हृदि स्फुरत्प्रकाशमानं यत्कृष्णस्य तद्भावात्मकस्य सम्बन्धि प्रेम, स्वामिनी हृदयदेशे प्रादुर्भूतो भावविशेषस्तेन प्रकटयदमृतं सुधा भावात्मक भगवदात्मिका ' रन्धान् वेणोः ' इत्यत्र निरूपिता तत्सम्बन्धी यः स्वामिनीमुखारविन्देषु गुणगान-
दशायामाविर्भूतो मुख्योऽधररसस्तस्य यो भरः प्रतिस्वामिनीप्रति-
मुखारविन्दप्राकट्यात् तेन सुवर्णादिरसेनेव स्वात्मतासंपादकेन भरिता, श्रीमदाचार्याणां मुखारविन्दरूपत्वेन तत्सुधाभरितात्मकत्वस्यो-
चितत्वात् । तथा च सदा तद्भरितत्वं तत्पूर्णत्वं तन्निष्पन्नत्व वा प्राकृतानुकृत्याऽन्यजनमोहकत्वं चैश्वर्यमेवेति तथेत्यर्थः । रसान्तरामेलने-
नान्तर्गहिस्तथात्वज्ञापनाय अतीत्युपसर्गः ।

वीर्यं निरूपयन्ति 'विहारान् कुर्वाणा ब्रजपति विहाराब्धिषु सदे' रिति । वीर्यं हि भगवतो भक्तानां स्वलीलामृताम्बुधिषु निमग्नानां ततः पृथक्करणम् । द्वितीयतृतीयादि लीलानुभावकत्वं सर्वोपमर्दिस्वविरह-भावाज्जीवनसम्पादनं तथात्रापि ब्रजस्य निःसाधनस्य पतिः फलात्मानियामको रक्षकः सर्वधर्माधारोऽनन्यता सम्पादकः स्वधर्मतद्भाव-बोधको निरूपधिप्रियः स्वसम्बन्धेनान्यसम्बन्धकारकस्तत्स्वार्धता बोधकस्तस्य ये विहारा विशेषेण मनोहरणसमर्थाः स्व स्व रूपधर्म-मर्यादात्यागपुरःसरं क्रियमाण क्रीडा विशेषाः रासादिरूपास्ते स्वामिनीनां मुखारविन्देभ्यो गुणगानदशायां निःसरन्तो रसाब्धिरूपास्तेषु विहारान् देहेन्द्रियादि विस्मारकान् लीला विशेषान् कुर्वाणा भावप्रकारेण सदा-ऽव्यवधानेन तादृशस्य स्वान्यानुसन्धानरहितस्य स्वभक्तानां सर्वेभ्यः पृथक्करणं तत्तल्लीलानुभावकत्वं स्वदत्त विप्रयोगभावेऽपि जीवनसम्पादनं वीर्यमिति तथेत्यर्थः ।

यशो निरूपयन्ति 'प्रियागोपीभर्तु' रिति । यथा भगवतो भक्तानां निजदर्शनार्तियुतानामार्तिनिराकरणेनोदयस्वरूपामृतदानेन च यश-स्वित्त्वं तथात्रापि गोपीनां निःसाधनानां तदेकनाथानां तत्परिग्रहरूपाणां क्षणवियोगासहिष्णूनां नित्यदा तदार्तियुतानां भर्तुः निःकारणार्ति-निराकर्तुः स्वरूपामृतदानेन पोषकस्य नियामकस्य भगवतः प्रियतया तद्धर्मवत्त्वेन तथाविधवचनैः स्वभक्तानां तदनुकूलदास्योपयोगित्वेन-तथाविधकृत्या भगवतोप्यार्तिनिराकरणस्वरूपानन्ददानाभ्यां तथात्व-मित्यर्थः । यद्वा । गोपीनां तद्भर्तुश्च स्वयं श्रीयमुनावत्तत्सम्बन्धसम्पा-दकत्वेन विविधलीलोपयोगित्वेन प्रिया क्षणमप्यपरिहेया । तथा च प्रभोर्भक्तानां चार्तिहृतिस्वरूपानन्दप्रतिपादनाभ्यां तथेत्यर्थः । अथवा ।

गोपीनां भर्तुस्ता विभर्तीति विग्रहेण स्वहृदि तत्स्वरूपधारकस्य भगवतस्तद्विप्रयोगदशासामयिकं रूपमुच्यते । तथा च तथा समये तद्द्वार्तादिकथनादिना आश्वासनेन तदार्तिनिराकरणात्प्रियेति तथेत्यर्थः ।

श्रियं निरूपयन्ति 'वल्लभ' इति 'प्रथावतीति' । श्रीमत्त्वं हि स्वतो-भूषणभूषणाङ्गस्य भक्तार्थं प्राकट्ये तत्साहित्येन शक्तिसहित पुरुषस्ये-वाधिकशोभावत्त्वम् । तथात्रापि विश्वोद्धारार्थं भुवि प्राकट्ये वल्लभ इति प्रिय इति प्रथा विस्तृता प्रसिद्धिस्तद्वत्त्वेन सर्वदैव स्वभक्तसाहित्येन तादृशशोभावत्त्वात्तथेत्यर्थः । अत्रायं भावः । सर्वदा वल्लभत्वेऽपि तत्प्रथाया आविर्भावोऽपि एव सत्त्वात् स्वीयसकलजनवेष्टितत्व-माविर्भावः इति सदैवाविर्भावे तथा शोभावत्त्वमिति । अत एव भगवतोऽप्याविर्भाव एवैतच्छोभावत्त्वमिति शुकोऽपि 'व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा' इत्युक्तवान् । यद्वा । वल्लभ इति प्रथावतीत्य-नेनाविर्भावसामयिकं रूपमुच्यते । तथा चाविर्भावे 'त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत्' इति वाक्याद्भगवत इवात्रापि तथात्वमित्यर्थः । नन्वाविर्भावे स्वरूपसौन्दर्यमेव प्राप्येत न पूर्वोक्तं भक्तसाहित्यकृतं तदिति चेन्न, भक्तार्थमेव भक्तसाहित्येनैवाविर्भावेन तादृशतदुपलब्धेः । अत एवोक्त-माचार्यैः तत्त्वदीपनिबन्धतृतीय प्रकरणाद्यपद्यव्याख्याने "कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते तदेव कदाचित्परमसौन्दर्यं स्वगतं प्रकटीकरिष्या-मीतीच्छया प्रादुर्भूतं सच्छ्रीकृष्ण इति" ।

ज्ञानं निरूपयन्ति सुभगमूर्तिरिति । यथा भगवतः पुष्टिमार्गीयं ज्ञानं वियोगदशाजनिता-बहिः संवेदने सखीवचनसमुद्भूतं रसशास्त्रप्रकारकं तथात्रापि सुष्ठु समीचीनं पुष्टिमार्गीयं पूर्वोक्त प्रकारकं भगो ज्ञानं यस्या इति वियोगदशायामतिशयितभावाधीनान्यभावसम्भावनायां प्रादुर्भूत

भगवदभिहितविविधप्रकारकस्वास्थ्यसम्पादकवाक्यजनितज्ञानमेवेति तथेत्यर्थः । भगवद्भेदेन केवलज्ञानमप्युच्यते व्यासादिष्वैश्वर्याद्यभावेऽपि भगवच्छब्दप्रयोगात् । यद्वा । सुष्ठु भगो ज्ञानं येन यत्र यतो वा । तथा च प्रभोरपि तथादशायां तज्ज्ञानदायकस्य स्वस्य तज्ज्ञानसम्पत्तोरुचितत्वादितिभावः । अस्मिन् पक्षे सुभगस्य मूर्तिरिति व्याख्येयम् । अथवा सुभगा सुन्दरा चासौ मूर्तिरिति तथा च 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायेन तथाविधज्ञानसत्त्वे किमाश्चर्यम् । तद्दास्यानुकूल सौन्दर्यस्य यावत्तद्गुणसमानाधिकरणत्वादिति भावः । यद्वा । सुष्ठु समीचीना प्रकाशमानतया भगा भगवदैश्वर्यादयो यस्यास्तथा च यत्सम्बन्धेनान्येषामपि भगवदैश्वर्यादीनां प्रकाशस्तत्र तद्धर्मज्ञानसत्त्वे किमाश्चर्यमिति भावः ।

वैराग्यं निरूपयन्ति स्म करुणेति । वैराग्यं हि भक्तेषु कृपा तदतिरिक्ते रागाभावस्तथात्रापि निरूपधिकरुणावत्त्वेन तथेत्यर्थः । ननु करुणामात्रोक्त्या तदतिरिक्त रागाभावः कथं प्राप्यते इति चेन्न । करुणा हि निरूपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा । सा चाचार्येषु भक्तविषयैवोपलभ्यते तदर्थं प्रादुर्भूयासुरमतनिराकरणात्, तथा च तदतिरिक्तरागाभावः सिद्ध इति भावः । अतएव 'रोषदृक्पातसम्प्लुष्टभक्तद्विड्' इति मत्प्रभोः सर्वोत्तमे नाम । यद्वा । करुणो भगवान् तत्सहितेति तस्य सर्वदा तथाविधवैराग्यवत्त्वेन तत्साहित्याद्त्रापि तथेत्यर्थः । यद्वा । स्वस्य सहजकरुणावत्त्वेऽपि करुणभगवत्साहित्योक्त्या द्विगुणिततद्वत्त्वेन भगवदभिमतगोपनशुद्धपुष्टिमार्गप्राकट्यात् भगवदपेक्षयापि । तथात्वमित्यर्थः । यद्वा । भगवदीयाखिलधर्मवत्त्वेऽपि विस्पष्टकरुणासाहित्योक्त्यैव तस्याः प्राचुर्यं ज्ञाप्यते । तथा च अन्तःकरण प्रबोधोक्त भगवदाज्ञा-

द्वयाकरणेनापि स्वीयहितकर्तृत्वात् तथात्वमिति भावः । अतएव 'महाकारुणिकः' इति मत्स्वामिनः सर्वोत्तमे नाम । अस्माकमिति हृदये स्वसम्बन्धित्योक्ता यत्र हृदये स्वसम्बन्धस्तत्रापि स्फुरत्विति भावो भाव्यः । बहुवचनं त्वनुपदोक्तमाहात्म्यसूचनाय ॥१॥

एवमन्तरङ्गधर्मसहितधर्मिस्वरूपमेकेन निरूप्य बहिरङ्गैश्वर्यादीन्निरूपयितुमखिलजनोद्धारकत्वरूपमैश्वर्यमिति श्रीभागावतगूढभावार्थप्रकाशनद्वारा तथात्वं वदन्तस्तदंशुभूषितत्वेन भावानां हृदि तदुदयाधीनोदयवत्त्वं च ज्ञापयन्तस्तथाभूते दास्यमेव फलमिति तत्प्रार्थयन्ते श्रीभागवते ति ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषिता मूर्तिः ।

श्रीवल्लभाभिधानस्तनोतु निजदासस्य सौभाग्यम् ॥२॥

श्रिया शोभया शब्दार्थ निष्ठया रसिकजनश्रवणमनोभिरामयाश्रित-निखिललौकिकालौकिकविविधमनोरथपूरिकया प्रकटप्रभुस्वरूप-समताबोधिकया लक्ष्म्या वा प्रत्यवतारमवतरणशील या गुणगानैक-तानया युक्तं यद्भागवतं भगवतः षड्गुणस्यानन्तमूर्तेरपार लीलस्य प्रभोः परमकाष्ठापन्नस्य सम्बन्धिचरित्रामाहात्म्यप्रतिपादकत्वेना-खिलस्वसेविजनतत्सम्बन्धसम्पादकम् । यद्वा । भगवत इदमिति विग्रहे भगवत इदं रूपान्तरमित्यर्थः । श्रीभागवतस्य नामात्मकतत्स्वरूपा-त्मकत्वात् । तदपि श्रीयुक्तं प्रकटमित्यर्थः । भगवतोऽप्यवतारदशायामेव तत्साहित्यात् । तथा च जगदुद्धारार्थमेवैतत्प्राकट्यमिति भावः । यद्वा । श्रीश्च भगवांश्च तत्सम्बन्धीत्यर्थः । तद्गीलाप्रतिपादकत्वेनोभयसम्बन्धि तदेव भूषणं सर्ववेदेष्वामरणरूपं तस्य यानि प्रतिपदानि तान्येव मणयो

मायातमोवती तन्निवारणपटवः । स्वप्रकाशप्रकाशिताखिलवस्तुतत्त्वाः
 क्षुद्रदीपादिप्रकाशसंकाशज्ञानादि प्रकाशनिरपेक्षाः सुवर्णजनसम्बन्धे
 तस्य भूषणत्वसम्पादका भूषणप्रियप्रभु प्रीतिप्रसाधका अचिन्त्य-
 प्रभाववन्तो भगवद्वशीकरणसमर्थाः प्रेक्षकजनमनोलोलुपतापादकाः
 परिदृश्यमानाल्पपरिमाणवत्त्वेन ग्रहणसुकराः परमभाग्यवत्पुरुष-
 परिचरणीया अतिशयितमूल्यवन्तस्तेऽपि वरा वरणीया नामात्मक
 भगवदवयवभूततयातिशयितशोभावत्वेन भूषणभूषणरूपाः श्रेष्ठः
 असाधारणास्तेषां ये भावास्तात्पर्यवृत्तिप्रतिपादितार्थास्त एवांशवः कराः
 सर्वतः प्रसृततयाखिलहृदयगमनसमर्थाः स्वसम्बन्धिहृदयाज्ञाना-
 न्धकारनिवर्तकाः स्वाधारमाहात्म्यप्रतिपादकाः स्वसम्बन्धेन स्वाधार-
 साक्षात्कारकारकास्तैर्भूषितालंकृतेत्यर्थः । एतेनात्र सर्वदा तथाविध-
 भूषणमणिगणकिरणभूषितत्वेनालंकृतिप्रियस्य प्रभोः प्रियत्वमुक्तं
 भवति । किञ्च श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावनामंशुत्वोक्त्या तेषां च
 मणीनां चन्द्रसूर्यसदृशत्वं व्यज्यते । तथा च तेषामेतत्सम्बन्धोक्त्यै-
 तद्वचनगतैस्तैः संसारतापनिवारणं भगवद्द्विद्वैक्षार्तितापजनननिवारणे च
 चूचिते भवत इति भावः । यद्वा । श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावा
 एवांशुभूतास्तैर्भूषितेति तन्मूर्तेरेव चन्द्रसूर्यरूपतया तथात्व मित्यर्थः ।
 ननु भावांशुभूषितत्वे सूर्यस्य तेजोमयत्वमिव भावात्मकत्वमेवेति
 निराकारत्वेन कस्यचिच्छङ्का स्यात् तदभावायाहुः मूर्तिं रिति । एतेन
 भावस्य मूर्तिमत्वमप्युक्तं भवति 'रसौ वै सः' इति श्रुत्या रसरूप-
 स्यानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति स्मृत्या तथात्वेन सिद्धेः । नन्वे-
 तल्लोकप्रकटितमूर्तेर्न भावात्मकत्वमित्याशङ्क्याहुः श्रीवत्प्रभाभिधे ति ।
 श्रीणां भजनानन्दानुभवार्थमाविष्टलक्ष्मीरूपाणाम् । मुखारविन्दभक्ति-

रूपत्वेन बल्लभः प्रियः । यद्वा । श्रिया परमशोभया बल्लभ इत्येवाभिधा-
भिधानं यस्यास्तथा चैतस्या एव मूर्तेः पूर्वोक्तभावात्मकत्वमिति भावः ।
एतादृशे दास्यस्य फलरूपत्वेन स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञापनाय प्रार्थयन्ति
नः अस्माकं निजदासस्य यत्सौभाग्यं तत्तनोस्ति । न इति स्वकीया-
भिप्रायेण बहुवचनम् । सौभाग्यस्य बहुविधत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तयन्ति
निजदासस्येति । दासानामपि साक्षात्परम्पराभेदेनानेकविधत्वमिति
तद्व्यावृत्त्यर्थमाहुः निजेति । यद्वा । निजाः स्वकीयाः श्रीमदाचार्य-
सम्बन्धिनः स्वतन्त्रभक्त्या भक्तास्तल्लीलास्थितास्तदासस्येत्यर्थः ।
एतेन परम्परयापि दास्यस्य प्रार्थनीयत्वेन कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः ।
तस्यापि न दानमात्रमपितु विस्तारणमित्याशयेनाहुः तनोत्विति ।
अनेनैतदुत्पत्तिवृद्धयोः केवलं तदधीनत्वं न साधनसाध्यत्वमित्युक्तं
भवति । निजदासस्य फलमित्यनभिधाययत्सौभाग्यमित्यभिहितं तेन
तत् सर्वदा प्रकट एव प्रभौ भार्याया इव पत्यौ भवतीति सर्वदा प्राकट्यमेव
प्रार्थितमिति भावः ॥२॥

एवमैश्वर्यं निरूप्य वीर्यं निरूपयन्तः परपक्षक्षपणस्वपक्षरक्षणरूपं
'वीर्यं मे दुश्चरं तपः इति वाक्यात् तपोरूपं च तदुभयविधमपि सूर्यरूप
इति तद्रूपतां निरुपयन्ति मायावादतमोनिरस्येति ।

मायावादतमोनिरस्य मधुभिस्सेवाख्यवर्त्मन्द्भुतम्
श्रीमद्गोकुलनाथसंगमसुधा सम्प्रापकं तत्क्षणात् ।

दुष्प्रापं प्रकटं चकार करुणारागातिसम्मोहनः

स श्रीवल्लभभानुरुल्लसति यः श्रीवल्लभवीशान्तरः ॥३॥

मायाकापट्येन तत्त्वार्थगोपनपुरःसरमन्यार्थकथनरूपेण मायया वा कर्तृत्वादिरूपेण वादः स एव तमः सर्वविषयकज्ञान तिरोधायकत्वात् प्रकाशकभगवदच्छास्त्रनिरसनीयत्वाच्च तन्निरस्य नितरां पुनरापतन- राहित्येन अस्य दूरे प्रक्षिप्य दूषणार्थं दूरस्थस्येव दर्शनमात्रं न स्वस्य तत्सम्बन्ध इति भावः ।

एवं तमोनिवारकत्वेन रवित्वमुक्त्वा मार्गप्रकाशनेनाप्याहुः मधुमित्सेवाख्यवर्त्म प्रकटं चकारेति स्वेच्छया स्वयुयुत्साजनित- कण्डूनिवृत्तये निष्पादितः स्वश्रुतिमलरूपो यो मधुदैत्यस्तं भिन्नत्ति विदारयतीति तत्सम्बन्धिसेवायामपि स्वेच्छया स्वाप्राप्तये सृष्टा ये आसुरा जीवाः प्रकृत्यंशत्वाच्छ्रुत्यर्थविदूषकत्वेन तन्मलरूपास्तद्भे- तृत्वेन तत्कृतविघ्नाभावः सिद्ध इति भावः । यद्वा । मध्विव मधु अक्षरं ब्रह्म, मधुविद्यायां 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यादिना मधुत्वेन निरूपणात् । तथा च तद्भिनत्ति स्वकीयेभ्यो भिन्नं करोति । स्वस्वरूपा- त्मकानन्ददायकत्वादिति भावः । यद्वा । मधुन् यादवान् भिन्नत्ति स्वलीलास्थतया नित्यत्वे सर्वेभ्यो भिन्नान् करोतीत्यर्थः । तथा च तत्सम्बन्धिसेवाभिनिविष्टस्य तत्सिद्धौ लीलाप्रवेशे नित्यत्वमपि भवतीति भावः । यद्वा । मधु लोभगतो रसः तं भक्तेभ्यो दातुं वेणुनाद- प्रवेशाय स्वस्थानाद्धिन्नं करोतीति तथाभूतः । तस्य या सेवा चेतस्तत्प्रवणं, न तु पूजा, तस्या अन्यत्र निरूपितत्वात्, सैवाख्याऽभिधा यस्य तादृशं वर्त्मित्यर्थः । तस्योपवनविचरणमार्गवन्नयनादिसाफल्य- सम्पादकत्वमाहुः अद्भुतमिति आश्चर्यरूपत्वेन स्वसम्बन्ध्येकैकवस्तु- विषयकचेतः प्रवृत्त्या चेतसस्तत्रैव लयसम्पादकम् । अथवा अद्भुतमिति अल्पसाधनेन महाफलप्राप्तेः कौतुकरूपमित्यर्थः ।

ननु मार्गप्राकट्ये कृतेऽपि फलसंशयालोरप्रवृत्तिरित्यत आहुः
 श्रीमद्गोकुलनाथसङ्गमसुधासम्पादकमिति श्रीमतो 'रमाक्रीडामन्त्रप'
 'श्रयत इन्दिरा शश्वदत्रहि' इत्यादि वाक्यैः सदा लक्ष्मीसहितस्य । यद्वा ।
 श्रीः शोभा अतिशयिता तद्वतः 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतेः । अथवा ।
 श्रीर्लक्ष्मीर्विद्यते यत्रेति बहुब्रिहिणा उत्तरपदार्थप्रधानेनेतरपदार्थ गौणता-
 सूचकेन श्रियो गुणभावेन गोकुलसमाश्रयण बोधनात् तादृशतद्वतस्तस्य
 नाथः पतिरखिलकृत्येषु दैहिकधर्मक्षुधादि निवृत्त्यर्थमपि मुहुरर्थनीयः
 स्वविप्रयोगतापोपतापकः स्वैश्वर्येण सर्वावस्थासुरक्षकः सर्वफलरूपः-
 दावाग्निपान गोवर्धनोद्धरणादिषु तथा दृष्टत्वात् । तस्य यःसंगमः
 सम्यक्तया स्वाधीनत्वेन प्राप्तिस्तत्र या सुधा सर्वाभोग्या तस्याः सम्यग्
 बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रापकं प्रकर्षेणापकं फलप्रापकमित्यर्थः । एतेन
 विलक्षणरवित्वमुक्तं भवति । तत्प्रकटितमार्गस्य फलामिसाधनत्वमेतस्य
 फलरूपत्वं साक्षात्फलप्रापकत्वं चेति भावः । ननु मार्गप्राकट्येऽपि
 चलनाद्यायाससाध्यत्वात्फलस्यात्र को विशेषः इति चेत्तत्राहुः
 तत्क्षणादिति । एतेनास्य मार्गस्य सूक्ष्मत्वमपि उत्पथवदुक्तं भवति
 प्रवेशमात्रेण फलप्राप्तेः । नन्वेतादृशोत्कृष्टफलसाधकमार्गसत्त्वे कथं
 सर्वोऽपि न प्रवर्तते इत्याशङ्क्याहुः दुष्प्रापमिति । दुःखेन प्राप्तुं शक्यत
 इत्यर्थः । अस्य तादृशभगवदनुग्रहैकलभ्यत्वेनैतत्प्रवृत्तेः स्वकृत्य-
 साध्यत्वात् । यद्वा । अन्यैर्दुःप्रापं कष्टप्राप्यमित्यर्थः । तदीयानां तु तत्कृपया
 सुखसाध्यत्वेऽप्यन्येषां तदाश्रिताश्रयादिभिरपि प्राप्यं न तु अप्राप्यमिति
 भावः । यद्वा । अयं हि मार्गस्तापात्मकस्तस्य तद्दिदृक्षार्तिजन्यत्वेन
 दुःखप्राप्यत्वात् दुष्प्रापमित्युक्तम् । अथवा । दुःखेन प्रकर्षेणामुं शक्य-
 मिति तथाप्राप्तिर्दुःखेनैव मुखारविन्दभक्तेर्दुःखप्राप्यत्वात् । अतएव

'सिञ्चाङ्गनस्त्वदधरामृतपूरकेण' इत्यादिवाक्यानि । यद्वा । दुष्प्रापमिति
 भगवद्दिदृक्षाजनितक्लेशेनैव तत्प्राप्तं भवति इति दुःखप्राप्तिरेव तत्प्राप्तिः ।
 तस्य तदात्मकत्वादिति भावः । यद्वा । दुष्प्रापं प्रकटं चकारेति समभिव्या-
 हारात्प्रकटस्यापि स्वजनमात्रोपयोगित्वेन नान्येषां प्राप्तिरन्यदुरापत्वेनैव
 प्रकटनादिति भावः । अथवा । प्रकटं वर्त्म दुष्प्रापं चकार सेवारूपत्वेन
 सुखसेव्यत्वेऽपि स्वस्य रविरूपत्वेन तापकत्वात् दुःखेन प्राप्यं चकारे-
 त्यर्थः । ननु मार्गस्येदृशत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याहुः प्रकटमिति ।
 प्रत्यक्षस्यैवात्र प्रमाणत्वमिति भावः । एतेन श्रीब्रजसीमन्तिनी-
 कौण्डिन्यादिषु प्रसिद्धस्य विद्यमानस्य स्वप्रमेयबलेन स्वाङ्गीकृतजन-
 संबन्धेच्छया प्रकटनं नवीनरचनेत्युक्तं भवति । ननु मार्गप्राकट्येऽपि न
 रागवत्त्वमिति कथं सूर्यरूपत्वमित्याशङ्क्याहुः करुणारागातिसंमोहन
 इति । करुणा हि निरूपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा सैव रागः सकलजन-
 मनोनुरञ्जकत्वेन तथा वा यो रागोऽनुरागः स्वीयविषयकस्तेन सम्यगन्य-
 विषयत्याजनपूर्वकं स्वमात्रविषयतया सर्वान् मोहयतीति तथा । एतेन
 प्रसिद्धरवेर्वैलक्षण्युक्तं भवति । सर्वदा रागसाहित्येनाखिलजनमनो-
 मोहकत्वादिति भावः । यद्वा । करुणा सहितो यो रागः स्नेहः स्वकीय-
 विषयस्तेन सम्यगुत्तमप्रकारेण मोहयतीति तथा, अथवा करुणया कृपया
 अर्थाद् दत्तो यः स्वीयेषु रागो भगवद्विषयकः । तेन सम्यग् गृहादिष्वपि
 भगवदर्थत्वेन मोहयतीत्यर्थः । 'त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्त-
 चित्तस्य न नाथ भूयात्' इत्यादिवाक्यैस्तादृशमोहस्य प्रार्थनीयत्वादि
 भावः । अत एवातिकरुण इति प्रभोः श्रीवल्लभाष्टके नाम । ननु लौकिक-
 रवेर्वेदात्मकत्वेन प्रसिद्धेः प्रकृते तदभावमाशङ्क्याहुः स इति । वाग्धि-
 पतित्वेन प्रभोः प्रसिद्धतया तद्वाचो वेदरूपत्वेन तदात्मकत्वमिति भावः ।

ननु प्रसिद्धरवेर्दूरस्थस्यैव सर्वकर्तृत्वमिति प्रकृते तदभावं वैलक्षण्या-
याहुः श्रीवल्लभभानुरिति । श्रीवल्लभ इत्यनेन भुवि प्रकट उच्यते तथा च
सर्वत्र प्रकटीभूय सर्वफलदातृत्वात्तद्विलक्षणो भुवि भानुरिति सिद्धम् ।
अतएव 'भूमिभाग्यम्' इति मन्नाथस्य सर्वोत्तमे नाम । एतेन भगवच्च-
क्षूरूपत्वमुक्तम् । तथा च यथा भगवच्चक्षुषैव तत्सम्बन्धि सर्वप्रकाशो
'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' इति वाक्यात् तथाचार्यैरेव कृपयाविर्भावित-
तच्चक्षूरूपैतत्सम्बन्धि सर्वविषयकज्ञानमिति भावः नवन्तर्भगवत्स्थि-
त्यभावे कथं सूर्यत्वमित्याशङ्क्याहुः श्रीवल्लवीशान्तरइति । श्रीसहिता
या वल्लव्यो ब्रजस्त्रियस्तासामीशः तन्मात्रप्रकटनीयैश्वर्यवान् । स आन्तरो
हृदयमध्यस्थो यस्येत्यर्थः । वल्लवीशपदेन तल्लीलानुशयसूचकेन
नारायणनिभत्वं लीलासहितस्थित्या वैलक्षण्यमप्युक्तम् । अथवा
वल्लवीशपदेन भावात्मकप्रभुरुच्यते । तथा च नारं जीवसमूहस्तदयनं
स्थानं यस्येति व्युत्पत्त्या भावात्मकत्वेन भक्तहृदयदेश एव स्थिते-
स्तथात्वस्यात्रापि संभवात् । तथा च यथा सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनो
नारायणस्य क्षणमपि तद्विहाय स्थित्यभावस्तत्प्राकट्य एव प्राकट्यं
सूर्यनारायण इति तन्नामपूर्वकमेव स्वव्यपदेशः स्वाधारैक्यं तथात्रापीति
भावः । यद्वा । नन्वेवं मण्डलसादृश्येन नाधिदैविकत्वमायातीत्यरुच्या-
र्थन्तरमाहुः वल्लवीनां तदीशस्य चान्तरो मुखारविन्दभक्तिरूपत्वेन
सर्वान्तर्विद्यमानत्वात् । तथा च भक्तसहितप्रभुमण्डलमध्यवर्ति-
त्वेनाधिदैविकत्वमप्युक्तम् । अथवा वल्लवीशपदेन तासामेव भावरूप-
स्तदर्थमेव कोटिकन्दर्पाधिकलावण्यं प्रकटीकृत्य प्रकटः कृष्ण उच्यते
तस्यान्तरो मध्यस्थः मुखारविन्दभक्तिरूपत्वेन भक्तानां भगवतश्चान्योन्य-
प्राप्तिसाधनत्वात् । तथा च मण्डल रूपोभयमध्यप्रकटएवैतस्मिन्नुभयो-
रखिलजनस्वस्वरूपसम्बन्धिपदार्थजातप्रकाशकतेति भावः ॥३॥

एवं वीर्यं निरूप्य यशो निरूपयन्तः सर्वाधिकासाधारणनिखिल
गुणवत्त्वेन तद्वत्त्वमिति परिशेषेणाखिलगुणाश्रयत्वमाहुः क्वचिदिति ।

क्वचित्पाण्डित्यं चेन्न निगमगतिः सापि यदि न
क्रिया सा सापि स्याद्विद न हरिमार्गं परिचयः ।

यदि स्यात् सोऽपि श्रीब्रजपतिरतिर्नेति निखिलै-
गुणैरन्यःको वा विलसति विना वल्लभवरम् ॥४॥

क्वचिदाधारविशेषे । तेन बहवो व्यावर्तिताः । पाण्डित्यं पण्डा
बुद्धिर्यस्य सा वा संजाता यस्येति व्युत्पत्तिभ्यामागन्तुकानागन्तुक-
बुद्धिमान् हि पण्डितः तस्य भावस्तत्त्वम् । पाठशास्त्रेतरबुद्धिमूलक-
शास्त्रविषयकबुद्धिमत्त्वं न्यायादिशास्त्रज्ञत्वमिति यावत् । तच्चेत्कदापि
स्यात् तथापि नितरं ब्रह्म गमयतीति निगमो वेदस्तस्य गतिः प्राप्तिरध्ययनं
ज्ञानं च नास्तीत्यर्थः । तथा च निगमगति विशिष्ट पाण्डित्याभाव इति
भावः । एवमग्रेऽपि स्वयमूह्यम् । चेदिति पदेन तस्यापि तथाभूतस्या-
भावो यद्यपि तथापि तर्किता तदुक्तिरिति ज्ञेयम् । यद्वा । निगमस्य वेदस्य
गतिरिव गतिर्नास्तीत्यर्थः । यथा वेदस्य गतिर्ब्रह्ममात्रविषया नेह तथा ।
तद्विरुद्धन्यायादिशास्त्रविचारकत्वादिति भावः । अथवा निगमे वेदे
गतिर्गमनं नास्तीत्यर्थः । पतिते शास्त्रविचारे युक्तिमन्यां हि मृगयन्ति न
तु श्रुतिमिति ने बाह्या न पण्डितैः पण्डिता ज्ञेया इति भावः । अत एव
चेदित्युक्तम् । ननु दृश्यत एव विद्वत्सु वेदवेदान्तादि विचारादि कथं
निषेध इत्याशङ्क्याहुः सापि यदीति । वस्तुतोऽन्यथैव वेदवेदा-
न्तार्थनिरूपणात् नास्त्येव । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन यद्यङ्गीक्रियते
तथापि सा वेदोदिताचरणरूपा क्रिया सत्यामपि निगमगतौ नास्तीत्यर्थः ।

ननु सन्त्येव श्रुतितोऽखिलकर्म कुर्वाणा बहव इति कथं निषेध इत्यत
 आहुः सापि स्याद्यदीति । वस्तुतोऽयथाज्ञानतः कर्मकरणान्नास्त्येव
 तथापि कदाचिद्भगवच्छ्रस्त्रश्रवणेन 'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादि वाक्यैः
 ब्रह्मात्मावगतिर्भवतीति स्याद्यदीत्युक्तम् । वस्तुतो न भवत्येव, तेषां
 भगवच्छ्रस्त्रेऽप्रवृत्तेः 'विमुखा हरिमेधसः कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य
 मधुद्विषः' इति वाक्यात् । अथ कदाचित्तत्सत्त्वेऽपि 'धर्मः सत्यदयोपेतः'
 'धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसाम्' 'नैष्कर्म्यम्' इत्यादिवाक्यात् यदभावे तद्वैफल्यं
 तदभावमाहुः न हरिमार्गे परिचय इति । हरेः सर्वप्रकारेण सर्वदुःखहर्तुर्मर्गि
 तत्प्रामिसाधनतयान्वेषणीये परिचयः सामान्यज्ञानमपि नेत्यर्थः । ननु
 पूजादिमार्गप्रविष्टा बहव एव सन्ति इति कथं तथेत्याशङ्क्याहुः यदि
 स्यात्सोऽपीति । यद्यपि न तस्य हरिमार्गत्वं हरिपदस्य साधनाभाव-
 विशिष्टस्वमात्ररक्षणीयगजेन्द्रसदृशपुरुषविशेषार्थप्रादुर्भाववत्पुरुषो-
 त्तमवाचकत्वात् । तथापि तद्विभूतिरूपस्य परंपरया तद्रूपत्वमादाय
 स्यात्सोऽपीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु नास्त्येव पूज्यस्य विभूतित्वेनाज्ञानात्
 'योऽन्यथासन्तम्' इत्यादिवाक्यैर्दोषश्रवणाच्च । ननु तथापि 'यथाद्वि-
 प्रभवाः नद्यः' इत्यादिवाक्यात् परंपरया पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव फलत्वेन
 तन्मार्गत्वमेवेत्यत आहुः श्रीब्रजपतिरतिर्नेति । 'श्रयत इन्दिरा' इति
 वाक्यात् श्रीयुक्तो यो ब्रजः यत्रैव भक्तहृदयादौ भगवद्गतिस्तत्र गमनशीलः
 सर्वथा निःसाधनस्तस्य पतिः सर्वथा सर्वभावेभ्यो रक्षकः तत्र कदाचि-
 त्पूजासत्त्वेऽपि रतिः प्रीतिर्नेत्यर्थः । यद्वा । रति रमणं तेनान्यत्र कदाचित्
 प्रीतिसम्भवेऽपि तथा फलानुभवाभाव इति भावः । इतीति हेतौ । तथा
 च यतो हेतोः पूर्वोक्तरीत्या सर्वत्र विशिष्टाभावोऽतो हेतोः निखिलैरेतैरु-
 क्तरनुक्तैश्च गुणैरन्य एतद्भिन्नः को वा विलसतीत्यर्थः । एतदीयस्य तु

कदाचित्कृपया कार्यार्थं भगवद्गुणप्राकट्यात् व्यासादेरिवैतद्गुणप्राकट्यात् तच्छोभावत्त्वं न त्वन्यस्येति भावः । को वेति न दृष्टः श्रुतः इति भावः । यद्वा । कश्चतुर्मुखोऽप्येतैर्गुणैर्विलसति ? इति काकूक्तिः । ननु कदाचिद् गुणैः स्वस्वरूपं ख्यापयन्त्यन्येऽपीत्यत आहुः गुणैर्विलसतीति । स्वगुणैर्भक्तानां हृदि तिष्ठन् विविधभावानुत्पादयन् स्वविरहतीव्रवेदनातो निवर्त्य स्वस्वरूपस्तिर्तिं सम्पादयन् कदाचित्स्वगुणविलीनान् कुर्वन् कः क्रीडतीत्यर्थः । यद्वा । गुणैः सह विलसतीति । अन्येषां गुणैरेव शोभा न तदभावेऽत्र तु तेषामप्येतत्साहित्येन स्वतन्त्र शोभाधारकत्वमिति भावः । यद्वा । गुणैरेव विलसतीति निर्दोषत्वं पूर्णगुणत्वं चोक्तम् । यद्वा । गुणैरित्यत्र सहार्थकाप्रधानतृतीयया स्वरूपापेक्षया गुणशोभाया इह अप्राधान्यमुक्तम् । तथा च तद्द्वारा स्वरूपस्य सकलहृदयंगमत्वात्स्वरूपोपयोगित्वं दूतवदिति तथेति भावः । अत एव 'स्वयशोगानसंहृष्टहृदयाम्भोजविष्टरः' इति मत्स्वामिनः सर्वोत्तमे नाम । अथ वा गुणैः सह विलसतीति गुणानां नित्यस्वरूपसाहित्यात् तद्वदेव गुणानामपि नित्यत्वमभिन्नत्वं चेत्यर्थः । ननु तत्रापि सर्वगुणसत्त्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याहुः विना वल्लभवरमिति । वल्लभेषु भगवत्प्रियेष्वपि वरः श्रेष्ठस्तथा च निर्दोषपूर्णगुणस्य प्रभोरतिप्रियत्वे सर्वसाहित्यमुचितमिति भावः । यद्वा । वरणीय इत्यर्थः । यथा लोकेष्वखिलेषु सत्स्वपि कन्या वरणीयमेव वृणुते । तथा गुणैरप्यनन्यगतिभिरयमेव वृत इति भावः ॥४॥

एवं यशो निरूप्य श्रियं निरूपयन्तो ज्ञानेन स्वरूपेण क्रियया च सेति सर्वोत्कृष्टश्रीमत्त्वाय त्रिविधामपि श्रियं निरूपयन्तः प्रथमं विशेषणद्वयेन ज्ञानरूपां श्रियं निरूपयन्ति मायावादीति ।

मायावादि-करीन्द्र-दर्प-दलनेनास्येन्दुराजोद्गतः,
श्रीमद्भागवताख्य-दुर्लभ-सुधावर्षेण वेदोक्तिभिः ।

राधावल्लभ-सेवया तदुचित प्रेम्णोपदेशैरपि,
श्रीमद्वल्लभ-नामधेय-सदृशो भावी न भूतोऽस्त्यपि ॥५॥

मायावादिन एव मत्ततया स्वपराद्यनुसन्धानरहिता निमीलितदृशः
श्रुतिपथाप्रेक्षकाः ज्ञानदुर्बलव्यामोहकाः करीन्द्राः करिषु नैयायिकादिषु
श्रेष्ठास्तेषां यो भक्तिपथप्रतिपक्षकृतो दर्पस्तस्य दलनेन प्रतिपदतन्मत-
विदूषणात् विशीर्णकरणेनेत्यर्थः । दूष्ये माहात्म्यकथनं दूषकमाहात्म्याय ।
एतेन ज्ञानस्यासमन्तात् व्यावर्तनेन तन्निराकरणरूपो गुण उक्तः । यद्वा ।
मायावादिषु ये करीन्द्राः मत्ता अतितामस बुद्धयः साधुजनपीडकास्तेषां
तैर्वा तत्साहाय्येन तदीयानां दर्पोऽस्थाप्यस्थापनरूपस्तद्दलनेन
पट्वच्छकलीकरणेनेत्यर्थः । सन्मत निरूपणरूपं ज्ञानगुणमाहुः-
आस्येन्दुराजोद्गत श्रीमद्भागवताख्यदुर्लभसुधावर्षेणेति आचार्याणा-
मास्यं श्रुतिसमूहैरासितुमुपवेशितुं योग्यं मुखं तदेवेन्दुराधिदैविकत्वात्
परमैश्वर्यं प्राप्तोऽखिलसंसारतापनिवर्तके मायावादतमोपहमन्धकारेऽपि
प्रकाशवान् । राजत्वात्पूर्णां निष्कलङ्कः सदैव राजमानोऽस्तमय
संभावनारहितः । तत उद्गता तन्मुखसम्बन्धेनैवोत्कृष्टतया निर्गता ज्ञाता
प्राप्ता वा या श्रीमत्सदैव लक्ष्मीसाहित्यवत् निगमकल्पतरुनिर्गलित-
फलरूपत्वेनाष्टादशपुराणातिशयितशोभावद्वा यद्भगवतः सर्वसमर्थस्य
तद्द्वारोद्धारकर्तुः सम्बन्धि चरित्रमाहात्म्यप्रतिपादकत्वेन भगवतो
रूपान्तरं वा । सैवाख्याऽभिधानं यस्या एतादृशी या लोकवेदयोः
कर्मज्ञानमार्गयोः भक्तिमार्गबहिर्भूतानां दुःखेन प्रयासेन सतततदीय

सेवया तद्द्वारा भगवतोऽङ्गीकरणेन लब्धुं प्राप्तुं शक्या वस्तुतोऽपि दुर्लभा
 दुःखेन भगवद्विषयकार्यैव न तु पुण्यादिभिस्तस्याः सुधायाः सदा वर्षो
 वर्षणं तेन स्वजनसकलाङ्गसार्द्रतासम्पादकेनेत्यर्थः । एतेनान्येषामपि
 सन्मतनिरूपणेन स्वज्ञानव्याप्त्या सार्द्रतासम्पादकस्य किंवक्तव्यं स्वस्य
 तथात्वमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः । ननु श्रीभागवतनिरूपणेऽपि न
 ज्ञानोत्कर्षो वेदविज्ञानाभावे पौराणिकज्ञानस्य लोकेऽनादरणीयत्वादि-
 त्याशङ्क्याहुः वेदोक्तिभिरिति । वेदानां या उक्तयो वाक्यानि तैः सहेत्यर्थः ।
 एतेन वेदार्थाविरोधेन प्रतिप्रसङ्ग तदुपन्यासपुरःसरं श्रीभागवतार्थ-
 निरूपणमिति भावः । यद्वा । स्वस्य भगवन्मुखारविन्दरूपत्वेन
 वेदरूपायाः स्वोक्तयस्ताभिः सहेत्यर्थः । एतेन श्रीभागवतान्तर्गत-
 व्याख्यानरूपाचार्योक्तानां वेदवन्मूर्धन्यप्रमाणत्वं सकलफलसाध-
 कत्वमेतद्विरोधिवक्तुर्वेदनाह्यत्वं नित्यत्वमलौकिकत्वं च सूचितं
 भवतीति भावः । एवं ज्ञानोत्कर्षश्रियमुक्त्वा स्वरूपोत्कर्षश्रियमाहुः
 राधावल्लभसेवयेति । राधाया भगवतः सिद्धिरूपाया यो वल्लभः अतिप्रियः
 सौन्दर्यादिगुणवान् तद्वशीकृतानामपि सौन्दर्यादिमत्त्वं सिद्धमिति
 तत्सेवायां तादृशेनैव भाव्यमिति तत्सेवया हेतुभूतया स्वरूपसौन्दर्यमेव
 निरूपितं भवति । अतएव 'दर्शनीय तिलकः' इति पद्ये पक्षिणामनेक-
 विद्यरूपवतां रूपभेदविदामेव तद्रूपवशीकारेण सर्वत्यागपूर्वकम् मौन-
 मुद्रया समीपोपवेशनं वेणुनादश्रवणं चोच्यते । यद्वा । राधा वल्लभा
 यस्येत्यर्थः सतीष्वपि लक्ष्म्यादिषु तत्सौन्दर्यादिवशीकृतस्य तन्मात्र
 निष्ठप्रीतेः सेवायां तथाभूतेनैव भाव्यमिति भावः । ननु स्वरूपसौन्दर्ये
 सत्यपि भावसौन्दर्याभावे न्यूनतेत्याशङ्क्याहुः तदुचितप्रेम्णेति । तयोः
 राधावल्लभयोरुचितं फलरूपदास्योपयोगि यत् प्रेम तेनेत्यर्थः । ननु किं

तदुचितं प्रेमेति चेत् भगवान् हि 'रसो वै सः' इति श्रुतेः रसरूपः । ता अपि तदात्मकत्वेन तथाभूताः इति तदुभयमध्यस्थतोभयत्रापि वाक्यै-
रनुकूलतासम्पादनरूप भगवति तासु च समानं तदुचितं प्रेमेत्यर्थः । एवं
स्वरूपश्रियमुक्त्वाक्रियोत्कर्षश्रियमाहुः उपदेशैरिति । अध्ययनादि
क्रियापेक्षयोपदेश क्रियोत्कर्षस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । उपदेशैः
करुणावत्त्वमपि द्योतितं तेन करुणा विशिष्ट क्रियाया उत्कर्षस्या-
नुक्तसिद्धत्वादिति भावः । बहुत्वमुपदेशेषु प्रभोरतिकरुणात्वद्योतनाय ।
यद्वा । उपदेशैरिति उप समीपे देशः परमफलस्यातिसर्जनं दानं येष्वतादृश-
वाक्यैरित्यर्थः । एतेनान्यमन्त्रोपदेशवन्न साधनापेक्षया फलदायकत्व-
मेतदुपदेशानां किंतु स्वकथनसमयेऽपि फलोपहारकत्वेन फलोन्मुख-
त्वमित्युक्तं भवति । एवं च त्रिविध श्रिया श्रीमतो वल्लभ इति नामधेयं
यस्य तस्य सदृशो न भावी, इदानीमेवैतत्प्राकट्यात् । न भूतः ।
अश्रुतत्वात् । नास्ति अदृष्टत्वादित्यर्थः । अपीति स्वस्मिन् तत्साम्ये
सत्यपि स्वदैन्याविष्कृतये तदतिरिक्ते तादृशत्व संभावनाभावद्योतनाय
च । किं च नामधेय इत्यनेन क्व रूपसाम्यं नामसाम्यस्यापि
दुर्लभत्वमिति ज्ञापितम् । यद्वा । श्रीमतां शोभायोग्य गुणैः शोभमानानां
दासानां वल्लभ इत्यर्थः । तथा च तादृशैरेव कृतपुण्यपुञ्जैः सकल-
गुणसम्पन्नैः तत्सेवा कर्तुं शक्येति क्व तत्साम्यसम्भावनेति भावः ॥५॥

एवं श्रियं निरूप्यं ज्ञानं निरूपयन्तो दुःखनिवर्तकं कालासम्बन्ध-
सम्पादकं भगवत्प्रसादकृद्भक्तिसाधकमक्षरात्मकं तदिति तच्चरणे तथा
गुणसाधकत्वमाहुः यदङ्घीति ।

यदङ्घ्रिनखमण्डलप्रसृतवारिपीयूषयुग्
 वराङ्गहृदयैः कलिस्तृणमिवेह तुच्छीकृतः,
 ब्रजाधिपतिरिन्दिराप्रभृतिमृग्यपादाम्बुजः ।
 क्षणेन परितोषितस्तदनुगत्वमेवास्तुमे ॥६॥

यस्य प्रभोरङ्घ्रयोश्चरणयोर्नखानां मण्डलानि चक्रवालानि तेषु
 स्निग्धत्वेन स्थित्ययोग्यतया प्रसृतं बहुलीभूतं यद्धारि सकलजना-
 प्यायनयोग्यं जलं तदेवालौकिकदेहादिसम्पादकतया पीयूषं तेन युक्तं
 तच्चरण सम्बन्ध योग्यतया वराङ्गं मस्तकं तच्चरणस्मरणयोग्यतया
 हृदि परान्तःकरण अयते गच्छतीति तथाभूतं हृदयं च येषामित्यर्थः ।
 यद्वा । यस्याङ्घ्रयोः चरणयोर्नखरूपा ये भक्तास्तेषां मण्डलं समूहस्तत्र
 प्रसृतं विस्तृतं यद्धारि पीयूषं विरलरसरूपकथामृतं तेन युञ्जि युक्तानि
 यानि वराङ्गानां सार्थकशरीराणां हृदयानि तैरित्यर्थः । तेन यत्सम्बन्धि-
 कथामृतसम्बन्धिहृदयेः कलि तुच्छीकरणं तत्र साक्षात्सम्बन्धि
 निखिलेन्द्रियैस्तथाकरणं किञ्चिन्नमिति भावः । यद्वा । नखानां विद्युत्वं
 मण्डलत्वेन व्यज्यते । तथा च तेषां नखविधूनां मण्डलानि तेषु प्रसृतं
 वर्षणार्थतया द्रुतं पद्धारिपीयूषं जलरूपममृतं पानयोग्यं तद्युग्वराणि
 यान्याङ्गानि भगवदङ्गानि तेषामपि चिन्तकतया संबन्धि च हृदयं
 येषामित्यर्थः । तथा च भगवदवयव विचारकचेतसामप्येतच्चरणामृत-
 सिक्तानामेव तथा सामर्थ्यमिति भावः । अथवा यदङ्घ्रयोर्विद्यमानं
 यन्नखमण्डलमाकाशगतविधुमण्डलेतरन्नखमण्डलमेव तत्र प्रकर्षेण
 तदमृतापेक्षयाऽलौकिकदेहादिसम्पादकत्वरूपेण प्रसृतं गतं प्राप्तं ज्ञातं
 वारिरूपं पीयूषं नेत्रपेयलावण्यामृतं तद्युग्वराङ्गानि येन तादृशमलौकिक-

शरीरसंपादनोन्मुखं हृदयं येषामित्यर्थः । तथा च पुष्टिहृदयैरप्याचार्य-
चरणामृतसम्बन्धिभिरेव तथाकरणमन्येषां तु क्षणेन कलिदोषाभिभव
इति भावः । यद्वा । यदङ्घ्रिनखविधूनां मण्डलं समुदायस्तत्र यद्वारि
स्नानक्षालनसामयिकम् तदेव विधुगतत्वेन पीयूषममृतं तद्युग्वराङ्गं येषां
भक्तानां तेषु हृदयं चेतो येषां तैरपि कलिः कालः इह भूमावेवास्मिन्नेव
जन्मनि साधनदशायां तुच्छीकृतोऽगणित इत्यर्थः । अन्येषामति-
भयानकतयाऽतुच्छोऽपि तैरेव तथा कृतः इति । यद्वा । इह भूमावित्यर्थः
तथा च स्वसम्बन्धिनामपि भूमिष्ठानां सम्बन्धमात्रतः कलिदोषान-
भिभवात् तथाकरणमिति भावः । अथवा । इह तुच्छीकृतः । परत्र तु
‘मर्त्योमृत्यु’ नोऽनिमिषो लेढिहेतिः’ इत्यादि वाक्यैस्तुच्छ एवेति भावः ।
ननु शूरैरिव हृदि प्रादुर्भवद्भयैरपि स्वशूरतारक्षणाय व्याध्याद्यवगण-
नवत्कलिभीतैरेव स्वधर्मरक्षणगणनमित्याशङ्क्याहुः तृणमिवेति ।
तथा चैतच्चरणविमर्दनीयत्वेन कलेः क्व भयजनकत्वमिति भावः ।
दृष्टान्तेनपुसंक लिङ्गप्रयोगेण तद्दार्ष्टान्तिकेऽप्यकिञ्चित्करत्वं द्योतित-
मिति भावः । अनेन कालादिसम्बन्धवारणत्वरूपज्ञानं प्रथमं कार्यमुक्तम् ।
भगवत्प्रत्युपयोगिप्रसादसाधकत्वरूपमुत्तरकार्यमाहुः ब्रजाधिपतिः
क्षणेन परितोषितः इति । अनेनानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपमिति ज्ञानकार्य-
मुक्तम् । ब्रजस्य निःसाधनस्याधिपतिरधिकः पतिः तन्मात्रपतिरित्यर्थः ।
यद्वा । ब्रजस्यैवाधिपतिः स्वीकृतैकपत्नीव्रतोऽनन्यगोकुलस्वामित्वा-
दित्यर्थः । अथवा । ब्रजस्याधिर्मानसी व्यथा तत्रोद्धवादि प्रेषणेन पतिः
रक्षकः । स क्षणेन सूक्ष्मकालेन परितः कायेन वाचान्तःकरणेन तोषितः
प्रसादित इत्यर्थः । यद्वा । क्षणेन उत्सवेनेत्यर्थः । यद्वा । अन्यत्र कर्मादि-
मार्गेषु निर्बन्धेनैव प्रभुप्रसादात् । तदुक्तमाचार्यचरणैः ‘सहनं खननम्’

इत्यादिना निबन्धे । ननु किमिदमपूर्वं ब्रजाधिपतिपरितोषणं यतः स परमकृपालुः पशुपक्ष्यादिभ्योऽपि प्रसीदतीत्याशङ्क्याहुः इन्दिराप्रभृति-मृग्यपादाम्बुजः इति ।

इन्दिराश्रुत्यादिभिर्मृग्यं परामृश्यं पादाम्बुजं यस्येत्यर्थः । तथा च लक्ष्म्यादीनां यदगम्यं तदन्येषां क्व प्राप्यं पशुपक्ष्यादीनां तु लीला-सृष्टिस्थत्वेन सर्वविलक्षणत्वादिति भावः । यद्वा । इन्दिराप्रभृतिषु श्रीस्वामिन्यादिषु मृग्यं द्रष्टव्यत्वेन शोध्यं पादाम्बुजं नान्यत्र । तस्य तद्वृन्दमात्रप्रकटनीयत्वादिति भावः । अथवा । इन्दिराप्रभृतिभि-र्लक्ष्मीस्वामिन्यादिभिः कृत्वैव मृग्यं शोध्यं पादाम्बुजं यस्य तद्द्वारैव तत्प्राप्तेरिति भावः । अतएवोक्तम् 'तद् द्वारा पुरुषे भवेत्' इति । अतः परं ज्ञानवत्कृत्यं भक्तिमार्गप्रवेश इति ज्ञापयितुं तथा प्रार्थयन्ति तदनुगत्वमेवास्तु मे । तस्य प्रभोरनु पश्चाद् गच्छति योऽन्तरो सेवकः यदभावे न प्रभोः क्वापि गतिः भावस्तत्त्वं भवत्वित्यर्थः । एतेन प्रभु-चरणनलिनहृदयागतिमन्तरा नाचार्याणां प्रभोश्च सदानुगत्वमियुक्तम् । फलान्तरव्यवच्छेदायाहुः एवेति । साधनासाध्यत्वबोधनाय प्रार्थयतेऽस्त्विति । अन्येषामेतन्मनोरथासंभवेऽपि ममैतदेवास्त्वित्या-शयेनाहुः म इति । यद्वा । म इति सम्बन्धषष्ठी तेन मत्सम्बन्धिनां सर्वेषामपि तदेवास्तु नान्यदित्यर्थः । अथवा । मे मत्सम्बन्ध्येव तदनु-गत्वं सर्वेषां मदीयानामस्त्वित्यर्थः । प्रभुपदसरोजमाश्रयणमन्तरा तदनुगत्वासिद्धेः ॥६॥

वैराग्यं निरूपयन्तो भगवतो भक्तकरुणयेतरजनरागाभाववत्त्वं तदित्यत्रापि स्वसफलकृपालुत्वमाहुः अधौघतमसावृतमिति ।

अधौघतमसावृतं कलिभुजङ्गमासादितम्
जगद्विषयसागरे पतितमस्वधर्मरतम्
यदीक्षणसुधानिधिः समुदितोऽनुकम्पामृता-
दमृत्युमकरोत् क्षणादरणमस्तु मे तत्पदम् ॥७॥

यदीक्षणसुधानिधिः समुदितः क्षणाज्जगदमृत्युमकरोत् तत्पदं
अरणं मेऽस्त्विति सम्बन्धः । अधानां कायिकादिभेदेनाधिभौतिका-
दिभेदेन वा त्रिविधानमपि पापानां य ओघः स एव तमः समग्रवस्तु-
साक्षात्कार प्रतिबन्धकत्वेन, तेनावृतमासमन्ताद्बाह्याभ्यन्तरभेदेन
वृत्तमित्यर्थः । यद्वा । अधानां प्रतिबन्धकरूपाणामोघः समुदायो येषां
नराणां तत्सम्बन्धि यन्मायावादादिरूपं तमस्तेनेत्यर्थः । अथवा ।
अधानां पापानामोघैर्यत्तमः क्रोध अज्ञानादि तेन तथेत्यर्थः । ननु
तमोनिवृत्तिः सूर्यत्वनिरूपणेनैव सिद्धेति किमीक्षणे सुधानिधित्व-
कथनेनेत्याशङ्क्याहुः कलिभुजङ्गमासादितमिति । कलिरेव भुजङ्गमः
समाघ्राणमात्रेण सर्वमारकस्तेनासमन्तात्सादितं प्राप्तं भक्षितं मित्यर्थः ।
यद्वा । कलौ ये भुजङ्गमाः विषं यान्तीति व्युत्पत्त्या तद्वत्त्वेन विषयास्तैरा-
समन्तात्सादितं प्राप्तं विशीर्णं पीडितं वेत्यर्थः । अथवा । कलिरेव भुजङ्गमो
बाहुगति विलक्षणगतिः साधुपीडाऽसाधुसुखसम्पादकतया सन्मार्ग-
विश्वासदायकस्तेनासमन्तात्सादितं तदधीनतां गतमित्यर्थः । तथा च
तदधीनानां सन्मार्ग विश्वास एव न भवतीति क्वैतादृशजगतस्त-
त्करुणामन्तरा कृतार्थत्वसम्भावनेति भावः । यद्वा । कलिर्भुजङ्गमः सर्प
इव बाधको येषां भगवद्भक्तानां तैरसत्संज्ञनिदानभूतैरासमन्तात् सादितं
पीडितमिति । दुःसङ्गरूपमहादोषग्रस्तत्वाद्यपि न कृतार्थत्वसम्भावनेति

भावः । ननु तथापि वैराग्येण कदाचित्कलिदोषाभिभव इत्याशङ्क्याहुः
विषयसागरे पतितमिति । विषया एव सागराः अत्यगाधाः क्षारजलवद-
पेयरसाः कामक्रोधादिवातैरुच्छलितवासनातरङ्गाः स्वसुखभ्रमैः
नक्रादिभिः पतितगिलनसमर्थाः सर्वथा नीचसेवितगतयस्तेषु पतित-
मित्यर्थः । अथवा । विषयसम्बन्धिनो ये सागराः संसार सिन्धवः सर्वथा
पतितजीवनसंभावनाभावसुचकाः । गरो विषं तेन सह वर्तते इति सगर-
स्तत्सम्बन्धित्वेन सविषाः पतनमात्रेण मृत्युसम्भवे विषदानेनापि
मारणसमर्थाः । तेष्वपि पतितं न तु स्थितम् । अधोमुखतया तद्गतत्वेन
बहिःसंवेदनाभावः सूचितः । यद्वा । जगदिति पदमावृत्त्या योजनीयम् ।
तथा च जगत्सम्बन्धिनो ये विषया न त्वलौकिकाः भगवत्सम्बन्धिनः
तेषु तथेत्यर्थः । ननु विषयसागरपतितत्वेऽपि तेषु भगवत्प्रसादबुद्धौ
परम्परया तदुपयोगित्वबुद्धौ वा किं बाधकमिति चेत्त्राहुः अस्वधर्म-
रतमिति । स्वधर्मो भगवद्धर्मः सर्वत्र भगवत्सम्बन्धित्वभावनं तिद्धिन्नः
संसारः सांसारिकरीत्या सर्वानुभवः प्रावाहिकधर्मस्तत्र रतं पश्चात्ताप-
राहित्येन प्रीतियुतमित्यर्थः । यद्वा । स्वधर्म आत्मधर्मस्तद्धिन्नो यो
देहधर्मस्तत्र रतम् । अथवा । न विद्यते स्व आत्मा स्वरूपं येषु एतादृशा
ये केवला भगवदसम्बन्धिनो ये धर्माः सविधा अपि तेषु तथेत्यर्थः ।
स्वरूपसहितधर्मपरत्वे पूर्वोक्तबाधकानामबाधकत्वं 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इत्यादि वाक्यैरिति भावः । नन्वेतादृशस्य जगतः कथं निस्तार
इत्याशङ्क्याहुः यदीक्षणसुधानिधिरिति । यस्य प्रभोरीक्षणमवलोकन-
मेवाघौघतमोनाशकत्वेन स्वकरुणामृतैः कलिभुजंगमविषवारकत्वेन
स्वोदयोदिततरङ्गैः विक्षेपरूपैः विषयसागरपतितोत्क्षेपणसामर्थ्येन
सुधानिधिश्चन्द्रः सोऽनुकम्पा । कपि चलने । अनु पश्चात् भक्तानां कम्पते

चलति यत्र यत्र ते गच्छन्ति तत्र तत्र तत्सहायतया गमनशीला कृपा
 सैवामृतमलौकिकदेहोत्पादकमखिलतापनिवर्तकं क्षुधादिदोषवारकं
 स्वमात्रतर्पिताखिलतर्पकेतराकाङ्क्षासमापकं तस्मादित्यर्थः । कृप-
 येव भक्तानामलौकिकदेहादिप्राप्त्या तापादिदोषनिवृत्तेः । नन्वीक्षणं
 चन्द्रेणापि स्वपूर्णातावसरे तथा करणीयं स्वानुदयक्षीणतादिकाले तु
 का गतिरित्याशङ्क्याहुः समुदित इति । सम्यगुदितः इति नास्तमय-
 क्षीणतादिकालसम्भावनेति भावः । अमृत्युमिति न विद्यते मृत्युर्मरणं
 यस्य तादृशं जगल्लीलासृष्टिप्रवेशेन नित्यतासम्पादकेनाकरोदित्यर्थः ।
 अत्र जगदिति समम्यर्थे द्वितीया 'जगत्क्रीडति' इतिवत् ।

तथा च पूर्वोक्त धर्मवति तस्मिन्नमृत्युं भृत्य्यभावमित्यर्थः । अत्यन्त
 तमसा कालसर्णदंशेन सागरपतिततया जगतो मृत्युसंभवादिति भावः
 । यद्वा । यदीक्षणमेव सुधानिधिरूपा यत्र तादृशं मुखमेवानन्तचन्द्र-
 समुदायरूपश्चन्द्रः अनुकम्पया कृपया भक्तार्थमर्थादुत्पादितं यदमृतं
 लावण्यामृतं तस्मात्तथाविधं जगदमृत्युं मृत्युः कालसम्बन्धः तद्रहितम-
 करोदित्यर्थः । भूतार्थकप्रयोगेण पूर्वमेवानुकम्पामृतादङ्गीकृतं जगत् तथा
 कृत्वा स्थापितमिति नासम्भावना स्वविषयकृपायामुद्धारे फलसम्बन्धे
 बाधुनिकैर्विधेयेति भावः । क्षणादिति विलम्बाभावः सूचितः । अतः परं
 फलमिव प्रार्थयन्तः तदतिरिक्तस्याफलत्वमिति तच्चरणशरणमेव
 प्रार्थयन्ते अरणमस्तु मे तत्पदमिति । तेषां श्रीमदाचार्याणां पदं पद गतौ
 सकलगत्याश्रयं पदमेव मे अरणं गृहं सर्वदा निवासस्थानमत्स्या-
 सक्तिसम्पादकमखिलाहंताममतानिदानभूतं त्रिवर्गसुखकृत्स्वास्थ्य
 कारणमन्यत्र गमनेऽपि दुर्लभत्वादस्त्विति प्रार्थयते इत्यर्थः । यद्वा । तस्य
 पूर्वोक्तेक्षणचन्द्रस्य पदं स्थानं यत्रोदयस्तदेव शरणमाश्रयोऽस्तु तदा-

श्रयाश्रये तच्चन्द्रकिरणसम्बन्धस्य सुलभत्वादिति भावः । अथवा ।
तत् प्रसिद्धं पुष्टिमार्गीयत्वेन पदं शरणं तथास्त्वित्यर्थः । अथवा । पद्यते
गम्यते प्राप्यते ज्ञायते वा येन तद्वाक्यमेव रतिपथप्रवर्तकं याऽखिला-
धिकफलदायकत्वेन अरणं सर्वकार्यसाधकमस्त्वित्यर्थः । अन्यस्यान्य-
त्रापि फलबुद्धिरस्तु तथास्माकं तु तदेवास्तु इत्याशयेनाहुः म इति ।
यद्वा । मे मत्सम्बन्धि तत्पदं चरणं स्थानं वा पूर्वोक्तं चन्द्रोदयस्यार्थात्
तदेव सर्वेषां मत्सम्बन्धिनामरणं शरणमस्त्वित्यर्थः । एतेनाचार्यचरण-
नामेतत्सम्बन्धित्वेनैतदाश्रिता नामेवाचार्यचरणाश्रयणं सिद्धयतीति
भावः । अथवा । मे मत्सम्बन्धिनां सर्वेषामेव तत्पूर्वोक्तं पदमेवाचार्याणां
शरणं रक्षकमस्तु इति स्वीयार्थे प्रार्थनाव्याजेन वरदानमेवेति प्राप्तवरेत-
च्चरणनलिनमकरन्दमधु पायमानमानसैरेतदाश्रयमात्रबलसफल-
फलाशैः सर्वैर्निश्चिन्ततया स्थेयमितिदिक् ॥७॥

इति श्रीवल्लभाचार्यकृपामात्रैकसाधनः ।

हरिरायः सप्तपद्याश्रके विवृतिमुत्तमाम् ॥१॥

यद्यपि नैव प्रसरति बुद्धिर्जीवस्य तत्कृताख्याने ।

तत्कृपया यदशक्यं साधयितुं शक्यते दासैः ॥२॥

प्रभुवागन्तः पतितं मद्बचनं तत् सतां ग्राह्यम् ।

मिलितं रथ्योदकमपि गङ्गानीरेण निन्द्यते नैव ॥३॥

एतन्मम नोचितमपि रचितं बालस्वभावेन ।

क्षन्तव्यं मत्प्रभुणा तदीयदीनेऽतिकरुणेन ॥४॥

यद्यपि वचनं यादृक् भाषितमपि तादृशं भवति ।

एतत्संबन्धि यतः शोभनमिति शोभते जगति ॥५॥

मयानयः कृतो भूयान् यत्तद्रूपनिरूपणम् ।
कृतं स मे महादोषः क्षन्तव्यः प्रभूणा स्वतः ॥६॥
एतावदेव विज्ञाप्यमेवमेव सदा मनः ।
वसतु श्रीमदाचार्यचरणेऽनन्यतां गतम् ॥७॥
बालेन बालभावेन बालकृष्णोक्तिमात्रतः ।
किञ्चिन्निगदितं तेन प्रसन्नोऽस्तु प्रभुर्मम ॥८॥

इति श्रीमदाचार्यचरणसरसिजरजोभिषेकप्राप्त-
महाराज्यश्रीहरिरायविरचिता समझलोकी विवृतिः सम्पूर्णा ॥

॥ विजयते श्रीविरहानल प्रभु ॥

श्रीमत्प्रभुवरराप्रणीता श्रीमदाचार्य यरशोना स्वरूपमां धर्म-धर्मि
लेदथी कृष्णथी अलेदने प्रतिपादन करनारी

श्रीसप्तश्लोकी

श्रीहरिरायञ्जित व्याख्या वडे अलंकृतानो गुजराती अनुवाद

अनुवादकर्ता

गो.वा.प.भ.श्रीगोकुलदासभाई विश्राम (श्रीगिरिराज-जतिपुरा निवासी)

संकलन

श्रीवल्लभ पाठ पत्र मिलिंद श्लोक ३ सुधी
श्लोक ४ थी ७ सुधीनुं भाषांतर जुना पुस्तक पर आधारित

मंगलायररा

नमाभि श्रीमदाचार्य यरशाम्भुर्हृदयम् ।

मत्कृपालेशतो बुद्धिः श्रीमत्प्रभुकृतौ भवेत् ॥१॥

श्रीमदाचार्य यरशोना युगल यररा कमलोने हुं नमन करुं छुं.
जेओश्रीनी लेश कृपाथी श्रीमत्प्रभुवरशोनी कृतिमां बुद्धिनो प्रवेश थाय
छे. ॥१॥

श्रीविद्वलेश यररां कलेश मात्र निवर्तकम् ।

वन्दे विशेष विज्ञान संसिद्धये तत्कृताविड ॥२॥

कलेशमात्रने निवर्त कर्ता श्रीविद्वलेश यरशोने तत्कृत आ
श्रीसप्तश्लोकीमां विशेष विज्ञाननी संसिद्धि अर्थे वंदन करुं छुं. ॥२॥

નમામિ તાત ચરણાન્ સતતં સ પિતામહાન્ ।
યદાશ્રીયાદહંજાત સ્વાચાર્ય શરણં ગતઃ ॥૩॥

પિતામહ સહ તાત ચરણોને નમન કરું છું. જેઓશ્રીઓના આશ્રયથી હું શ્રીઆચાર્યચરણોને શરણે થયો છું.

ભૂમિકા

હવે શ્રીમત્પ્રભુચરણ સ્વાચાર્ય ચરણોના સ્વરૂપને શ્રીવલ્લભાષ્ટકમાં નિરૂપણ કરતા 'નિખિલબુદ્ધજના ગોકુલેશં ભજન્તે' ઇતિ કહેવાથી ગોકુલેશત્વથી શ્રીવલ્લભાષ્ટકમાં નિરૂપણ કરીને શ્રીગોકુલેશ લક્ષણભૂત ધર્મોથીજ ગોકુલેશત્વ છે. ઇતિ ગોકુલેશ લક્ષણરૂપા ભગ શબ્દ ભૂતા ધર્મિ સહિતા ધર્મો સ્વથી અને છ ગુણોથી સમ પ્રકારે સ્વાચાર્ય ચરણોનું ફલ દાતૃત્વ જતાવવા અર્થે સમ શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરતા પ્રથમ ધર્મોના આધારત્વથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ ધર્મિનું નિરૂપણ કરે છે. સ્કુરત્ ઇતિ-

સ્કુરત્ કૃષ્ણ પ્રેમામૃત રસ ભરેણાતિ ભરિતા
વિહારાન્ કુર્વાણા પ્રજપતિ વિહારાબ્ધિષુસદા ।

પ્રિયાગોપીભર્તુઃ સ્કુરતુ સતતં વલ્લભ ઇતિ-
પ્રથાવત્યસ્માકં હૃદિ સુભગ મૂર્તિઃ સકરૂણા ॥૧॥

શબ્દાર્થ : પ્રકાશમાન કૃષ્ણ પ્રેમામૃત અમૃત રસથી અત્યંત ભરેલી છે. પ્રજપતિના વિહારરૂપ સમુદ્રમાં સદા વિહાર કરનારી છે, ગોપી ભર્તુની પ્રિયા વલ્લભ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી અને જે કરૂણા સહિત છે, અમારા હૃદયમાં તે સુભગ મૂર્તિ સતતં સ્કુરાયમાન થાઓ.

ટીકા : અહીં મૂર્તિ પદથી ધર્મિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સુ સુહુ - સમીચીના ઉત્તમ ભગ કહેવાથી ધર્મ છે જે મૂર્તિના. સુભગા

પદથી અંતરંગા ધર્મિરૂપા પુષ્ટિમાર્ગીય રસરૂપ ઐશ્વર્યાદિ ધર્મો શ્રીવલ્લભના આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે. આથી છ વિશેષણથી ધર્મિનું નિરૂપણ કરતા પ્રથમ અંતરંગ ધર્મિરૂપ પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે -

સ્ફુરત્કૃષ્ણા પ્રેમામૃત રસ ભરેણાતિ ભરિતા

પુષ્ટિ સ્વરૂપનું વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયીત્વ શ્રુતિ સિદ્ધ છે અને તેમ મર્યાદા માર્ગીય છ ભગો બીજી લીલામાં બતાવે છે. રાસલીલામાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભગ વાળા ભગવાન છે, કેમકે 'ભગવાનપિરન્તુ મનશ્ચક્રે' એમ કહ્યું છે. કર્તુ - અકર્તુ - અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ ખરેખર ઈશ્વર છે તે યોગમાયામુપાશ્રિત યોગમાયાના આશ્રિત થયા. ખરેખર સ્વામિનીજીઓથી અન્ય જાણીને જ સર્વજ્ઞ ભગવાન રાસમાં અજાણ થયા નથી. પરંતુ રાસમંડનના સ્વામિનીઓ સિવાય અન્ય કંઈ પુષ્ટિ ભગવાન જાણતા જ નથી. આ વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયિત્વ. અથવા રાસનાયક પૂર્ણકામ હોઈને અપૂર્ણ કામ છે. ઈત્યાદિ જે વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયિત્વ છે તેઓનું અચિન્ત્ય ઐશ્વર્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ખરેખર રસનાયકનું તો જે રસશાસ્ત્રોક્ત રીતથી રમણ અને પૂર્ણ બ્રહ્મત્વ જેમ છે તેમ શ્રીમદાચાર્ય ચરણોમાં પણ છે-પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્ય.

(૧) સ્ફુરત્ એટલે ઉત્કૃષ્ટ વિરહથી શ્રીસ્વામિનીજીઓના પ્રકાશમાન થયેલા હૃદયોમાં જે કૃષ્ણપ્રેમ છે તે પ્રેમ જ અમૃત છે. એટલે મોક્ષરૂપ છે, કેમકે કૃષ્ણપ્રેમમાં મોક્ષવત્ દેહાદિભાવ વિસ્મારકત્વ છે. અને પરમાનંદનું અનુભાવકત્વ પણ કૃષ્ણ પ્રેમમાં છે. આવા વિરહી શ્રીસ્વામિનીના પ્રકાશતા હૃદગત કૃષ્ણપ્રેમામૃત રસના ભરથી અતિ ભરિતા શ્રીવલ્લભ મૂર્તિ છે. તે અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરાયમાન થાઓ.

(૨) અથવા પ્રકાશમાન હૃદયમાં જે કૃષ્ણ પ્રેમામૃત છે, તે પ્રેમનું

‘અમૃત’ પદથી સુધારૂપપણું કહ્યું. કેમકે શ્રીસ્વામિનીજીઓને વિરહદશામાં આ પ્રેમ સુધાને જીવ સંપાદકત્વ છે. અને આ પ્રેમસુધામા વિરહ અનુભવ અનુકૂળ ભાવાત્મક વિરહાગ્નિરૂપ દેહ દાયકત્વ પણ છે. આવા વિરહી સ્વામિની હૃદયત્ કૃષ્ણપ્રેમ સુધારસના ભરથી અતિ ભરિતાજ શ્રીવલ્લભ મૂર્તિ છે તે અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરાયમાન થાઓ.

(૩) અથવા પ્રકાશમાન હૃદયમાં જે કૃષ્ણપ્રેમ છે તે અમૃત છે એટલે ‘અ’ એટલે નથી થતું ‘મૃત’ એટલે મરણ જેનાથી, તે અમૃત. કેમકે શ્રીસ્વામિની હૃદયમાં જે સ્ફુરત પ્રેમભાવ છે તે ભાવનું સ્વરૂપ પ્રાકટ્ય હેતુત્વથી તાત્કાલિક કામની દશમી અવસ્થારૂપ મરણ ભાવને નિવૃત્ત કરે છે. આવા વિરહી સ્વામિનીજીના હૃદયત્ જે પ્રેમામૃતરૂપ સ્ફુરત ભાવ છે તેવા રાસસ્ત્રીઓના ભાવરૂપ રસના ભરથી અતિ ભરિતા જે શ્રીવલ્લભ મૂર્તિ છે તે અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરાયમાન થાઓ.

(૪) અથવા ગુણગાન દશામાં શ્રીસ્વામિનીઓના હૃદયમાં સ્ફુરત પ્રકાશમાન જે કૃષ્ણ છે તે ભાવાત્મક કૃષ્ણના સંબંધી પ્રેમ કહેતા સ્વામિની હૃદયદેશમાં પ્રાદુર્ભૂત ભાવ વિશેષ. તે ભાવ વિશેષરૂપ પ્રેમથી પ્રગટ જે અમૃત એટલે ભાવાત્મક ભગવદાત્મિકા સુધા, કે જે ‘રન્ધ્રાનુવેણો’ ઈતિ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલી છે તે ભાવાત્મક કૃષ્ણ આકૃતિરૂપ સુધા સંબંધીને જે ‘રસ’ અર્થાત્ સ્વામિની મુખારવિંદમાં ગુણગાન દશામાં આવિભૂત જે મુખ્ય અધરરસ તે અધરરસનો જે ભર, એટલે પ્રતિ શ્રીસ્વામિનીના પ્રતિ મુખારવિંદમાંથી પ્રાગટ્ય થવાથી સમુહાત્મક છે. તેવા રસના ભરથી સુવર્ણાદિરસની જેમ સ્વ આત્મતા સંપાદકથી અધરરસથી ભરિતા શ્રીમદાચાર્ય ચરણ છે. કેમકે શ્રીમદાચાર્યચરણનું મુખારવિંદ રૂપત્વથી અધરસુધા ભરિતાત્મકત્વનું ઉચિત્ત્વ છે. અને તેમ સદા

અધરસુધા રસથી ભરિતત્વ, અધરસુધા રસથી પૂર્ણત્વ. અથવા અધરસુધા રસથી નિષ્પન્નત્વ અને પ્રાકૃતાનુકૃતિથી અન્યજન મોહકત્વ ઐશ્વર્ય જ. આથી પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્ય છે એવો અર્થ છે. અધરસુધા રસથી અન્ય રસ અમેલનથી આંતર બાહિર અધરસુધા રસના ભરથી ભરીતત્વ જતાવવાને 'અતિ' ઉપસર્ગ છે.

નિષ્કર્ષ

શ્રીમદાચાર્યચરણનું શ્રીગોકુલેશત્વ તો ગોકુલેશ લક્ષણરૂપ છ ધર્મો અને સ્વ ધર્મિથી એમ સાતે પ્રકારે ગોકુલેશવત્ આપની ફલદાતૃતા છે. એ જતાવવા સમ શ્લોક વડે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

જેઓશ્રીની લેશકૃપાથી શ્રીમત્પ્રભુચરણની કૃતિ સમશ્લોકીમાં બુદ્ધિ થાય, એવા શ્રીમદાચાર્યચરણના યુગલ ચરણકમલને નમન કરું છું. (શ્રીમદાચાર્યચરણની લેશ કૃપાથી સ્વરૂપ લાવણ્યરમાં ડૂબતો થકો પણ તપતો રહે તેવું શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાનું સ્વરૂપ છે. એમ કહીને આ સૂચિત કર્યું છે કે શ્રીવલ્લભ કૃપાથી તપતાઓનેજ શ્રીવલ્લભ ચરણોના સ્વરૂપાનુભવ રૂપ-ફલ સિદ્ધ થાય છે.)

શ્રીવિકલેશચરણ ઇતિ નામથી સૂચિત જ્ઞાન શૂન્યની અંગીકૃતિથી કલેશમાત્ર નિવર્તકત્વ પૂર્વક, તત્કૃતિ શ્રીવલ્લભ સ્વરૂપનું અને શ્રીવલ્લભના ગુણોનું જે ગાન છે તેમાં વિશેષ વિજ્ઞાનનું સારી રીતે સિદ્ધત્વ સિદ્ધ કર્યું. આ પ્રકારે શ્રીમત્પ્રભુચરણના હૃદયની ભાવનાજ શ્રીસમશ્લોકી રૂપે પ્રગટ થઈ છે. વિયોગથી તરલીત થઈ સ્વનો વિલાસ જેઓશ્રીએ સ્વના મધુર ગીત વડે જેમાં પૂર્ણિત છે, તેવી શ્રીવિકલેશની આ મધુર કૃતિ છે. વિરહભાવથી વલ્લભગાન તત્પરા સાક્ષાત્ શ્રીવલ્લભથી અંગીકૃત શ્રીદમલાજી-પ્રભુદાસજી, પદ્મનાભજી, કનૈયાલાલ આદિ છે તેઓના સહ સ્વરૂપથી અને ગુણથી શ્રીવલ્લભ

ગાન કરવામાં આવ્યું તે આ સમ્પલ્લોકી છે, શ્રીવલ્લભ સ્વરૂપની માધુરી અને ષટ ગુણોની માધુરીનું વિરહી મંડલમાં પરસ્પર જે ગાન થયું છે તે સમ્પલ્લોકી વડે અહીં પ્રગટ થયું છે. શ્રીદમલાદિના ભાવોને સ્વહૃદયમાં સારી રીતે ધારણ કરીને શ્રીવલ્લભની તે તે લીલા વલ્લભીયથી થયેલનો અનુભવ કરતા શ્રીદમલાદિ સહ તેઓના ભાવોનો અનુભવ કરીને સ્વનું વૈશ્વાનર અગ્નિકુમારપણાથી, અર્થાત્ વિરહાત્મક માધુરી અગ્નિના પુત્રરૂપથી, એટલે પોતાનું સુધારસ જન્યત્વથી પ્રથમ સુધારસથી અતિ ભરીતાપણ પ્રતિપાદન શ્રીવલ્લભાધીશનું કરે છે. અર્થાત્ સમાન શીલ વ્યસનપણાથી સજાતીય વિશિષ્ટ શ્રીવલ્લભના મધુર સ્વરૂપની પ્રાર્થના કહે છે, અને તેમ શ્રીવલ્લભ સ્વરૂપના વિવિધભાવ તરંગમાં નિમગ્નપણાથી શ્રીવિક્કલેશના સ્વરૂપની સ્થિતિ રહી શકે છે. તેથીજ “સ્ફુરતુ સતતં વલ્લભ” આ પ્રકારની પ્રાર્થના અહીં કરી છે. સુધારસ મૂર્તિ કુમારપણાથી, પ્રતિક્ષણ સુધારસ અનુકુલ કૃતિ કરણત્વથી, સર્વદા સુધારસમૂર્તિ અનુભવથી, એટલે શ્રીવલ્લભથી. આ શ્રીવિક્કલેશ સ્વરૂપના વિલાસના શ્રીદમલાદિના સંગમાં સ્મરણ કરીને સ્વકીયોને જે શ્રીવલ્લભ દર્શનના વિરહી છે, તેઓના ભાવનું પોષણ કરવા શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીવલ્લભ સ્વરૂપની પ્રાર્થના કરે છે.

ઐશ્વર્યગુણ

‘સ્ફુરતુ’ એટલે વિરહાગ્નિથી અત્યંત પ્રકાશમાન થયેલ શ્રીસ્વામિની હૃદયમાં દેહાદિભાવ વિસ્મારક અને પરમાનંદ અનુભાવક કૃષ્ણપ્રેમામૃત છે કે જે અમૃતરૂપ સુધા, વિરહદશામાં જીવન સંપાદક અને અગ્ન્યાત્મક (સુધારૂપજ) દેહની દાતા છે. શ્રીસ્વામિનીઓનો વિરહાત્મકભાવ છે તેજ અમૃતરૂપ સુધા, વિરહમાં કૃષ્ણ પ્રાગટ્યના હેતુત્વે દશમી અવસ્થા(મૃત્યુ)ને દૂર કરે છે. શ્રીસ્વામિનીઓના પ્રકાશમાન હૃદયમાં

અત્યંત પ્રકાશમાન ઝલમલતી, મૂર્તિમાન અગ્નિ કૃષ્ણસંબંધી પ્રેમ એટલે વિરહી સ્વામિની હૃદયગત વિશેષ ભાવથી પ્રગટ અમૃતરૂપ સુધા કે જે સુધાની આકૃતિ 'નટવરવપુ' છે. તે સુધા સંબંધી જે મુખ્ય અધરરસ શ્રીસ્વામિનીજીના મુખારવિંદમાં પ્રગટ થાય છે. શ્રીસ્વામિનીજીના અગ્ન્યાત્મક મુખારવિંદના તાપથી દ્રવિભૂતતાને પ્રાપ્ત થયેલ એ પ્રેમામૃત રસ તેમજ શ્રીસ્વામિનીવત્ કૃષ્ણ પણ સ્વામિનીજીના ઉત્કટ વિરહમાં સ્વામિની ભાવનાના કૃષ્ણ મુખારવિંદમાં જે અધરરસ દ્રવિભૂતતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પણ મધુરરસ જેવી રીતે એટલે સુવર્ણરસ બીબામાં ઢળાય તેવી રીતે યુગલ મુખારવિંદ સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભતાને પ્રાપ્ત થયેલા યુગલ સ્વરૂપના મુખ્ય અધર રસના ભરથી કેવલ વિરહી યુગલના પ્રેમામૃતરૂપ અધર સુધા રસથી આંતર બહિઃ ભરિતા આ સુભગ મૂર્તિ અમારા (મારા અંગીકૃત નિજજનો સહિત) હૃદયમાં સતત સ્ફુરાયમાન-પ્રકાશમાન થાઓ.

અહીં મૂલમાં જે સ્ફુરત પદ છે તે પ્રેમનું વિશેષણ છે. કૃષ્ણ અને શ્રીસ્વામિની યુગલ સ્વરૂપના હૃદયનું પણ વિશેષણ છે. 'કૃષ્ણ' પદ ફલાત્મક છે. ફલ સંબંધી પ્રેમ છે, આથી 'પ્રેમ' પદ ભાવવાચક છે, એ ભાવજ અમૃતરૂપ છે. આથી 'અમૃત' પદ દેહાદિ ભાવને વિસ્મરણ કરાવનાર છે. અને પરમાનંદની ઉગ્ર મહિમાને પ્રગટ કરનાર છે. તેમજ સ્વરૂપને પણ પ્રગટ કરનાર દશમી અવસ્થાને દૂર રાખનાર, જીવનદાન કરનાર, અગ્નિયાત્મક દેહનું દાન કરનાર એ અમૃત સંબંધી રસ છે. આથી રસ પદ અધર સુધા વાચક છે. તે અધર રસનો ભર કહ્યો આથી ભરેણ પદ સકલ સ્વામિની સહ મુખ્ય સ્વામિની અને કૃષ્ણના અધર રસના સમૂહવાચક છે. એ અધર સમૂહથી અતિભરિતા પદથી વિરહી સ્વામિની વિરહી કૃષ્ણ એટલે સ્ફુરત યુગલના અધરરસથી બહિ-ભીતર ભરિતા શ્રીવલ્લભ મૂર્તિનું સ્વરૂપ છે એમ સૂચિત કર્યું.

આ પ્રથમ પંક્તિથી પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્ય નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીગોકુલેશનું પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્ય પૂર્ણબ્રહ્મત્વ હોઈને રસ શાસ્ત્રોક્ત રીતથી રમણ તેમજ પૂર્ણ બ્રહ્મ શ્રીલક્ષ્મણસુતનું સદા યુગલ સ્વરૂપના અધર સુધા રસથી ભરિતત્વ થવું અને કરવું. એટલે સદા અધર સુધા રસથી યુગલને પૂર્ણત્વ કરવું, અને યુગલની અધર સુધારસ પ્રાપ્ત કરવાપણું. એમ દાતા ભોક્તાપણું અધર રસનું હોવાથી શ્રીવલ્લભ પૂર્ણબ્રહ્મ હોઈને પણ ઉપરથી પ્રાકૃત (સન્મનુષ્યાકૃતિની) અનુકૃતિમાંજ રસ શાસ્ત્રોક્ત રીતથી રમણનું કરવાપણુંજ શ્રીવલ્લભનું પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્ય. આ પંક્તિ દ્વારા શ્રીવિકલેશે સૂચિત કર્યું છે.

(કૃષ્ણ પ્રેમામૃત રસ મૂર્તિથી અન્યત્ર ફલ-પ્રેમ-રસ અને અમૃત જે જાણે તે અસૂરો છે. વળી ભગવાન વ્રજ સિમંતીજીયોના ૧૧ વચનથી તેને શરણે થયા છે. તેમ શ્રીવલ્લભ કે જે તે સ્વામિનીજીઓના ભાવને જાણવાવાળા હોવાથી શ્રીવલ્લભના દાને શ્રીકૃષ્ણ વશીભૂત થાય છે.)

વીર્યગુણ નિરૂપણ કરે છે

‘વિહારાન્ કુર્વાણા વ્રજપતિ વિહારાવિધયુ સદા’

ભગવાનનું વીર્ય ખરેખર સંયોગની એક એક ક્ષણ વેણુવાદન-ભાષણાદિ સ્વલીલામૃત અંબુધિમાં નિમગ્ન ભક્તોને તેથી પૃથક કરવું છે. અને પછી પૂર્વોક્ત બીજા ત્રીજા અર્ધિમાં મજજન એટલે બીજી ત્રીજી આદિલીલાનું અનુભાવત્વ છે તે અન્યને શક્ય નથી. આથી અલૌકિક વીર્ય રાસસ્થ ભગવાનનું છે, જેથી તેમ કહે છે. અન્યથા એક લીલામાંજ બીજા ભક્તોને બીજી લીલા અનુભવાય નહીં. અને વિપ્રયોગમાં પૂર્વદત્ત રસના સ્વ અંતઃસ્થત્વથી તે વીર્ય વશાત્ જીવન સંપાદન કરે છે અન્યથા સ્વવિરહનું સર્વથી અધિક બલવાનપણું હોવાથી ક્ષણ ક્ષણ સ્થિતિ ભક્તોની ન રહે. આથી તેવા વિરહમાં જીવન સંપાદકન

કરે છે, એ રાસસ્થ ભગવાનનો વીર્યગુણ છે. અર્થાત્ ભક્તોને નિમંત્રણ દેવાથી વેણુવાદન થયો. આથી જે ક્ષણમાં વેણુવાદન થયો તેજ ક્ષણમાં શ્રીસ્વામિનીજીઓએ સાંભળ્યો, અને જાણ્યું કે પ્રિય બોલાવે છે. ત્યારે તેજ ક્ષણમાં ગૃહાદિક સર્વ છોડીને શીઘ્રતાથી તદ્ભાવ આધીનતાથીજ જ્યાં પ્રિય ભગવાન ઠાડા છે ત્યાંજ સ્વામિનીજી પધાર્યા. એવી રીતે પુનઃ પ્રશ્ન અનુકરણ કરવાની કૃતિ મતત્વથી ભગવાનના વચનામૃતોની શ્રીસ્વામિનીજીઓને જ્યારે રસત્વ પ્રતિતી થઈ. અર્થાત્ ભગવાને નિષેધ વ્યતિરેકથી પણ જે વાક્યો પ્રિયરૂપથી કહ્યા છે તેજ રસના અંબુધિ છે, એમ જે જાણ્યું છે. તેમજ બોધનાર્થે તેણીઓને તે વચનોથી અધિકાર સમ્પત્તિમાં પણ તે વચનોના ઉત્તર વડે જ પ્રાર્થના કરતી થઈઓ. તેના વિનાથી આ સ્વામિનીઓના જીવનની સંભાવનાજ છે નહીં. આ પ્રકારે જેઓના વેણુવાદનમાં વીર્યગુણ, જેઓના પ્રશ્નમાં પણ વીર્યગુણ છે, જેઓના કટાક્ષમાં પણ વીર્યગુણ છે તેવીજ રીતે શ્રીમદાચાર્ય ચરણોમાં પણ આંવો પુષ્ટિમાર્ગીય જ અંતરંગ વીર્યગુણ છે, તેનું નિરૂપણ શ્રીમત્ પ્રભુચરણ કરે છે -

વ્રજ નિઃસાધન તેવા વ્રજના પતિ. એટલે નિઃસાધનોના (૧) ફલાત્મા (૨) નિયામક (૩) રક્ષક (૪) સર્વ ધર્મોના આધાર (૫) અનન્યતા સંપાદક (૬) સ્વધર્મ તદ્ભાવ બોધક (૭) નિરૂપણપ્રિય (૮) સ્વસંબંધથી અન્ય સંબંધ દૂર કરનારા (૯) તત્ સ્વઅર્થતા બોધક. આ નવ લક્ષણ પતિના કહ્યા તે જેણે નિઃસાધન વ્રજ માટે પ્રગટ કર્યા. આવા વ્રજપતિના જે વિહારો વિશેષ મન હરણમાં સમર્થ વિહાર કે જે ભગવાને સ્વ સ્વરૂપના ધર્મની મર્યાદાના ત્યાગ પુરઃસર કરેલ ક્રીડા વિશેષ રાસાદિરૂપા વિહાર છે. તે વિહાર પુનઃ તે સ્વામિનીજીઓના મુખારવિંદ દ્વારા ગુણગાન દશામાં ધનીભૂતમાંથી નિસરતા રસાબ્ધિ

રૂપા થાય છે. તે વિહાર સમુદ્રોમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ વિહાર કરે છે-
 સ્વભક્તો સહિત કરે છે. આ વિહાર કેવો છે કે, દેહ ઈન્દ્રિયાદિનું
 વિસ્મરણ કરાવનાર કોઈ એક લીલા વિશેષ છે. એવો વિહાર કરનારી
 એટલે દેહ ઈન્દ્રિયાદિથી નહીં પણ ભાવ પ્રકારથી વિહાર કરનારી.
 પુનઃ આવો વિહાર સદા કરનારી. એટલે ક્ષણના પણ અવ્યવધાનથી
 સદા કરનારી. ક્રિયાથી નહીં પણ ભાવ પ્રકારથી કરનારી. આવા ભાવ
 પ્રકારના વિહારમાં સ્વસાથે વિહાર કરતા ભક્તો કે જે દેહ, ઈન્દ્રિય
 વિસ્મૃતિ સહિતા. એવા ભક્તો કે જે સ્વ, અન્ય અનુસંધાન રહિતા છે.
 તેવા સ્વભક્તોને સર્વથી પૃથક કરવા અને તે તે લીલાનો અનુભવ
 કરાવવાપણું. અને સ્વદત્ત વિપ્રયોગભાવમાં પણ જીવન સંપાદન કરવું
 એવું પુષ્ટિમાર્ગીયજ અંતરંગ વીર્ય છે. આથી આપ ગોકુલેશજ છે. આવી
 આ સુભગ્ય મૂર્તિ અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરાયમાન થાઓ. એવી
 પ્રાર્થના શ્રીમત્પ્રભુ કરે છે.

જ્યારે આ સુભગ્ય મૂર્તિ, સ્વસમાનશીલ સ્વભક્તો સહ ગુણગાન
 દશાવાળા સ્વામિનીજીઓના મુખારવિંદથી ઘનાત્મક લીલા વિરહથી
 રસ થઈ સારી રીતે શ્રવિત થાય છે એ રાસાદિ લીલા સમુદ્રમાં વિહાર
 કરે છે. ત્યારે નિકુંજસ્થની ક્ષણક્ષણની એ રસથી થયેલા રાસાદિલીલામાં
 સ્વભક્તો નિમગ્ન થઈ જાય છે. તે એકજ લીલામાં મગ્ન થઈ જાય છે
 ત્યારે તેમાંથી કાઢી બીજી ત્રીજી આદિ લીલાના અનુભાવને પ્રગટ કરીને
 તે અનુભાવોમાં નિમગ્ન કરે છે. આ અનુભાવને પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય
 શ્રીવલ્લભ વિના કોઈમાં નથી. આ પ્રકારે શ્રીવલ્લભ સ્વ વિહાર વડે
 રાસાદિલીલાના અનુભાવોનું દાન કરી જ્યારે અનુભાવ દાન લીલાત્મક
 સ્વ સ્વરૂપના વિપ્રયોગનું દાન કરે છે, કે, જે વિપ્રયોગ અત્યંત બલવાન
 છે. તોપણ વિપ્રયોગ સમે ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં પૂર્વદત્ત

અનુભાવના રસનું હોવાપણુ પણ છે. અને શ્રીવલ્લભ સ્વ ના વીર્યગુણથી પણ આ ભક્તો કે જે શ્રીવલ્લભના ગુણગાન દશામાં છે, તેને જીવન સંપાદન શ્રીવલ્લભ કરે છે. આવી સુભગ મૂર્તિ અમારા હૃદયમાં સ્ફુરત થાઓ. અહીંયા આ ભાવ છે કે વિયોગ દશામાં સ્વામિનીજીઓ જ્યારે ગાન કરે છે ત્યારે ગાન દ્વારા સ્વામિનીજીના રસ સમુદ્રમાં સ્વભક્ત સહ શ્રીવલ્લભ ભાવથી વિહાર કરે છે. અર્થાત્ વિરહી સ્વામિનીના મંડલ મધ્યે સ્વભક્તસહ આપ પણ ઉત્કટ વિરહ કરતા એ સ્વામિનીજીઓનાં વિરહ રસનો સ્વભક્ત સહ ભોગ કરે છે. ત્યારે સ્વભક્તો સ્વામિનીજીના એક લીલાના વિરહમાંજ નિમગ્ન થઈ જાય છે (તેમાંથી તેને સ્વ વીર્યગુણથી એક પછી એક એમ પ્રત્યેક વિરહલીલાના રસનો ભોગ કરાવી પછી સ્વના વિપ્રયોગનું દાન કરી તે અતિ બલવાન સ્વદત વિપ્રયોગમાં જીવન દાન કરે છે એવો ભાવ છે).

યશ ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે.

‘પ્રિયાગોપીભર્તુ:’ ગોપીભર્તુની પ્રિયા ઈતિ. જેમ ભગવાનનું નિજદર્શન આર્તિ યુક્તા આર્ત ભક્તોની આર્તિ દૂર કરવાથી, અને અદેય સ્વરૂપામૃત દાનથી યશસ્વીત્વ છે તેમ શ્રીવલ્લભમાં પણ ગોપી કે જે નિ:સાધન છે. તદેકનાથા છે, તત્પરિગૃહા છે. ક્ષણ વિયોગ સહન નહીં કરનારા છે. અને નિત્ય આર્તિ યુતા છે. આવા શ્રીગોપીજનોના ભર્તુ એટલે નિષ્કારણ આર્તિ દૂર કરનારા. અને સ્વરૂપામૃત દાનથી પોષક તથા નિયામક ભગવાનની પ્રિયા એમ પ્રિયતાથી ગોપીભર્તુની પ્રિયાના ધર્મપણાથી ભગવાનને ભક્તની આર્તિ થાય ત્યારે તેવા પ્રકાર વચનો વડે સ્વભક્તોને ભગવત્ અનુકુલ દાસ્ય ઉપયોગીત્વ તેવા વિધની કૃતિથી ભગવાનની પણ આર્તિનું નિરાકરણ કરે છે અને સ્વરૂપાનંદ દાન વડે તેવાપણુ, અર્થાત્ શ્રીમહાપ્રભુજીમાં આર્તોની નિષ્કારણ આર્તિ દૂર કરવું.

તથા આર્તોના નિયામક થાવું. આવા ધર્મ રૂપત્વ હોવાથી ભગવાન કે જે ભક્તના દર્શનની આર્તિ યુક્તા નિત્ય આર્ત છે. વળી ભગવાન કેવા છે- ક્ષણ પણ વિયોગ ભક્તોનો નહીં સહન કરનારા છે. પુનઃ કેવા છે- ભક્તના જ ભાવનું સ્વરૂપ છે. કેવલ એક ભક્તનાજ નાથ છે. ભક્ત વિના દુઃખી અને વિકલ થઈ જાય છે. તેવા ભગવાનની પણ આર્તિનું હરણ નાના પ્રકારના વચનામૃતોથી કરે છે. તેમજ સ્વના માનવંતા ભક્તોનું ભગવદ્ અનુકૂલ દાસ્ય ઉપયોગીપણું પણ વચનામૃતો દ્વારા કરીને. તથા ભગવદ્ અનુકૂલ દાસ્યવિધકૃતિથી અને સ્વરૂપાનંદ દાન વડે પણ યશસ્વીત્વ. અર્થાત્ ભક્તો સહ ભગવાન પણ યશ ગાય એવું પુષ્ટિમાર્ગીય જ અંતરંગ યશ, સ્વીત્વ શ્રીમહાપ્રભુનું છે. અથવા ગોપી અને તેના ભર્તુ નો સ્વયં શ્રીયમુનાજીવત્ તત્સંબંધ સંપાદકપણાથી, અને વિવિધ લીલોપયોગીત્વથી પ્રિયા. અર્થાત્ ગોપી અને તેના ભર્તુ ગુણાલાપથી જ ઉત્કટ વિરહ શામકત્વથી તત્ ભાવાપન્ન એમ સાર્વત્રીક તેથી તેના વિના ક્ષણ પણ ક્યાંય રહેવાને શક્ય નહીં, તેવો ભાવ યુગલને સંપાદનમાં યુગલનો સંબંધ સંપાદન કરે છે. આ પ્રકારે શ્રીમદાચાર્ય ચરણનુંજ શ્રીયમુનાજીવત્ યુગલની સર્વ લીલા ઉપયોગીત્વ છે. એમ જતાવવાને પણ કહ્યું કે યુગલની પ્રિયા. એટલે યુગલને પણ ક્ષણ એક અપરિહેયા. ક્ષણપણું નહીં પરિહાર કરવા યોગ્યા. અને તેમ યુગલની આર્તિ હરે આથી યશસ્વી. અર્થાત્ યુગલ જેના યશ ગાય એ પુષ્ટિ અંતરંગ યશ ગુણ. અથવા ‘ગોપીના ભર્તુ’ એટલે ગોપીને બિભર્તિ નામ ધારણ કરે છે. એમ વિગ્રહ કરવાથી સ્વહૃદયમાં ગોપી સ્વરૂપ ધારક ભગવાનનું વિપ્રયોગ દશા સામયિક રૂપ ‘ગોપીભર્તુ’ પદથી કહ્યું. અને તેમ તેવા સમયમાં ‘ગોપીની વાર્તા’ આદિ કથનથી - આશ્વાસન. ભગવાનની આર્તિ નિરાકરણાર્થ પ્રિયા. આથી વિયોગ દશામાં પણ ભગવાન જેના યશ ગાય એવો પુષ્ટિ અંતરંગ યશ છે જેનો તેવી સુભગ મૂર્તિ અમારા હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થાઓ.

શ્રીગુણનું નિરૂપણ કરે છે

‘વલ્લભ ઈતિ પ્રથાવતિ’ શ્રીમતત્વતો ખરેખર ભગવત્ સ્વતઃ ભૂષણના પણ ભૂષણ થાય તેવા અંગવાળા હોઈને પણ ભક્તાર્થ પ્રાકટ્યમાં ભક્ત સાહિત્યથી. જેમ શક્તિ સહિત પુરૂષની અધિક શોભા છે-વ્યરોચતાધિકંતાત ઈત્યાદિ વાક્યોક્તમાં ભક્તાર્થ પ્રાકટ્યમાં ભક્ત સહિતમાંજ તેવાપણું હોય તેજ શ્રીમતત્વ છે. અર્થાત્ તાસામાવિભૂત શૌરિઃ આ પ્રાગટ્ય સમે શક્તિથીજ જેમ પ્રાકૃત પુરૂષ અધિક શોભે તેમ ભગવાન ગોપીજનોથી આવૃત્ત થતા અધિક શોભ્યા. તેમ અહીં પણ વિશ્વોદ્ધારાર્થ ભૂવિ, પ્રાગટ્યમાં વલ્લભ ઈતિ પ્રિય ની પ્રથા વિસ્તૃતા-પ્રસિદ્ધિવાળા એટલે વલ્લભ એમ વિસ્તૃતા-પ્રસિદ્ધિવાળાના પ્રાગટ્યપણેથી સિદ્ધ થયું. તેથી સર્વદાજ સ્વભક્ત સાહિત્યથી તેવી પરસ્પર વલ્લભપણેથી શ્રીસ્વામિનીઓથી ઘટીતથી શોભાવતત્વથી તેવા એવો અર્થ છે. અહીંયા આ ભાવ છે કે મૂલ ધામમાં સર્વદા વલ્લભત્વ હોવામાં પણ ઈતિ આ પ્રકારે વલ્લભપણાની પ્રથા-પ્રસિદ્ધિનું તો ભૂતલ આવિર્ભાવ અવસરમાંજ પ્રસિદ્ધિવાળા હોવાથી સ્વીય સકલ જનકે વલ્લભ સમાન તેથી વેષ્ટીત (વીંટાયેલા)જ આવિર્ભાવ થયા. આ પ્રકાર સદાજ આવિર્ભાવ સમયમાં તેવી ભક્ત સહિત શોભાપણું છે. અને તેમજ ભગવાનનું પણ આવિર્ભાવમાંજ આવી શોભાવતત્વ છે. આ પ્રકારને શુક પણ શોભા અધિક ભક્ત સાહિત્યથી એમ કહેતા થયા.

અથવા ‘વલ્લભ’ ઈતિ પ્રથાવતિ, આથી આવિર્ભાવ સામયિક રૂપ કહ્યું. અને તેમ વલ્લભ એમ પ્રસિદ્ધ થવાવાળા રૂપે પ્રગટ થવામાં ત્રૈલોક્યલક્ષ્મ્યેકપદં વપુર્દ ધત્ ભગવાન શ્રીસ્વામિનીજીઓ અર્થે ત્રૈલોક્યે જેટલા લક્ષ્મી રૂપ ઈન્દ્રાદિપદ તેનું જે એક પદં, જેના અંશ વિલાસો તે તે એક એકજ લક્ષ્મીના ભોક્તા તેવું વપુ ધરવાવાળા આ અર્થમાં દેશ

કાલાદિથી જેટલા ઉત્કૃષ્ટ અર્થોની અપેક્ષા છે તે સ્વામિનીજીને માટે તેવા વપુને ધારણ કરી તેટલા તે દેશ કાલાદિથી ઉત્કૃષ્ટ અર્થો પ્રગટ કરતા થયા ઈતિ વાક્યથી ભગવાનની જેમ શ્રીવલ્લભમાં પણ તેવાપણું. અર્થાત્ શ્રીમદ્ દમલાજી આદિ અંતરંગો અર્થે જેટલા સ્વામિનીજીઓ રૂપ પદો-એટલે નિકુંજો. તે સંપૂર્ણ નિકુંજોનું એક પદ મૂલ વલ્લભ ધામમાં. આ ધામમાં શ્રીવલ્લભના રોમરોમના જે કૃષ્ણો છે તે કૃષ્ણો તે તે નિકુંજોમાં તે તે શ્રીસ્વામિનીજીઓના ભોક્તા છે. તેવા કોટિ કૃષ્ણ લાવણ્યવપુ ધરવાવાળા અતિ કરુણ થઈ સન્મનુષ્યાકૃતિ થઈ નિકુંજ અને અલૌકિક સમયાદિથી જેટલા ઉત્કૃષ્ટ અર્થોની અપેક્ષા છે તે શ્રીમદદમલાદિને અર્થે તેવા વપુને ધારણ કરી તેટલાં તે નિકુંજ અને અલૌકિક કાલના ઉત્કૃષ્ટ અર્થોને હુતાશ પ્રગટ કરતા થયા. ભૂતલના નિકુંજ વલ્લભીનું દ્વય છે તેમાં શોભ્યા. અને બહિઃપણ શોભ્યા. (લીલાક્ષરાબ્ધિ રસાબ્ધિમાં શ્યાન પ્રભુ સહસ્ર લક્ષ્મીથી સેવ્યમાન છે. એ સ્વગત કોટિ સ્વામિનીજીઓ. કોટિ કૃષ્ણ, કોટિ નિકુંજ, કોટિ કાલ, કોટિ સામગ્રી બહિઃ પ્રગટ કરી શ્રીદમલાજી આદિને દર્શન આપ્યા છે)

શંકા : આવિર્ભાવ સમયમાં સ્વરૂપનું જ સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વોક્ત ભક્ત સાહિત્યકૃત સૌન્દર્ય તો નથી પ્રાપ્ત થતું. આવી જો શંકા હોય તો કહે છે કે ભૂતલના ભક્તના અર્થેજ મૂલધામસ્થ ભક્ત સાહિત્યથી જ આવિર્ભાવ થયા છે તેમજ પ્રાપ્ત થાય છે. અતઃ એવોક્તં શ્રીઆચાર્ય ચરણો વડે કે- “કૃષ્ણ શબ્દથી પરં વસ્તુ કહી તે પરં વસ્તુ કદાચિત સ્વગત પરમ સૌન્દર્ય પ્રગટ કરવાની ઈચ્છાથી પ્રાદુર્ભૂત જે પરમ સૌન્દર્ય થાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય.”

૧. મૂલ ધામસ્થ શ્રીસ્વામિનીજીઓ મહાન શોભાવાળા કે વલ્લભમાં શોભા વધારે છે. તેવા ભક્તથી વેષ્ટિ થઈ પ્રગટ થયા. પરસ્પર વલ્લભથી વેષ્ટિ.

૨. ભક્ત અર્થે કોટિ કૃષ્ણલાવણ્ય શોભા શ્રીવલ્લભે વધારે ધારણ કરી. પુનઃ ભૂતલસ્થ ભક્તોની વિરહાત્મક સેવાથી શોભ્યા.

૩. કૃષ્ણ હૃદયગત મુખ્ય શ્રીસ્વામિની અને તેના હૃદયગત કૃષ્ણના સૌન્દર્યના દર્શન કરાવતા ભૂતલસ્થ ભક્ત અર્થે પ્રગટ થયા છે.

નિષ્કર્ષ

૧. અગ્નિકુંડમાં નિત્ય સિદ્ધાઓથી વેષ્ટિત શ્રીવલ્લભના દર્શન શ્રીદમલાદિ વિરલને થયા. આ સ્વરૂપ સ્વામિનીભાવ સંયુક્ત છે.

૨. પછી ઈલંમાગારુજીની ગોદમાં પધાર્યા ત્યારે સાક્ષાત્ કોટિ કૃષ્ણ લાવણ્ય વપુના દર્શન થયા. આ સ્વરૂપ ભગવદ્ ભાવ ભાવિત છે.

૩. પછી પલનામાં પધરાવ્યા છે. ત્યારે મુખ્ય સ્વામિની ભાવાત્મક કૃષ્ણ હૃદયગત સૌન્દર્ય, તેમજ મુખ્ય સ્વામિની અંતર્ગત સૌન્દર્ય સ્વરૂપ દર્શન થયા છે. આ સ્વરૂપ વિલક્ષણ છે. જેને જોકે ઈલંમાગારુજી જુલાવે છે તેવા દર્શન થાય છે તથાપિ શ્રીદમલાજીને એવા વિલક્ષણ દર્શન થાય છે કે યુગલ સ્વરૂપ જુલાવે છે. કૃષ્ણના પ્રિય પુત્રમાં રતિ કરો ઈતિ નિરોધલક્ષણગ્રંથોક્ત પ્રકારે.

જ્ઞાન ગુણ નિરૂપણ કરે છે

‘સુભગામૂર્તિ’ ઈતિ. શ્રીપ્રિયાજીના વિપ્રયોગમાં ભગવાનને સખીના વચનોથી પ્રકર્ષ બોધ દ્વારા જ્ઞાનવતત્વ થાય છે. અને શ્રીપ્રિયાજીની આ અવસ્થામાં આ પ્રકારે કરવાથી આ પ્રકારે થાશે, અને આ પ્રકારે કરવાથી આ પ્રકારે થશે એમ જાણીને તેમ કહે છે. આથી તેમ પુષ્ટિ જ્ઞાનવાળા છે. એટલે જ્ઞાનવાળા સખી વચનોથી પ્રિયાજીને આ પ્રકારે કહે છે. અર્થાત્ જેમ ભગવાનનું પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાન તો વિયોગ

દશા જનીત બહિઃ અસંવેદનમાં સખી વચનોથી સમ્યક પ્રકારથી પ્રગટ થાય છે. એટલે રસ શાસ્ત્ર પ્રકારક થાય છે. તેમ અહીંયા પણ આ શ્રીમહાપ્રભુજી સુ સુહુ-સમીચીનં પુષ્ટિમાર્ગીય પૂર્વોક્ત પ્રકારક ‘ભગ જ્ઞાનં શશ્વત’ વર્તમાનજ છે - જે મૂર્તિનું. આથી શ્રીપ્રિયાજીને વિયોગદશામાં અતિશયિત ભાવાધીનથી અન્યથા ભાવ સંભાવનામાં પ્રાદુર્ભૂત થઈ ભગવત અભિસહિત અભિપ્રાયોથી ભરેલા વિવિધ પ્રકારક સ્વાસ્થ્ય સંપાદક વાક્ય જનિત અન્યથા ભાવનાશક જ્ઞાનજ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી તેમ એટલે પુષ્ટિ જ્ઞાનવાળા શ્રીમહાપ્રભુજી છે એવો અર્થ છે. આવા અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરાયમાન થાઓ.

ભગ શબ્દથી જેમ છ ગુણ કહેવાય છે તેમ કેવળ જ્ઞાન પણ કહેવાય છે. કેમકે વ્યાસ-મૈત્રેય-નારદાદિમાં ઐશ્વર્ય અભાવમાં પણ ભગવાન શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અથવા પ્રિયાજીને અન્યથા ભાવ સંભાવના થઈ જશે એમ જ્યારે સખી કહે છે ત્યારે તે શ્રવણ કરીને જ્ઞાન રહિત થઈ જાય છે હવે શું કરવું? ત્યારે સખીના વચનો દ્વારા પુનઃ રસ શાસ્ત્ર પ્રકારક જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે તેવા રસ શાસ્ત્રીય જ્ઞાની ભગવાન શ્રીપ્રિયાજીની પાસે પધારી સ્વાસ્થ્ય સંપાદક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ કોઈ સમે શ્રીપ્રિયાજીને આવા ભાવની સંભાવનામાં પ્રભુને પધારવામાં વિલંબ જાની શ્રીપ્રિયાજીને આનંદદ એવું આ શ્રીવલ્લભ સ્વરૂપ એટલે આ સુભગમૂર્તિ, જેમ વ્યાસ ભગવાન કેવલ જ્ઞાનાવતાર છે. તેમ આ પણ કેવલ જ્ઞાનમૂર્તિ. પરંતુ સુ સુંદર ભગ - જ્ઞાનમૂર્તિ. તેમાં સુ એટલે રસાત્મા જ્ઞાન મૂર્તિમાન બહિઃ ભીતર રસાત્મક જ્ઞાનથી અન્ય કંઈ પણ નહી. આથી ક્ષણમાત્રમાં માનના પૂર્ણ સ્વરૂપ અન્યથા ભાવ દૂર કરીને- આર્તિ હરિને પરમાનંદનું દાન કરે છે. આર્તિના તાપની નિવૃત્તિ કરી પછી આવા મહા મુગ્ધ ભાવનું દાન સર્વ સ્વામિનીજીઓમાં કરી

સર્વશ્રીસ્વામિનીજીઓને જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે. આવીજ રીતે ભૂતલના ભક્તોને પણ આવા મુગ્ધભાવવાળા શ્રી અને કૃષ્ણના જ્ઞાનનું દાન કરનારી આ સુભગ મૂર્તિ છે. તદ્ દ્વારા પુરૂષે ભવેત્ અર્થાત્ મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજીમાં જે જ્ઞાન આ સુભગ મૂર્તિએ પ્રગટ કર્યું છે તે સુષુ જ્ઞાન મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજી દ્વારાજ હરણિમાં દાન થયું. તેમ સમસ્ત શ્રીસ્વામિનીજીઓમાં થયું. અને આજ પણ વલ્લભીમાં થાય છે. અહીંયા આ સ્વારસ્ય છે કે પ્રિયાજીએ સંયોગમાં સ્વના રસ વચનામૃત વડે ભગવાનના હૃદયમાં રસભર્યા નૂતન અભિપ્રાયોને પ્રકટ કરી તે નૂતન અભિપ્રાયો પ્રિયતમના કેવલ સ્વામિની આધીનના હતા, અત્યારે તે ભગવાનનાજ અભિપ્રાયો, અર્થાત્ ચોતરફથી કેવલ પ્રિયાજીનું હિત કર્તા કૃષ્ણ સ્વરૂપનું છે. તેવા વિવિધ પ્રકારથી શ્રીપ્રિયાજીમાં સ્વાસ્થ્ય સંપાદનકર્તા જે વચનામૃતો શ્રીવલ્લભના શ્રીમુખથી પ્રગટ થયા છે તે શ્રીપ્રિયાજી ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ શ્રીવલ્લભદત્ત શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપના જ્ઞાનને પ્રિયાજી ગ્રહણ કરે છે. સ્વના કર્ણ શ્રીવલ્લભના શ્રીમુખારવિંદથી પ્રકટીત વચનામૃતથી સંધીત કરી વચનામૃત શ્રવણ કરે છે. શ્રીવલ્લભના વચન શ્રીપ્રિયાજીનો અન્યથા ભાવ દૂર કરવા પ્રગટ થયા છે. આથી જ્યારે જે ક્ષણમાંજ શ્રીપ્રિયાજીએ શ્રવણ કર્યા તેજ ક્ષણમાં અન્યથા ભાવ દૂર થઈ ભગવદ્ ભાવ આધીનત્વથીજ જ્ઞાન પ્રગટ થતાં ભગવાન પધાર્યા અથવા વાક્યપતિથી શ્રીપ્રિયાજી વિષયક જે સ્નેહ વાક્યપતિમાં તે સ્નેહથી ભરિત વચનામૃતોએ શ્રીપ્રિયાજીને જ્ઞાન પ્રગટ થતાં આંતર રમણાત્મક વિરહાનુભવ પરમાનંદમાં મગ્ન થયા. આ પ્રકારે સર્વશક્તિધૃકે મુખ્ય શક્તિમાં તેવું સામર્થ્ય દાન કર્યું કે જેથી વિરહાનુભાવ ન થાય. અહીં આ જાણવું કે મુખ્ય શક્તિ અને સર્વશક્તિધૃક્ ભિન્ન નથી. જે મુખ્ય શક્તિ અને સર્વ શક્તિધૃક્ ભિન્ન નથી. જે મુખ્ય શક્તિ હોય તે જ

સર્વશક્તિપૂર્ક હોઈ શકે. પશ્ચાદ્ મુખ્ય શક્તિની શોભાના કાન્તીના દર્શન કરીને પ્રિતથી જ્ઞાનદ થયા છે. ત્યારે મુખ્યશક્તિના શ્રીમુખની શોભાથી શ્રીવલ્લભના શ્રીમુખની શોભા અને શ્રીવલ્લભ વડે શ્રીપ્રિયાજીના મુખની શોભા. આ પ્રકારે શ્રીમુખ્યશક્તિમાં શ્રીવલ્લભનો વિહાર કહો કે શ્રીમુખ્યશક્તિ રૂપે સ્વયં વિરહાનુભવાત્મક વિહાર કર્તા છે. આ પ્રકારે શ્રી ને કૃષ્ણ જ્ઞાનદા અને કૃષ્ણ જ્ઞાનગ્રહણ કર્તા શ્રીપરાયણ શોભાનું દાન કરતા થયા છે. આથી શ્રીગુણ પદ્મી જ્ઞાનગુણ એ ઉભયના બે વિશેષણો, એક અર્થ આ પ્રકારે થાય છે કે શ્રીવલ્લભ ઈતિ પ્રથાવૃત્તિ સુભગ મૂર્તિ શ્રીવલ્લભ એ પ્રકારે પ્રસિદ્ધિ વારી તો આજ સુભગ મૂર્તિજ છે. અર્થાત્ અતિ અંતરંગા સ્વામિનીઓમાં પ્રિયરૂપે પ્રસિદ્ધિવાળી જવાલાત્મક મુખ્યશક્તિરૂપ સુભગ મૂર્તિ અમારા હૃદયમાં સ્ફુરત થાઓ, શ્રીવલ્લભદત્ત જ્ઞાનથી મુખ્યશક્તિનો અન્યથા ભાવ દૂર થયો. તે કેવા છે -

તે મુખ્યશક્તિ હરિ હૃદયરૂપ વિલક્ષણ આદર્શ(અરિસા)માં વયસ્યાઓ વડે બિંબના પરોક્ષમાં પણ પ્રતિબિંબવત્ દ્રષ્ટા તે રાધા સદા જયતિ. અર્થાત્ તે સુભગા મૂર્તિ સર્વોત્કૃષ્ટતાથી અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરતુ. નિજપતિ હૃદયમાં સદા વસન્તી પ્રિયા રાધારૂપ શ્રીમુખ્યશક્તિનું વયસ્યાઓ વડે એવું અવલોકન કરાવ્યું કે માનો લોકત્રયાતીત કમલમાં બિરાજતા કમલ હરિના હૃદયરૂપ વિલક્ષણ દર્પણમાં બિરાજતા જે શ્રીમુખ્યશક્તિ છે. તેને વયસ્યાથી અતિરિક્તોથી ગોપન રાખવા વક્ષઃસ્થલમાં લક્ષ્મીજીના મિષથી. વક્ષઃસ્થલના ઉપરમાં સ્થિતા લક્ષ્મીને પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યા છે. તેથી શ્રીસ્વામિની રાધા રૂપ શ્રીમુખ્યશક્તિ સતત જયતિ. અર્થાત્ સુભગા મૂર્તિ સર્વોત્કૃષ્ટતાથી અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરતુ. જે હરિના અંતઃકરણમાં સ્થિતિ રૂપાને જતાવવાને શ્રીવલ્લભથી લક્ષ્મીને સર્વથા બહિઃ સ્ફુટ ધારણ કરે છે તે રાધિકા જયતિ. અર્થાત્

સુભગા મૂર્તિ સર્વોત્કૃષ્ટતાથી અમારા હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થાઓ. તે સમયે શ્રીવલ્લભના હૃદયમાં પ્રતિબિંબીત નિજરૂપને જોવાને પ્રમોદવાળા થયા. પરંતુ ત્યાં પ્રિયની આ સ્થિતિ જોઈને અતિ વિમના મનમાં રહે છે. નિજ હૃદયગત હરિના રૂપનું વિલોકન કરતા વિરહમાં વિસ્મિત ચિત્તા સ્વામિની રાધા સદા જયતિ. અર્થાત્ તે સુભગ મૂર્તિ સર્વોત્કૃષ્ટતાથી અમારા હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થાઓ.

નિકુંજ સ્થિત નાથ સ્વયંની પ્રાપ્તિ અર્થે મંત્રવત્ જેના નામનો જપ કરે છે તે શ્રીસ્વામિનીરાધા સદા જયતિ. અર્થાત્ તે સુભગ મૂર્તિ અમારા હૃદયમાં સ્ફુરિત થાઓ.

જેના સહિત ગોપીઓના હૃદય સમુદ્રમાં હરિ સદા ભાવ તરંગોથી ક્રીડા કરે છે તે હરિનું અર્ધ અંગ જયતિ. અર્થાત્ પરિરંભથી પ્રાપ્ત કરેલા પ્રિયતમના શરીરથી ઐક્ય રસિકા રાધા શ્રીજીના શ્રીઅંગના અર્ધ અંગ છે.

શોભતા ગોપીનાથના આનન કમલથી સ્વ ના મુખને સંયોજીત કરીને શ્રીરાધિકાજી કૃષ્ણ મુખ અંભોધિનું મથન કરતા પ્રાદુર્ભૂત અમૃતપાનમાં ચતુરા તેજ શ્રીકૃષ્ણાસ્ય દેવતા અને ભાગવતના પિયૂષ સમુદ્રરૂપ યુગલ શ્રીમુખનું મથન કરવા સમર્થ.

જેઓ શ્રીકૃષ્ણના ભુજંદડથી આવૃતયુત કુંઠવાળા જે શ્રીપ્રિયાજી છે. તે પ્રિયાજી નિલમેઘરૂપ શ્યામ પ્રભુમાં પુરંદર ધનુષ્યથી આવૃત થયેલા નીલમેઘના જેવી શોભાનું વહન કરે છે તે સુભગા મૂર્તિ છે. જે પ્રિયાજીના રૂપના સ્મરણનો આહિત સંસ્કારવાળા હરિ અનેક કામિનીઓના કાન્ત હોઈને પણ જીતેન્દ્રિયના પદને ભજે છે તે સદા જયતિ. અર્થાત્ અમારા હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થાઓ. જોકે અનેક કામીનીઓના ચિત્તને હરનારા

છે, એવા હરિના પણ ચિત્તનું હરણ કરે છે. તથાપિ હરિ જે પ્રિયાજ્ઞના ચિત્તનું હરણ કરી શક્તા નથી. અને એક ક્ષણ પણ જેઓ શ્રીપ્રિયાજ્ઞના વિયોગને સહન કરી શક્તા નથી તે વૃષભાનુજા જ્યતિ, (વૃષભાન સૂર્યના સમધર્મવાળા તે વૃષભાનજી) વિલક્ષણ તાપાત્મક આનંદ જનકત્વ અર્થાત્ આનંદસારભૂત અગ્નિત્વ. પ્રથમતો સર્વ કરણ સમર્થ કે હરિના પણ ચિત્તનું હરણ કરવું, કેમકે વૃષભાનુજા છે. ક્ષણ પણ સ્વ ના સંયોગ દ્વારા સ્વ ના પ્રત્યક્ષમાં પણ સ્વ ના દર્શનની ઈચ્છા, દર્શન અંતરાયથી જે પીડા, દર્શન અંતરાય જનીત જે વિરહતાપ ક્લેશાનંદ છે. તે આનંદરૂપ કૃષ્ણમાં ક્લેશના વિશેષણવાળો આનંદ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તે ઉચિત્તર છે. સ્વ ના સંયોગના કારણે સ્વ ના દર્શનની પીડારૂપ તાપક્લેશાનંદ કાર્ય અતિશયથી ઉચિત છે. અર્થાત્ કૃષ્ણથી પ્રાર્થિત કૃપાવલોકન દાનથી-સહકારી લાભથી શીઘ્ર પ્રત્યક્ષ વિરહાનુભવ થવાથી વિરહાત્મક તાપક્લેશાનંદરૂપ કાર્ય, સંયોગના કારણે પણ થવું અતિશય ઉચિત્તરત્વ છે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ વિલક્ષણ ભાનુત્વનો ધર્મ કલ્પો.

હવે વિરહ સામયિક પુર્વના સંયોગ તુલ્ય તાપક્લેશાનંદ પ્રાગટ્ય આ સુધાનિધિ માર્તંડના મુખચંદ્ર દર્શન સામયિક વિરહાત્મક તાપોદય કૃષ્ણમાં કૃપાવલોકન રૂપ માર્તંડના કોમલ કિરણો અને તેનું પ્રાયુર્ય થવું. એમ આ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય વિરૂદ્ધ ધર્મો છે. શ્રીપ્રિયાજ્ઞના વિયોગમાં પણ પૂર્વના સંયોગ દશાના અનુભવથી પૂર્વવત્ વિરહાત્મક તાપક્લેશાનંદ કૃષ્ણમાં ઉદય થાય જ છે. તેથી પણ અત્યંત અનિર્વચનીય કે વિયોગમાં પણ ધ્યાનમાં દર્શન માત્રથી પણ પ્રચુરતર જેમ થાય તેમ વિરહતાપ ઉદયનું આશ્ચર્યત્વ છે. તે પૂર્વોક્ત સંયોગદશાનો પ્રત્યક્ષ વિરહરૂપ વિરહાત્માતાપ, વિરહદશામાં પ્રત્યક્ષ વિરહાત્મક

તાપક્લેશાનંદનું પ્રાકટ્ય છે. ધ્યાનના દર્શનથી પ્રત્યક્ષ વિરહાત્મક તાપક્લેશાનંદનું પ્રાયુર્ય ખરેખર આશ્ચર્ય રૂપજ છે. તેમાં કારણ ધ્યાનમાં દર્શન આપતું આ સુધા માર્તંડાત્મક મુખચંદ્રના કિરણાત્મક કૃપાવલોકનજ છે.

શંકા : ભાનુના સન્નિધાન સમયે વિરહાત્મા તાપક્લેશાનંદનું આત્યંતિકત્વે હોવામાં ત્યારપછી ઉત્તર દલમાં અસન્નિધાન દશામાં પણ તેની અનુવૃત્તિ ધ્યાન કે નાદથી થવી તેમાં આશ્ચર્યની સિદ્ધિ નથી થતી.

ઉત્તર : યદ્યપિ શ્રીપ્રિયાજ્ઞના મુખચંદ્રને કૃષ્ણના તાપનું હારકત્વ આવે છે. તથાપિ આ સુભગ મૂર્તિરૂપ વૃષભાનુજા મુખનું ઈતર ઈન્દુથી વૈલક્ષણ્ય છે. કેમકે લૌકિક ચંદ્ર અને લૌકિકનાયકાનું મુખ તાપ દૂર કરે છે. પરંતુ અહીં અલૌકિકમાં દર્શન દશામાં સુભગ મૂર્તિ વૃષભાનુજાનું તો અલૌકિક આનંદમય અગ્નિરૂપત્વથી પરોક્ષમાં ધ્યાનમાં દર્શનમાત્રથી પણ અલૌકિક આનંદમય અગ્નિરૂપ આનંદ રસાત્મક પ્રત્યક્ષ વિરહાત્મક તાપ જનનનું આશ્ચર્યત્વથી આશ્ચર્ય છે. પ્રત્યક્ષ વિરહાત્મક તાપનું ઉદય થવું આવશ્યક થવું કેમકે પ્રત્યક્ષ વિરહના ધર્મો આશ્ચર્યના ભંડાર રૂપ છે. આ સુભગા મૂર્તિ નખશિખ પ્રત્યક્ષ વિરહનીજ મૂર્તિ-અખંડ- સદા સર્વદા પ્રત્યક્ષ વિરહનાંજ અનુભવ કરે છે. તે પ્રત્યક્ષ વિરહાનંદના અનુભવથી પ્રાર્થના કરતાં કૃષ્ણે કૃપાવલોકનરૂપ દાનની પ્રાર્થના કરવાથી આ સમે કૃષ્ણને પ્રત્યક્ષ વિરહનો અનુભવ કરાવતી આ પ્રિયાના ક્ષણ વિયોગને હરિ સહન નથી કરી શકતા. અખિલ યુવતિઓના પરિવૃઢના આ પ્રકારે દઢ સંભ્રમનું દાન કરવાથી તેમજ સ્વયંપણ પ્રત્યક્ષ વિરહના લક્ષણે હરિને દઢ સંભ્રમ ચિત્તા થયા છે. અ ને જે ક્ષણ પણ રમણથી વિમુક્તા નથી. આવા દોષ વિમુક્ત શુદ્ધ લક્ષણ મૂર્તિમાન પ્રત્યક્ષ વિરહની સતત જયતિ.

ભાવ તનુ છે તેમાં ભાવાત્મા છે એવા સ્વરૂપે સ્થિતા સ્વભાવથી જ સતતં ભાવીતા છે કે જે શ્રીવલ્લભ અભિધાનમાં છે. અથવા જે વલ્લભ રૂપા જ છે તે સદા જયતિ. શ્રીવલ્લભના સુંદર આશ્રયથી આ વૃષભાન સુતાના કરુણા યુતાને ખરેખર કૃષ્ણ નિજ ફલનું દાન શીઘ્ર કરે છે, તેમાં સંશય નથી. અખંડ ચિંતાના સંતાનરૂપ નિજફલનું દાન શીઘ્ર કરે છે. અર્થાત્ ચિંતાના સંતાનની ઉત્પત્તિ સર્વદા થતી જ રહે તેવું દાન કરે છે. આથી સન્મુખમાં પણ અને વિરહમાં પણ રહેજ. જ્યાં સુધી દર્શન નહી ત્યાં સુધીતો તાપ. પછીતો નહીં. પરંતુ અહીંતો શ્રીવલ્લભની એક ક્ષણની સાન્નિધ્ય માત્રથી તેવી અવસ્થા થાય છે. દેશાંતર-વનાંતર-પલકાંતર વિરહ આનંદનું દાન શ્રીસ્વામિનીજીઓને છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ વિરહના દર્શનતો શ્રીવૃષભાનુજામાં શ્રીનંદદાસજીને થાય છે.

સંભ્રમ ભયો કહત રસ વલિતા મેરે લાલ કહાં રે લલિતા

જેમ અગાધ જલમાં ભ્રમર પડે તેમ અગાધરસા વૃષભાન સુતામાં આ સમ્યક્ ભ્રમર પડી છે કે ‘મેરે લાલ કહાં રે લલિતા’ જ્યાં સંયોગે આ દશા ત્યાં વિરહમાં શું ?

અથવા મુદ્રિકામાં પ્રતિબિંબિત કૃષ્ણ મુખકમલાદિની સન્નિધીના ભ્રમથી રસાવેશમાં પૂર્વે મારા વડે જ આપને ચુંબન કરવું યોગ્ય છે. એમ કૃષ્ણના પ્રત્યક્ષમાં પણ કૃષ્ણને ચુંબન ન કરતા મુદ્રિકાને ચુંબન કરનારા વિપ્રયોગથી વૃષભાનુજા જ્યારે કૃષ્ણા થયા છે ત્યારે વૃષભાનુજાના શ્રીમુખનાં દર્શનમાં પ્રત્યુત્તર તાપ થાય. એમ સંયોગમાં વિપ્રયોગ કહ્યો.

અથવા સુ સુહુ ભગ જ્ઞાન જે મૂર્તિથી. અથવા સુહુ જ્ઞાન છે જે મૂર્તિમાં. અથવા સુહુ જ્ઞાનના કારણરૂપા. અને તેમ પ્રભુને પણ

વિયોગદશામાં અતિશયત ભાવાધીન અન્યથા ભાવ સંભાવનામાં પ્રાદુર્ભૂત સ્વામિની અભિહિત, વિવિધ પ્રકારક સ્વાસ્થ્ય સંપાદક વાક્યજનિત જ્ઞાનદાયક સુભગ મૂર્તિને, તે જ્ઞાન સમ્પત્તિ ઉચિતત્વથી યુગલ સ્વરૂપને જ્ઞાન જેનાથી. અથવા યુગલ સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમાં. અથવા યુગલને સંયોગાદશામાં કે વિયોગદશામાં જ્ઞાન. આ સુભગમૂર્તિના કારણબીજ. આથી આ અર્થ થયો કે સુષુ જ્ઞાનની મૂર્તિ, અથવા સુભગા એટલે સુંદર જ્ઞાનવાળી પણ છે જે મૂર્તિ. અને તેમ “યત્રાકૃતિતત્રગુણ વસન્તિ” આ ન્યાયથી શ્રીવલ્લભ સુષુ સુંદર હોવાથી શ્રીવલ્લભમાં તેવા વિધનું સુષુ જ્ઞાન હોવામાં આશ્ચર્યજ શું? યુગલના દાસ્ય અનુકુલ સૌન્દર્ય કે જે યુગલ હૃદ્ગત પરસ્પર દાસ્યભાવ ભરિત આ સુભગ મૂર્તિમાં છે. આથી યુગલના જેટલા ગુણ છે તે ગુણો સમાન અધિકરણત્વ આ યુગલના હૃદગત સૌન્દર્યની એક આ સુભગ મૂર્તિમાં છે. અતએવ ‘શ્રીવલ્લભ’ શ્રીને પણ શ્રીદાતા વલ્લભ છે અથવા ‘શ્રી’ના પણ મંડનરૂપ, કૃષ્ણના વલ્લભ. અથવા શ્રીના પણ વલ્લભ. શ્રીના મંડનરૂપના પણ વલ્લભ અથવા મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજી અને બીજા સમસ્ત શ્રીસ્વામિનીજીઓ, સમસ્ત લીલા સામગ્રી એ સર્વના વલ્લભ શ્રી શ્રી એમ યુગલશ્રીના વલ્લભ, ઉપરોક્ત સમસ્ત શ્રીના તાપરૂપ છે. ખરેખર શ્રંગારરસમાં શ્રેષ્ઠ દલ તાપાત્મક સ્વરૂપ આવું જ છે. રસાત્મા ભગવત સ્વરૂપ ખરેખર શ્રીવૃષભાનુજા, શ્રી બીજી એટલે મુખ્ય સ્વામિની પ્રકટીત સમસ્ત સ્વામિની સામગ્રી સહિતજ સદા રહેનારા, ત્યાંજ અન્યગતિ રહિત સ્થિત. આથી શ્રી શ્રી વલ્લભ જેને જે પ્રિય તેને છોડિ પ્રિય અન્યત્ર નહીં જાય. અથવા સુષુ સમીચીના પ્રકાશમાન થતા ભગ ઐશ્વર્યાદિ છે જે મૂર્તિના. અને તેમ જેના સંબંધથી અન્ય ભક્તોમાં ભગવત ઐશ્વર્યાદિનો પ્રકાશ થાય છે ત્યાં તે ધર્મ જ્ઞાન હોવામાં તો આશ્ચર્ય જ શું?

વૈરાગ્ય ગુણનું નિરૂપણ કરે છે

વૈરાગ્ય ખરેખર શ્રીસ્વામિનીજીઓમાંજ કૃપા તેમના સિવાયમાં રાગનો અભાવ. તેમ અહીં પણ નિરૂપણ કરૂણાવતત્વથી તેમ એવો અર્થ છે.

શંકા : કરૂણામાત્ર કહેવાથી સ્વકીયોથી અતિરિક્તમાં રાગ અભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

સમાધાન : કરૂણા ખરેખર આપશ્રીમાં ભક્ત વિષયકજ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે ભક્ત અર્થેજ પ્રાદુર્ભૂત થઈને અસુર મત દૂર કર્યો. અને તેમ ભક્તથી અતિરિક્ત રાગ અભાવ સિદ્ધ એવો ભાવ છે. અતએવ 'રોષદેહ્યાત સંધ્યુષ્ટ ભક્ત દ્વિદ્' એવું મારા પ્રભુનું નામ છે. અથવા કરૂણ ભગવાન સહિત ઈતિ. કરૂણ ભગવાનનું સર્વદા તેવા પ્રકારેના એટલે સ્વામિની અતિરિક્ત રાગ અભાવરૂપ વૈરાગ્યવતત્વથી. કરૂણ ભગવાનના સહિત્યથી આપશ્રી શ્રીવલ્લભમાં પણ તેવું વૈરાગ્યપણું છે અથવા સ્વનું સહજ કરૂણત્વમાં પણ કરૂણ ભગવત્ સાહિત્ય કહેવાથી દ્વિગુણીત કરૂણાપણાથી ભગવદ્ અભિમત ગોપન શુદ્ધ (ગોપ્યમાર્ગ) પુષ્ટિમાર્ગ પ્રાગટ્યથી ભગવાન કરતા પણ બેવડી કરૂણાવાળાપણું શ્રીવલ્લભમાં છે એવો અર્થ છે. ભગવાન સંપૂર્ણ ધર્મવતત્વમાં પણ વિશેષ કરૂણા સાહિત્ય કહેવાથી કરૂણાનું પ્રાયુર્ય જતાવ્યું. અને તેમ ભગવાન પણ જ્યાં કોપે તેવા કૃપીત ભગવાનમાં પણ પ્રાર્થનાદિ દ્વારા ભગવત્ 'કોપ નિવારકત્વથી કરૂણાનું પ્રાયુર્ય જતાવ્યું.

એથીજ 'અંગીકૃતૈવ ગોપીશ વલ્લભીકૃત માનવઃ' એવું મારા સ્વામિનું શ્રીસર્વોત્તમમાં નામ છે. અને તેમ 'અન્તઃકરણ પ્રબોધ'માં કહેલ ભગવદ્ આજ્ઞા બેનું ઉલંઘન કરવાથી પણ સ્વકીયો

હિતકૃતપણાથી કરૂણાનું પ્રાયુર્યત્વજ છે એવો ભાવ છે. તેથીજ મહાકાર્ણિક એવું નામ છે.

(શ્રીમદ્ દમલાજીમાં સહજ સ્નેહનો અતિભર હોવાથી સર્વત્યાગ પૂર્વક વિરહાનુભવમાં કીર્તનો દ્વારા આગળની વલ્લભી સૃષ્ટિનું પોષણ સંભવતું નથી) પણ અષ્ટસખાઓ કુંભનદાસ પદ્મનાભદાસાદિ દ્વારા આગળના સ્વકીયોના પોષણ અર્થે પદો, કીર્તનો થાય તેવું સામર્થ્ય શ્રીવલ્લભદેવથી પ્રાપ્ત કરી શ્રીજીની કીર્તન સેવામાં તત્પર થયા. અને આગળની સૃષ્ટિનું પોષણ કીર્તન દ્વારા પ્રકટ કર્યું. કેમકે ભક્તોનું પ્રાગટ્ય શ્રીવલ્લભના કાર્યમાં સહાય અર્થે છે.

શ્રીગોવર્ધનધર શ્રીનવનીતપ્રિયાજીની સન્મુખ કીર્તનની સેવા પરોક્ષમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યના પદો ખરેખર તાપ નિવર્તક ફલ અવ્યભિચારી છે. અને વિચિત્ર મહાવિપ્રયોગ રસાત્મક ભાવ ઉત્પન્ન કરનારા છે. અષ્ટસખાના કીર્તનો સાક્ષાત્ નિકુંજ નાયક પુષ્ટિ પ્રભુનાજ વચનામૃતો છે. આ કીર્તનો કેવલ વિરહી સૃષ્ટિ અર્થે જ પ્રગટ થયેલા છે. આથી તેઓજ આ કીર્તનો ઉપયોગમાં લેશે. નહીંકે અન્ય કોઈ રાગ રાગણી અર્થ, કોઈ દ્રવ્ય અર્થે, કોઈ કલ્યાણ અર્થે. કોઈ રીત રૂઢી અર્થે. કોઈ વ્યવહાર અર્થે કે કોઈ લાભ પૂજામાં ઉપયોગમાં લેશે. આ સર્વના કીર્તનનો વિનિયોગ સાક્ષાત્ પ્રભુ પ્રસન્નતા અર્થે થતો નથી. પરંતુ શ્રીસ્વામિનીજીની વિરહદશામાં, એટલે માન સમયમાં શ્રીનાથજી સન્મુખ કે પરોક્ષ ગવાતા માનના પદો રસિક યુગમણિ શ્રીજીને વિરહદશામાં અમૃતપાન આ પદોથીજ થાય છે. તોપણ વિરહી ભક્તોનું પોષણ આ કીર્તનો કરે તેમાં તો કહેવું જ શું?

આ કીર્તનોમાં વાક્યપતિ દત્ત સામર્થ્યજ છે. અષ્ટ સખાઓમાં ગોવિંદ સ્વામી જેના અગ્રે નૃત્ય અને ગાન યુગલ કરે છે. ત્યારે ગોવિંદ સ્વામી

શ્રીવલ્લભની કૃપાનો વિચાર કરે છે કે શ્રીવલ્લભે પોતાની સૃષ્ટિના અર્થે, આ સર્વ અનુભવો તમો ગાન કરો તેવી શ્રીવલ્લભની હાર્દિક ઈચ્છા જાણી શ્રીવલ્લભનું સ્મરણ કરી, લીલા સંબધી ગાન કરતા થયા છે. આ શ્રીવલ્લભની સ્વકીયો પરની મહા કરૂણાનું ફલ છે. જેવું શ્રીપ્રિયાજી ગાન કરે છે તેવું શ્રીઠાકુરજી નૃત્ય કરે છે. અર્થાત્ જેવું નૃત્યનું સ્વરૂપ છે તેવું જાણીને પ્રિયાજી તેવુંજ ગાય છે. આવી અગમ્ય લીલા આ કીર્તનોમાં છે. પ્રભુના નૂપુર મેખલાના શબ્દો પ્રિયાજીના હૃદયમાં ભાવ અને રસને જાગૃત કરે છે. તેવા નવીન રસ અને નૂતન ભાવભરિત શ્રીપ્રિયાજીનું ગાન છે. આ સર્વરસ અને ભાવોના ભોગી તો શ્રીવલ્લભ-કૃષ્ણાસ્ય દેવજ છે. જેને રીઝવવાનેજ યુગલ નૃત્ય અને ગાન કરે છે. તે ભાવનું દાન અષ્ટસખામાં કરૂણાથી મુક્યું છે (કર્યું છે). તે સ્વકીયો અર્થે જ છે. તેથી સકરૂણા કહ્યા. અર્થાત્ અષ્ટસખાએ જે કરૂણા કરી છે તે શ્રીવલ્લભની કરૂણા સહિત છે અને તેમ થતાં આ કીર્તનો શ્રીવલ્લભની કરૂણા સહિત અષ્ટસખાની કરૂણાજ છે. અથવા અષ્ટસખાની કરૂણામાં શ્રીવલ્લભના પ્રમેયબલવાળી કરૂણા વ્યાપેલી છે. આ કીર્તનો અક્ષય શક્તિવાળા છે. આ કીર્તનરૂપ ભક્તિથી ભગવાનથી વિદ્યુરેલા દૈવી જીવોને ભગવદ્ પ્રાપ્તિ થવાથી ભગવાન અને ભક્તના તાપ હરણ કરવાની સેવારૂપ ઉત્કર્ષ વૈરાગ્યવાળા-અષ્ટસખાઓ છે.

‘હું પતિતનકો ટીકો’ વિગેરે સર્વ સ્વકીયોના અર્થે સૂરદાસજીની પ્રાર્થનાથી આપશ્રીએ નમામિ હૃદયે શેષે કારિકોક્ત સ્વરૂપનું દાન કરૂણાથી કર્યું. એટલે ગોલોકધામની નિત્યલીલા સહિત પ્રભુને હૃદયમાં પધરાવ્યા.

જેમનાં ઘરમાં અખંડ સદા સર્વદા શ્રીગુસાંઈજી બિરાજી રહ્યા છે. આજપણ જ્યાં સન્મુખ થનારની સુંદર મતિ થાય છે, આવા ભાઈલા કોઠારીની સુતા ગોમતી હોય તેમાં શું કહેવું? શ્રીગુસાંઈજી ગોમતીને

સરિતા કહે છે. સરિતાનો સ્વભાવ અહર્નિશ અવચ્છિન સમુદ્ર તરફ ગતિમાન છે. ગોમતીની ગતિ ગોપાલના દાસ પ્રતિ છે. હવે આ સરિતા ગોમતી છે, બીજી સરિતાના બીજા સ્વરૂપો છે તે સર્વની ગતિ ગોપાલ દાસ પ્રતિ થાય તેવા સાગર થવા જોઈએ. તે તામ્બુલ દાનથી થયા. આથી સર્વ વલ્લભીય રૂપ સરિતાના વલ્લભની આખ્યાયિકા ગાથા છે જેમાં-તે વલ્લભાખ્યાન છે. હવે ગો ની મતિ ગોપાલદાસ 'ગો' ગાયોની મતિ ગોપાલના અંતરંગ દાસોથી આકાંત ગોકુલમાં (ઈન્દ્રિયોનું કુલ ગોકુલ). રાત્રિમાં થતી અંતરંગ વાર્તાનું શ્રવણ કરવામાં મતિવાળી આ ગાયો એટલે ભક્તોની ઈન્દ્રિયો છે. રાત્રિમાં તે મતિથી એટલે ગોપાલના દાસોની કથીત રાત્રિ લીલાના વિભાવના કરે છે, આવી જે ગો ની મતિ છે તે ગોમતીરૂપ એક સરિતા છે એવી અનેક ગાયોનું-મતિનું પોષણકર્તા ગોપાલદાસ કે જે રાત્રિમાં અંતરંગ વાર્તાના મુખ્ય વક્તા છે. આથી જ જન્મથી મૂક રહ્યા. અતિ સુંદરમતિવાળા ભાયલા કોઠારી આગેની સૃષ્ટિ પર કરૂણા કરવા વિજ્ઞપ્તિ કહે છે. આપની કૃપાથી સાગર થશે. અર્થાત્ અસંખ્યાત ગાયોની મતિને પુષ્ટ કરીને, અસંખ્યાત ગાયોની મતિઓને રાત્રિ લીલાની વિભાવના કરાવનારા ગોપાલદાસને શ્રીવિક્કલવરે-જ્ઞાન શૂન્યનો અંગીકાર કર્તાએ સાગર કર્યા. એટલે ગર્જના કરનારા કર્યા. અને તેમ શ્રીસ્વામિનીજીઓ પ્રતિનિધ રૂપા બહુવિધ ગાયોની મતિરૂપ વિવિધ રસોની સરિતાઓના સંવેલન ગર્જના કરતા સાગર શ્રીગોપાલદાસજીનું ગર્જન. તેજ અમારા પ્યારા શ્રીવલ્લભની પ્યારી આખ્યા નવ સંખ્યામય આખ્યા. અર્થાત્ પૂર્ણ અંકવાળી આખ્યા. સાગરપૂર્ણ હોવાથી જે જે આખ્યારૂપ આખ્યાનની તૂકો તે પૂર્ણજ છે. ગોમતીઓના ત્વરાભર્યા ચંચલ તરંગો સાગરમાં આવીને પૂર્ણીત થવા લાગ્યા. અર્થાત્ સ શબ્દો થયા તે સાગરના ભરથી આકાંત ગોકુલ ગામ. અથવા ગાયોનું કુલ આકાંત થયું. ગાયોની દેહાદિ વૃત્તિઓ વ્યાપ્ત થઈ.

સર્વે ભક્તોને ગાયોવત્ આકાંત કરવાને વ્યાખ્યાનનું એ શોભન કાલમાં પ્રાગટ્ય થયું છે. કે જે આખ્યાનમાંથી સર્વ આજ પણ આકાંત થાય રાત્રિમાં થતી લીલામૃતસમુદ્રમાંજ નિવાસ કરનારા અમૂલ્ય નગીના ભૂતલ પર સ્વકીયો અર્થે પધાર્યા. ગોપાલદાસ જે ગાયોનું પોષણ કેવલ અમૃતથી જ કરે છે તેથી મતિ પણ ગાયોની અમૃતરૂપ છે. તે અમૃત સરિતાના સંગમવાળા ગોપાલદાસના આખ્યાનો અમૃતના સમુદ્રો મધુર છે. દશમી દશાદિ દોષોથી રક્ષણકર્તા, અને રાત્રિલીલામાં અભિની-વિષ્ટોનેજ પાનની યોગ્યતા છે. જેમાં રાત્રિની લીલા-

જાલરંઘે સખી જાણે ચિત્રે લખી વાંજછીતા નાથની છબી નીહાળે

અને 'હસ્ત ચલણેશોભે સહુને' રાત્રિલીલા માટે તેડતાં. આ સર્વ અંતરંગ લીલાથી આખ્યાન આકાંત છે. પ્રથમજ અક્ષરબ્રહ્મનું અધિષ્ઠાન કરી રાસલીલાનુંજ જેમાં વર્ણન છે. ગોપાલદાસ આ લીલાના વક્તા હોવાથી રસનું અગાધત્વ અને તરંગત્વ તેથી રસાત્મક ભાવનું ઉત્તરોત્તર આધીક્ય છે. આ કથાથી ગોકુલગામ કે જે ગાયોનું સ્થાન છે તે આકાંત છે. ગોકુલની ગલી, ગોકુલ ઘર, ઘરઘરના છજા, અટારી ભગવાન ગોપાલ પધારતા સુશોભિત થાય છે. દિવસમાં પણ ગોપીઓની કથાથી આકાંત થાય છે. ગોકુલનો આશ્રિત કાલ રાત્રિ અને દિવસ પણ આકાંત છે. ગોકુલ નિવાસી અંતરંગ ગોપો અને ગોપીના દેહ ઈન્દ્રિય અન્તઃકરણ પ્રાણો આદિ સર્વ આકાંત છે. ગોકુલના વૃક્ષો-પશુ-પક્ષી અહર્નિશ આકાંત છે. દિવસમાં ગોપી દ્વારા વાર્તા, રાત્રે ગોપ દ્વારા વાર્તા આ આકાંત થવા રૂપ શ્રીમદ્ ગોકુલના સર્વના આંતરધર્મો કહેવાયા. અથવા ગોપાલદાસનું મૂલ સ્વરૂપનું જે કાર્ય છે તે કાર્ય દ્વારા જે ધર્મો ગોકુલમાં પ્રગટે છે તે ધર્મો કહેવાયા છે. આથી મૂલમાં જે સ્વરૂપ છે-ગોપાલદાસનું-રાત્રિની લીલાની વાર્તા કરવી તેજ ગોપાલ આ છે. ન કે તે રાત્રિલીલાનું વર્ણન

કરતા બીજા કોઈ ગોપાલ છે. આ જતાવવાને જે સાક્ષાત્ વૃન્દાવન ચંદ્રના ઉગારના ભોગી છે તે કહ્યું. અર્થાત્ કોઠારીની વિનતીમાં આ છે કે મૂંગા રહ્યા છે. યદિ બોલતા કરો તોપણ પોતાના મૂલ રૂપે જે રાત્રિલીલાનું વર્ણન કરે છે તેજ કરે, તેવા સાગર કરો, આથી શ્રીવિક્કલવરે પણ તેવા જ કર્યા. ॥૧॥

એ પ્રકારે અંતરંગ ધર્મો સહિત ધર્મિસ્વરૂપ શ્લોક એકથી નિરૂપણ કરીને, બહિરંગ ઐશ્વર્યાદિ નિરૂપણ કરવાને અખિલજન ઉદ્ધારકત્વરૂપ ઐશ્વર્ય છે ઈતિ ભાગવત ગૂઢ ભાવાર્થ પ્રકાશન દ્વારા અખિલજન ઉદ્ધારત્વને વદતાં. અને શ્રીભાગવત પ્રતિપદ મણિવર ભાવાંશુ ભૂષિત્વથી શ્રીભાગવત પ્રતિપદ મણિવર ભાવોનું હૃદયમાં ઉદયપણાથી શ્રીમદાચાર્ય ચરણોના ઉદયને આધિન જતાવતાં તેવા સ્વરૂપનું દાસ્ય જ ફલ છે. આથી દાસ્યની પ્રાર્થના કરે છે.

શ્રીભાગવતપ્રતિપદમણિવરભાવાંશુભૂષિતા મૂર્તિઃ ।

શ્રીવલ્લભાભિધાનસ્તનોતુ નિજદાસસ્યસૌભાગ્યમ્ ॥૨॥

ટીકા : રસિક શ્રોતાના મનને રમાડનાર આશ્રિતના મનોરથને પૂરનાર એવી શ્રીથી યુક્ત, ભગવત સંબંધ કરાવનાર અને યુગલ સ્વરૂપનાભૂષણ રૂપ જે ભાગવત છે. તેના જે સ્વકીયોના તત્ત્વરૂપ, સ્વકીયોને ભૂષણ કરી પ્રભુને પ્રિય કરાવે તેવા પ્રતિપદરૂપ મણિ કે જે મણિઓ વરણ યોગ્ય છે. શોભાવાળી છે, તેના જે ભાવરૂપ કિરણો છે તેથી ભૂષિત મૂર્તિ કે જે શ્રીવલ્લભ નામવાળી છે તે પોતાના નિજદાસોનું જે સૌભાગ્ય છે તે સૌભાગ્યની અમારામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરો.

શ્રી એટલે શોભા, તે ભાગવત શબ્દના અર્થમાં રહેલી શોભા રસિક જનને ભાગવત શ્રવણે મનને અભિરામ એટલે ભગવાનથી રમાડે છે. (શબ્દથી આનંદનો અનુભવ કરવો તે પ્રભુનું વાણી સ્વરૂપે ભક્તો સાથે

રમણ છે). ભાગવતના આશ્રિતના સંપૂર્ણ લૌકિક અલૌકિક વિવિધ મનોરથ પૂરક રૂપ શોભા અને પ્રગટ પ્રભુ સ્વરૂપ શ્રીભાગવતની સમતા બોધક શોભાથી યુક્ત ભાગવત છે. અથવા ‘શ્રી’ એટલે લક્ષ્મી તે ભાગવત ગત પ્રતિ અવતાર અવતરણશીલ લક્ષ્મી અને ભાગવત. ગુણગાનનૈકતાન લક્ષ્મીથી યુક્ત જે ભાગવત-એટલે ભગવાન ષટગુણની અનંત મૂર્તિ છે. કાષ્ટાપન્ન અપારલીલાવાળા પ્રભુના સંબંધી ચરિત્ર મહાત્મ્ય પ્રતિપાદકત્વ ભાગવત હોવાથી અખિલ સ્વસેવી જનને ભાગવત, એમ વિગ્રહ કરવામાં ભગવાનનું આ બીજું (નામાત્મક) રૂપ ભાગવત એવો અર્થ છે.

ષટગુણવાળા ભગવાનના અનંત મૂર્તિમાન સ્વરૂપવાળા, પરમ કાષ્ટાપન્ન પ્રભુની અપાર લીલા સંબંધી ચરિત્ર તેમજ મહાત્મ્ય પ્રતિપાદિકત્વ હોવાથી અખિલ આ સેવીજનને ભગવતસંબંધ સંપાદક છે. અથવા ભગવાનનું જે રૂપાંતર તે આ ભાગવત છે. શ્રીભાગવતનું પણ અવતાર દશામાં શ્રીસાહિત્ય છે. અને તેમ જગત ઉદ્ધારાર્થજ આ નામાત્મક સ્વરૂપનું પ્રાગટ્ય છે એવો ભાવ છે. અથવા શ્રી અને ભગવત એમ યુગલ સંબંધી શ્રીભાગવત છે એવો અર્થ છે.

નિષ્કર્ષ

જેના શબ્દોના અર્થમાં શોભા છે. જેનાં શ્રવણમાં રસિકજનોના મનને અભિરામતા પ્રગટ થાય. ભાગવતના સંપૂર્ણ આશ્રિતને લૌકિક અલૌકિક વિવિધ મનોરથ પૂરણ કરનારી શોભા ભાગવતમાંજ ભરી છે. અને પ્રકટ પ્રભુ સ્વરૂપથી ભાગવતનું સમતાપણુ બોધ કરનારી ભાગવતની શોભા છે. જેટલા ભગવત અવતાર થાય તેટલા અવતાર ધરવાનો સ્વભાવજ લક્ષ્મીનો છે. અને તે બધા અવતારોના ગુણગાનમાં એકતાન થનારી લક્ષ્મી છે.

અથવા ભાગવતમાં વિરહી ભગવાનમાં જે શબ્દો છે તેમાં શોભા ભરી છે. તેમ સ્વામિની પ્રતિ ભગવત્ શબ્દોમાં પણ શોભા ભરી છે. વળી જે વાય: સુપેલના ભાગવતના વાક્યો વડે રસિકજનોને શ્રવણ કરતા મનને અભિરામતા પ્રગટ થઈ. અર્થાત્ મન ચોતરફથી પ્રભુ સાથે રમતું થયું ગોપીજનોનું. તે આજપણ રસિકોના મનોને ભગવાનથી અભિતોરમણ કરાવે તેવા છે. તેવી શોભા છે જેની. વળી જે ભાગવતનો આશ્રય કરે છે તેમાં સર્વે લૌકિક અલૌકિક વિવિધ મનોરથને તે પૂર્ણ કરનારી શોભા(શ્રી) ભાગવતમાં છે, વળી પ્રગટ પ્રભુ સ્વરૂપ સમતાની બોધિકારૂપ શોભા પણ ભાગવતમાં છે. પ્રત્યેક અવતાર થયે અવતાર લેવાના સ્વભાવવાળી, જેમકે યજ્ઞ અવતાર, ઋષભ અવતાર, પૃથુ, કુર્મ, રામ, શ્રીકૃષ્ણ, હલધર વિગેરે સાથે અવતાર લેનારી. અને ગુણગાન કરનારી. શ્રીસીતાજીએ ગુણ ગાયા, રૂકમણિજીએ ગાયા, ગોપીજનોએ ગાયા. તે શોભા અને લક્ષ્મીરૂપ શ્રીથી યુક્ત ભાગવત અર્થાત્ યુગલ સ્વરૂપની લીલાના ચરિત્ર અને મહાત્મ્યને પ્રતિપાદન કરનારા સ્વસેવીને ભગવત પ્રાપ્તિ કરાવનાર. અથવા નામાત્મક સ્વરૂપ કેવલ જગત ઉદ્ધારાર્થ પ્રગટ થયેલ યુગલ સ્વરૂપ સંબંધી. (૧) સેવકોને ભગવતપ્રાપ્તિ કરાવનાર (૨) જગત ઉદ્ધારાર્થ પ્રગટ થયેલ રૂપાંતર પણ શ્રીસહિત (૩) યુગલના સંબંધી એટલે યુગલનું ભૂષણ. યુગલ સ્વરૂપની લીલા પ્રતિપાદકત્વથી ઉભયનું સંબંધી, યુગલનું સ્વરૂપ ભૂષણતો ભાગવત જ. સર્વ વેદોનું આભરણરૂપ ભાગવત. અથવા સર્વ વેદને શોભા આપનારૂ શ્રીભાગવત જ છે. કેમકે નિગમ કલ્પતરૂનું લલિત ફલ છે. સુપુત્રે (શુકે) શોભા વેદને આપી. અહીંયા મર્મ આ છે કે શ્રીપ્રિયાજીના વિરહ દશાના આભરણો ખરેખર ભાગવતજ છે. એટલે ભગવાનના ગુણોનું ગાનજ તેવી રીતે વિરહી કૃષ્ણનું વિરહ દશામાં જે સ્વામિની આ ગુણોના ગાનરૂપ જે નામાત્મક શ્રી છે. તે નામાત્મક એટલે

ભાવાત્મક શ્રીજ વિરહી કૃષ્ણનું પણ ભૂષણ છે. આ પ્રકારે યુગલ સ્વરૂપના ભૂષણરૂપ શ્રીભાગવત તેના જે પ્રતિપાદો તેજ મણિયો છે.

(૧) તમાવતી (અંધકારવાળી) માયા તેને દૂર કરવામાં પટુ છે.

(૨) સ્વપ્રકાશથી પ્રકાશિત અખિલ વસ્તુના તત્ત્વરૂપ છે. અર્થાત્ મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીના શ્રીમુખથી પ્રગટીત પ્રત્યેક પદોના પ્રકાશથી ભગવદ સ્વરૂપ રૂપતત્ત્વ જ્ઞાપકત્વથી તે તત્ત્વના તત્ત્વરૂપ આ પદો છે. ભગવત સ્વરૂપનું તત્ત્વરૂપ છે. તેમાં તત્ત્વરૂપ મુખ્ય સ્વામિનીના અનુભવના વચનો છે. ગોપાલદાસજી ચોથા આખ્યાનને- “સ્કંધ સંખ્યાએ” કહ્યા પદ “સાર માહે સાર” તત્ત્વ માહે તત્ત્વ ત્રિભુવન ભક્તનો આધાર” આ તત્ત્વના તત્ત્વરૂપ શ્રીસ્વામિનીકૃત ભગવદ ગુણગાન છે. અથવા ભગવાનને જે ભૂતલસ્થ સ્વકીયોનો તાપ થયો છે તે બધા જીવોનું સ્મરણ ભગવાને જ્યારે કર્યું છે, તે સ્મરણરૂપ પ્રકાશથી, એટલે તે જીવોનું સ્વરૂપ, ગુણ, કૃતિના વિચારથી તો વિશેષ તાપ પ્રભુને થયો તે તત્ત્વ છે. પરંતુ ત્યારે શ્રીવલ્લભ પ્રગટ થવાની પ્રતિજ્ઞાઓ રૂપ પ્રતિપદ વડે જે ભગવાનને આશ્વાસન આપ્યું છે તે વચનોરૂપ પ્રતિપદો ખરેખર ભૂતલસ્થ અખિલ જીવોને અર્થે તત્ત્વના પણ તત્ત્વરૂપ છે.

(૩) ક્ષુદ્ર દિપાદિ પ્રકાશમાંથી સુઝતા જ્ઞાનાદિના પ્રકાશની નિરપેક્ષતાવાળા આ પ્રતિપદ મણિઓ છે. આ મણિ વાસ્તવ જ્ઞાનદા છે.

(૪) મણિ જો સુવર્ણમાં જડાય તો જ તે સુવર્ણ અમૂલ્ય ભૂષણ થઈ શકે. ત્યારે ચક્રવર્તી રાજા સોનું પહેરે. તેમ આ શ્રી અને ભગવાનના વચનરૂપ શ્રીભાગવતના પદો રૂપમણિ સુવર્ણજન-એટલે કૃષ્ણપ્રેમવાળા વિરહીજનના સંબંધમાં એટલે “ભાવભાવનાથી” તે જનને મહાન અમૂલ્ય ભૂષણના સ્વામિનીના શબ્દો જડવાથી સંપાદન કરનારા આ

મણિ થયાં. તે ભૂષણ પ્રિય પ્રભુની પ્રીતિને-સુવર્ણને પણ પ્રસાધકા છે.

એથી આ પદો રૂપ મણિઓ અચિન્ત્ય પ્રભાવ વાળીઓ-એવી છે કે ભગવત્ વશીકરણ સમર્થા છે. ખરેખર ચક્રવર્તીના પલંગ-પાટલા, થાલી, લોટી, કટોરા જ્યાં સુવર્ણના છે તે સુવર્ણને કંઠમાં કેમ પહેરે. પરંતુ મણિ જડવાથી પહેરે. તેવીજ રીતે કૃષ્ણ વિરહી પ્રેમીજનના વિરહના ઉદ્ગારો. ખરેખર પ્રેમનાજ હોય છે. પરંતુ તે જન આ પોતાના ભાવે ભગવાનના શ્રીકંઠમાં ભૂષણરૂપે વિલસી શકતો નથી. ભગવાનના અર્થે કંઈક ઉપયોગી થાય ખરો. પરંતુ જ્યાં શ્રીપ્રિયા પ્રિતમના ભાવન ભાવનારૂપ મણિનો સંબંધ થતાંમાંતો તે રસૌ વૈ સઃ નો પ્રિય થયો, તો પછી તે મણિઓનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ પ્રભુને વશ કરે તેમાં કહેવું જ શું? વળી જ્યાં શ્રીવલ્લભની સાન્નિધ્ય માત્ર પ્રેમનું દાન કરે છે ત્યાંજ આ મણિઓને યોગ્ય કુંદનપણું છે. એટલે શુદ્ધ પ્રેમપણું છે. ૯૯ ટકમાં પણ આ મણિ ન જડાય. ભલે વેણુગીત, ગોપીગીત, યુગલગીત, ભ્રમરગીત, મધુરાષ્ટક, શ્રંગારરસમંડન આદિના પ્રતિપદોરૂપ મણિઓના પાઠ કર્યા, પરંતુ મણિઓ જડિત નહીં થાય. પ્રેક્ષકજન લોલુપ તાપાદકા પ્રેકર્ષથી ઈક્ષણ કરનાર જનમાં લોલુપતા ઉત્પન્ન કરનારી આ મણિઓ છે. અર્થાત્ આ મણિઓ અમારામાં કેવી રીતે જડાય તેવી લાલસાને ઉત્પન્ન કરે છે. પરિદ્રશ્યમાન અલ્પપરિમણત્વથી ગ્રહણ સુકરા, ગાયો, ગજ, કનક આદિ ધનગ્રહણ સુકર નથી. કેમકે પરિમાણ મહાન અને મૂલ્ય પરિમાણ અમૂલ્ય હોઈને. પરિમાણ અલ્પ જ્ઞાનાદિ ધનરૂપ ભારને નહીં સહન કરનારા શુદ્ધ પ્રેમી એવા નાજુક પ્રેમીરૂપ નાજુક ભાવવાળાને ગ્રહણ સુકરા છે. પરંતુ પરમ ભાગ્યવાળા પુરુષો વડેજ પરિચરણીયા છે. અર્થાત્ ભગવત લીલા મધ્યપતિઓજ આ મણિને જાણી શકે છે. અને અત્યંત મૂલ્યવાળીઓ, પ્રાણના પલટે પ્રાપ્ત થનારી સ્વ સર્વસ્વ ન્યોછાવરે જેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ વરવા યોગ્યતો આજ મણિઓ છે.

ભૂષણના ભૂષણરૂપ ભગવત સ્વરૂપના નામાત્મક ભગવાનના અવયવ રૂપતાથી અતિશય શોભાયમાનત્વથી ભૂષણના આભરણ પરત્વે અર્થાત્ આ મણિના ભૂષણ ભગવાનના ભૂષણોના પણ ભૂષણરૂપા હોઈને પણ સ્વામિનીજીઓના મંડલ મધ્યમાં સ્વામિનીઓના શ્રીમુખથી પ્રગટ થતા ભગવત્ અંગોરૂપ આ મણિના ભૂષણો ખરેખર શ્રીસ્વામિનીજી મંડલમાં જ શોભાને પ્રાપ્ત થઈ રહી છે. પોતે આવી અસાધારણ શ્રેષ્ઠ હોઈને પણ વનમાં શોભીત કૃષ્ણ મુખકે જે મુખ સ્વરૂપ જ તે પણ નામાત્મક સ્વરૂપે જ્યારે સ્વામિનીમંડલ મધ્યમાં વિરાજતું મુખ ખરેખર સર્વ ઈન્દ્રિયોયુક્ત હોઈને સર્વ ઈન્દ્રિયના ફલરૂપ વડેજ મુખ થાય છે. એમ કુંડલ-ચીબુક અલકાવલી આદિ એમ ભૂષણના પણ ભૂષણરૂપ શ્રીમુખરૂપ મણિ ભૂષણ ખરેખર વિરહી સ્વામિનીજીઓથીજ વિશેષ શોભાને પ્રાપ્ત થયું. આથી કહ્યું-અસાધારણ શ્રેષ્ઠ આભરણા સુવર્ણજન થયા. શ્રીભાગવત યુગલ સ્વરૂપના શ્રીમુખરૂપ એક પદરૂપ મણિ કે જે બંને મણિ શ્રીમુખ કમલ કહેવાય છે. આ યુગલ કમલ કે જે તામસ ભાવાત્મક છે. અર્થાત્ પરસ્પર સ્વરૂપ દાતા, ત્યાં બદરપાંડુ વદન, અહીં કૃષ્ણગાનના તરણ-એટલે સૂર્ય શ્રીવલ્લભનું અલૌકિક દ્રિદક્ષ આર્તિ અને તાપરૂપ રસ યુગલ કમલમાં પ્રગટકર્તા છે. આવા યુગલ કમલના ભ્રમર પણ શ્રીમહાપ્રભુજી છે. આથી ગુંજાર વદનં મધુરં ઉપરોક્ત મણિના આભરણરૂપ જે પ્રતિપદો છે તેનોજ ભાવ એટલે તાત્પર્ય વૃત્તિ. એટલે તાત્પર્યવસ્તુ પ્રતિપાદિત અર્થ તેજ અંશુ કિરણો ચોતરફ પ્રસૂતતાથી અખિલ હૃદયગમન સમર્થા છે. જેના સંબંધથી શશ્વત્ ભાવમય થાય. એટલે યુગલ સ્વરૂપના હૃદયના તાત્પર્યરૂપ વસ્તુ વાસ્તવના જ્ઞાતા થાય. નિરંતર કિરણની હૃદયમાં સ્થિતિ તદાત્મકતાથી તાદૃશ જ થાય. મણિ કે મણિના આભરણ હૃદયગમન સમર્થા નથી, પરંતુ તે મણિના કિરણો સમર્થ છે.

ગૂઢભાવાત્મક કૃષ્ણ રાધારૂપ છે. તેનાં શૃંગાર નાયકના છે. તે વિરહી સ્વામિનીમુખથી પ્રકટીત થતા શૃંગારોની મણિના આ કિરણો સ્વસંબંધથી હૃદયને સ્વામિની ભાવ કરેજ. પ્રિયાજી તો પ્રિયભાવ છેજ, પરંતુ વિરહદશામાં વિશેષ ભાવથી નાયકારૂપ કૃષ્ણ થયા છે એ બંનેના મુખથી નીકળતા સ્વામિનીભાવના પ્રતિપદો મણિના કિરણો સુવર્ણ હૃદયમાં જટીત થઈ તેના હૃદયને તાદૃશજ કરે છે. એટલે વિરહી યુગલના સ્વામિની ભાવ હૃદયરૂપ કહે છે.

(અહીંયા કૃષ્ણ આસમે સ્ત્રીગૂઢભાવા પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વરૂપ, તેના શ્રીમુખની કાન્તી શ્રીવલ્લભ કૃપાપાત્રના હૃદયમાં ગમન કરી તેને મુખ્ય સ્વામિનીભાવનું દાન કરે છે. એવો તાપ છે. હૃદય યુગલની વિરહ લીલાત્મક થાય.)

સ્વસંબંધથી સ્વ આધારને સાક્ષાત્કાર કરાવનારી તે અંશુથી ભૂષિતા-અલંકૃતા એવો અર્થ છે. આથી શ્રીમહાપ્રભુજી સર્વદા તેવા વિધ ભૂષણની મણિગણ કિરણ ભૂષિત્વથી અલંકૃત પ્રિયાને પ્રિયત્વ કહેવું થાય છે.

ક્રિય-શ્રીભાગવત પ્રતિપદ મણિવર ભાવનું અંશુત્વ કહેવાથી મણિને સૂર્ય-ચંદ્ર સદૃશત્વ ધ્વનીત થાય છે. અને તેમ તે કિરણોનો આપને સંબંધથી આપશ્રીના વચનગત કિરણોથી સંસારતાપ નિવારણ ભગવદ્ દિદક્ષા આર્તિ તાપજનન અને નિવારણ સૂચિત થાય છે એવો ભાવ છે. અર્થાત્ આપના સંબંધે જ આવો તાપ જનન કરી દૂર કરે, નહીંતો સંસાર તાપ દૂર. શ્રીસ્વામિનીજીઓના વચનોના ભાવજ શ્રીમહાપ્રભુજી છે. અતએવ શ્રીસ્વામિનીજીના વચનામૃતો પર શ્રીસુબોધિનીજી કર્યા છે. શ્રીઠાકુરજી ઐશ્વર્યવાન પણ શ્રીસ્વામિનીજીના વચનોને અનુસરતા એજ એમનું રસાત્મક ઐશ્વર્ય છે. કેમકે શ્રીસ્વામિનીજીના વચનોને અનુસરણ

કર્યું. કેમકે ભાવને જાણ્યા તેવીજ રીતે હમણા શ્રીવલ્લભરૂપે રાસલીલાસ્થ
 સ્વામિનીના ભાવો પ્રગટ કર્યાં. હેતુ આ છે કે શ્રીસ્વામિનીજીના વાક્યોનો
 ભાવ અભિપ્રાય પૂર્વક જાણવાને કૃષ્ણથી અન્ય સમર્થ નથી. સાક્ષાત્
 શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપન શ્રીવલ્લભજ સમર્થ છે. આથી આભાષમાં કહેલ પ્રમાણે
 તેજ સ્વરૂપે અંગીકૃતનો જ ઉદ્ધાર બ્રહ્મસંબંધ કરાવી તાપક્લેશ પ્રદાનથી
 ભાવદર્શન કરવા રૂપ નિરોધ સર્વાત્મભાવ દાન કરી ઉદ્ધાર કર્યો.
 શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રાગટ્ય દ્વારા રસાત્મક લીલા પ્રગટ કર્તા આપ કૃષ્ણ
 જ છે. વળી આપે શ્રીસ્વામિનીભાવથી સેવા કરી આથી આપ સ્વામિની
 પણ છે. બહિરંગ ઐશ્વર્ય અખિલજન ઉદ્ધાર કહ્યું. અને તે શ્રીભાગવતના
 ગૂઢ ભાવાર્થ પ્રકાશ દ્વારા કહ્યું. હવે અંતરંગ ઐશ્વર્ય પૂર્ણ બ્રહ્મ હોઈને
 શ્રીલક્ષ્મણ સુત થયા. અર્થાત્ સદા સ્ફુરત કૃષ્ણ પ્રેમામૃત રસ સુધારસ
 ભરથી અતિ ભરિત પણું. રસભરથી પૂર્ણપણું, રસભરથી નિષ્પન્નપણું
 તે અંતરંગ ઐશ્વર્યને છુપાવવા પ્રાકૃતાનુકૃતિથી અન્યજન મોહકત્વરૂપ
 ધર્યું. પરંતુ તે રૂપ પણ રમણ કરનારા છે. એવા દર્શનતો અંતરંગોનેજ
 થાય છે. પરંતુ બહિઃ ઐશ્વર્ય ન્યારૂ છે. અંતરંગ ઐશ્વર્યતો સુધારસથી
 પૂર્ણ જેમને યુગલ સ્વરૂપે કર્યા છે. જેઓશ્રીની પ્રસન્નતા અર્થે
 વિરહાનુભવરૂપ મહાયજ્ઞ, તે યજ્ઞ દ્વારા સુધાને અર્પણ કરતા થયા છે.
 આવા ઐશ્વર્યવાનો કે જેની યુગલે સેવા કરી તે અંગીકૃતોના ઉદ્ધારાર્થ
 શ્રીસુબોધિનીજી પ્રગટ કર્યાં. અને સેવામાર્ગ પ્રગટ કરી નિરોધાત્મક
 ઉદ્ધાર કર્યો, એ બહિરંગ ઐશ્વર્ય. અથવા શ્રીભાગવત પ્રતિપદ મણિવર
 ભાવજ અંશુ-કરણ રૂપ તે ભાવાત્મક કિરણોથી ભૂષિતા જે મૂર્તિ તે
 મૂર્તિનેજ ચંદ્ર સૂર્ય રૂપત્વથી આપના સ્વરૂપનું સંસારતાપ નિવારણપણું,
 ઉપરના પક્ષમાં આપની વાણી તેવી છે, કેમકે તે પક્ષમાં કિરણોથી ભૂષિત,
 આ પક્ષમાં ભાવથી ભૂષિત છે.

શંકા : ભાવના અંશુથી ભૂષિત્વ પક્ષમાં સૂર્યનું તેજોમયત્વવત્ ભાવાત્મકત્વ જ આથી નિરાકારત્વથી કોઈને શંકા થાય તે અભાવાર્થ આજ્ઞા કરે છે. મૂર્તિ. આ પદથી ભાવનું મૂર્તિમાનપણું કહેવું થાય છે. કેમકે રસો વૈ સઃ ઈતિ શ્રુતિથી, અને સ્વરૂપના આનંદમાત્ર કરપાદમુખોદરાદિ છે. ઈતિ શ્રુતિ-સ્મૃતિથી રસભાવનું આકૃતિત્વ સિદ્ધ છે.

શંકા : આ લોક પ્રગટિત મૂર્તિમાં ભાવાત્મકત્વ નથી એમ શંકા કરીને આજ્ઞા કરે છે શ્રીવલ્લભાભિધા ઈતિ શ્રીસ્વામિનીજીઓને ભજનાનંદ અનુભવાર્થ આવિષ્ટ લક્ષ્મીરૂપા કર્યા તે શ્રીસ્વામિનીઓના મુખારવિંદ ભક્તિ રૂપત્વથી વલ્લભ પ્રિય સારસ્વત કલ્પમાં થયા હતા. અથવા 'શ્રી' પરમ શોભાવાળા હોવાથી વલ્લભ એપ્રમાણેજ અભિધા અભિધાન જે મૂર્તિનું. અને તેમ આ લોકમાં પ્રગટીત મૂર્તિનું પૂર્વોક્ત મૂલધામમાં ભાવાત્મકપણું છે-એવો ભાવ છે. આવી મૂર્તિમાં દાસ્યનું ફલરૂપત્વથી સ્વકૃતિ અસાધ્યત્વજતાવવા પ્રાર્થના કરે છે 'ન' અમારું નિજદાસસ્ય જે સૌભાગ્ય તે તનોતુ ઈતિ. ન ઈતિ પ્રાર્થનામાં બહુવચનનો સ્વકીય અભિપ્રાયથી છે. સૌભાગ્યનું બહુવિધત્વથી ન સ્વપ્રાર્થાતથી ઈતર સૌભાગ્યનું વ્યાવર્તન કરે છે. નિજદાસસ્ય નિજદાસનું સૌભાગ્ય-દાસોનું પણ સાક્ષાત્ અને પરંપરાભેદથી અનેકવિધતા છે. આથી ન સ્વપ્રાર્થાતથી અન્ય વ્યાવર્તિ અર્થનિજ અથવા નિજ સ્વકીયા શ્રીમદાચાર્ય ચરણ સંબંધી સ્વતંત્ર ભક્તિથી ભક્તઃ શ્રીમદાચાર્ય લીલાસ્થિતા તે નિજદાસનું સૌભાગ્ય વિસ્તારો. આથી પરંપરાથી પણ દાસ્યનું પ્રાર્થનીયત્વથી કૈમુતિક પ્રદર્શિત થયું. તેનું પણ દાન માત્રતો નહીં પણ 'વિસ્તારણ' એવા આશયથી તનોતુ આથી આની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિને કેવલ આપને આધીનત્વ. સાધન સાધ્યત્વ નહીં એમ કહેવું થાય છે.

નિજદાસનું ફલ એમ નહીં કહીને જે સૌભાગ્યનું કહ્યું તેથી તે સર્વદા પ્રગટજ પ્રભુમાં ભાર્યાવત પતિમાં થાય એમ સર્વદા પ્રગટજ પ્રાર્થાત એવો ભાવ છે નિજા સ્વકીયા સ્વ શ્રીમદાચાર્યચરણ તેના સંબંધી શ્રીમદાચાર્યચરણોની સ્વતંત્ર ભક્તિથી શ્રીમદાચાર્યચરણોના ભક્ત એટલે શ્રીકૃષ્ણાસ્ય સ્વરૂપા થઈ શ્રીકૃષ્ણાસ્યની લીલામાંજ સ્થિતા જે શ્રીકૃષ્ણાસ્યના નિજાતદાસોનું જ સૌભાગ્ય છે તે અમારામાં તનોતું એટલે વિસ્તાર કરો આથી આ સૌભાગ્યથી ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનેતો કેવલ શ્રીકૃષ્ણાસ્યનું જ અધિનત્વ છે. સાધન સાધ્ય તો નથી, એમ કહેવું થાય છે. નિજદાસોનું જે ફલ તેનો વિસ્તાર કરો. સૌભાગ્યનો વિસ્તાર કરો પ્રાર્થના કરી તેથી તે સૌભાગ્ય સર્વદા પ્રગટજ પ્રભુમાં બિરાજે છે. ભાર્યાનું સૌભાગ્ય જેમ પતિમાં થાય છે. તેમ નિજદાસોના સૌભાગ્યનો વિસ્તાર શ્રીકૃષ્ણાસ્યમાં છે ઈતિ સર્વદા પ્રાગટ્યજ એવો ભાવ છે. ॥૨ા॥

એ પ્રકારે ઐશ્વર્ય નિરૂપીને વીર્ય નીરૂપણ કરતા પર પક્ષ ક્ષપણ સ્વપક્ષ રક્ષણરૂપ એક વીર્ય અને વીર્યમેં દુશ્ચરતપઃ ઈતિ વાક્યથી તાપરૂપ વીર્ય, બીજું ઉભયપણ વીર્ય સૂર્યના રૂપમાં છે ઈતિ આપશ્રીની સૂર્યરૂપતા શ્રીપ્રભુચરણ કહે છે.

માયાવાદતમો નિરસ્ય મધુભિત્સેવાખ્યવર્ત્માદ્ભુતમ્ ।
 શ્રીમદ્ ગોકુલાનાથ સંગમ સુધા-સંપ્રાપકં તત્ ક્ષણાત્ ॥
 દુષ્પાપ્રં પ્રકટી ચકાર કરૂણા-રાગાતિ સંમોહનઃ ।
 સ શ્રીવલ્લભાનુરુલ્લસતિ યઃ શ્રીવલ્લવીશાંતરઃ ॥૩ા॥

ટીકા : માયા-કાપટ્યથી તત્વગોપન પુરઃસર અન્યથા કથનરૂપ. અથવા માયા કર્તૃત્વાદિરૂપથી જે વાદ તેજ તમ છે. કેમકે સર્વ એટલે ભગવાન વિષયક જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનું તિરોધાયકત્વ અને સર્વ ભગવાન

વિષયક જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનારા ભગવત્ શાસ્ત્રથી દૂર રાખવાપણુ આ માયાવાદ તમમાં છે. અથવા અંધકારરૂપ માયાવાદના કપટવાળા શાસ્ત્રોથી ભગવત્ જ્ઞાન સુઝે નહીં. આવા ભગવત્ જ્ઞાનપર પડદો નાખનાર અને ભગવત્ શાસ્ત્રથી દૂર રાખનાર એવા આ તમ અંધકારને સ્વમાર્ગમાં પડવાનું રહિત કર્યું. દૂરમાં ફેંકીને માર્ગ પ્રગટ કર્યો છે કે દૂષણાર્થ દૂરસ્થ રાખવાવત્ દૂરથી દર્શનમાત્રનો પણ રવિને અંધકારનો સંબંધ જ ન રહે. તેવી રીતે આ માયાવાદને એટલો દૂર ફેંક્યો છે કે સ્વ પ્રકટીત માર્ગ પર પડવાનું સારી રીતે મટાડવું. રવિને અંધકારના દર્શન માત્ર જેટલો પણ સંબંધ નથી રહેતો. એ પ્રકારે તમનું નિવારકત્વથી રવિત્વ કહીને. એટલે પરપક્ષ માયાવાદનું ક્ષપણ કરીને સ્વપક્ષ બ્રહ્મવાદનું રક્ષણ કરીને હવે માર્ગ પ્રકાશ કરવાથી પણ રવિત્વ કહે છે. એટલે તપોરૂપ રવિત્વ કહે છે મધુભિત્સેવાખ્યવર્ત્મ. આપશ્રીએ સ્વઈચ્છાથી સ્વ ને યુદ્ધની ઈચ્છા થતાં જન્મી જે ચળ તે ચળની નિવૃત્તિ અર્થ નિષ્પાદિત કર્યો છે. સ્વયં ભગવાને જ જેને પુનઃ સ્વશ્રુતિઓના મલરૂપ પણ છે એવો જે ‘મધુ’ નામનો દૈત્ય છે તેને ‘ભિત’ વિદારણ કરે છે. આ વીર્ય મધુભીત્ નું થયું. મધુભિત્ સંબંધી સેવામાં પણ સ્વઈચ્છાથી સ્વ ની જેને અપ્રાપ્તિ જ રહે તેના અર્થે રચેલા એવા જે આસુરી જીવો કે જે પ્રકૃતિના અંશત્વ હોવાથી શ્રુતિના અર્થને વિદુષ્ કરવાવાળાજ હોવાથી તે પણ બધા શ્રુતિઓના મલરૂપા મધુઓ જ છે. તેના ભિત્ ભેતૃત્વ છે, તેથી તત્ મધુઓ કૃત પણ વિઘ્નનો અભાવનો આ માર્ગમાં સિદ્ધજ થયો એવો ભાવ છે. કેમકે નિજજનના સાથે બિરાજતા પ્રભુમાં આ વીર્ય ધર્મ છે કે તેવા વિઘ્ન કરવાપણામાંથી દૂર કર્યા. અથવા ‘મધુ’ અક્ષરબ્રહ્મ મધુ વિદ્યામાં, એટલે ભાષ્યમાં મધુવિદ્યા પ્રકરણમાં અસૌ વા આદિત્યોદેવમધુ ઇત્યાદિથી આદિત્યનું મધુત્વથી

નિરૂપણથી અને તેમ મધુરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ અને મધુરૂપ આદિત્યથી સ્વકીયોને ભિન્ન કર્યા છે. કેમકે સ્વકીયો અજ્ઞાનથી અક્ષરરૂપ મધુમાં પડ્યા હતા. સૂર્યનારાયણરૂપ મધુમાં એવા પડ્યા હતા તે છોડતાજ ન હતા, તેને સ્વ સ્વરૂપાત્મક આનંદદાયકત્વથી તે મધુમાંથી ભિન્ન કર્યા જેણે. એ મધુ ભિતનું વીર્ય ગુણ એવો ભાવ છે. અથવા ‘મધુ’ યાદવોને ભિન્નતી-યાદવોને નિત્યત્વથી સ્વલીલાસ્થ કરવાના હોવાથી સર્વથી જે ભિન્ન કરે તે ‘મધુભિત્’ એટલે યાદવ રાજધાનીરૂપ મધુમાંથી નિકલતા જ હતા તેને ખેંચીને નિત્યલીલામાં સ્થિત કર્યા તેવા વીર્યવાન ભગવાન. અથવા ‘મધુ’ લોભ ગત રસ તે ભક્તોને દાન કરવાને વેણુનાદમાં પ્રવેશ કરાવવા સ્વસ્થાન લોભથી ભિન્ન કરી આથી ‘મધુભિત્’. અર્થાત્ લોભીયાથી ખેંચીને સુધારૂપ મધુને ભિન્ન કરનારા આવા વીર્યવાળા.

(૧) મધુ દૈત્યને મારવાની ખુજાલવાળા. શ્રુતિઓને નિર્મલ કરવાના મનોરથી.

(૨) મધુ દૈત્યનો પરિવાર ત્યાં આવી ન શકે તેવા ધર્મવાળાનો સેવા નામનો નિર્મલ કરેલ શ્રુતિનો માર્ગ પ્રકટ કર્યો તેમાં વિઘ્ન ન કરી શકે.

(૩) અક્ષરબ્રહ્મ અને તેના અંશરૂપ દેવના માર્ગમાંથી ખેંચવા સ્વરૂપાનંદ દાનવાળો માર્ગ પ્રકટ કર્યો.

(૪) ભૂતલમાં લીલા માટે લાવેલ યાદવને પુનઃ નિત્ય લીલામાં નાખનારના માર્ગને પ્રગટ કર્યો. આ માર્ગે ચાલનાર દ્વારકાલીલાના ભક્તો છે.

(૫) આ વલ્લભીનો માર્ગ સુધા દાનનો વર્તમાન છે. તે મધુભિત્ની સેવા કે જે ચેતસ્ત્રવણરૂપ છે પૂજા માર્ગ તો નહીં. કેમકે પૂજાનું અન્યત્ર નિરૂપીત છે. સેવા છે નામ જેનું તેવો માર્ગ પ્રગટ કર્યો છે. સેવામાર્ગનું

ઉપવન વિચરણ માર્ગવિત નયનાદિના સાફલ્યત્વરૂપ છે. આજ્ઞા કરી છે કે “અદ્ભૂત” ઈતિ આશ્ચર્યરૂપત્વથી સ્વસંબંધી એક એક વસ્તુ વિષયક ચિત્તની પ્રવૃત્તિથી ચિત્તનો ત્યાં જ લય સંપાદક કરાવે. એવો અદ્ભૂત માર્ગ પ્રગટ કર્યો છે. અથવા “અદ્ભુત” એટલે અલ્પ સાધનથી મહાફલની પ્રાપ્તિમાં કૌતુકરૂપ અદ્ભુત માર્ગ એવો અર્થ છે.

શંકા : માર્ગ અદ્ભુત પ્રગટ કરવામાં પણ જો ફલ (મલવા)માં સંદેહ વાળો હોય તો તેવા માર્ગમાં કોઈ ન ચાલે. ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે - ‘શ્રીમદ્ ગોકુલનાથ સંગમ સુધા સંપ્રાપકમ્’ શ્રીમદ્ રમા કીડન મભૂત નૃપ. ‘શ્રયત ઈન્દિરા શશ્વદત્રિ’ ઈત્યાદિ વાક્યથી સદા લક્ષ્મી સહિત ગોકુલનાથ તેના નાથ. અથવા શ્રીશોભા અતિ શયીતાવાન તદ્વિષ્ણો પરમપદમ્ તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે. અર્થાત્ વિષ્ણુનું પરમ પદ એવું ગોકુલ શ્રીમદ્ છે. તે ગોકુલનાથ અથવા શ્રીલક્ષ્મી વિદ્યમાન જે ગોકુલમાં એવા બહુ વ્રીહીથી શ્રીમદ્થી ઉત્તમ પદાર્થ ગોકુલનું, અર્થાત્ લક્ષ્મીથી ઉત્તમ પદાર્થ ગોકુલ થવાથી પૂર્વના પદાર્થથી લક્ષ્મીનું ગૌણભાવથી ગોકુલના સમ્યક આશ્રય કરીને રહેલ લક્ષ્મી છે. એમ બોધ થવાથી તેવી શ્રીયુત શ્રીમત્ વાળા ગોકુલનાથ પતિ. (૧) અખિલ કૃતિમાં દૈહિક ધર્મ સુધાદિ નિવૃત્તિ અર્થ પણ વારંવાર પ્રાર્થનીય. (૨) સ્વ વિપ્રયોગ તાપ ઉત્પાદક (૩) સ્વઐશ્ચર્યથી સર્વ અવસ્થામાં રક્ષક (૪) સર્વ ફલરૂપ કેમકે દાવાગ્નિ પાન, ગોવર્ધન ઉદ્ધરણાદિમાં તેવા દર્શન પણ છે. તે શ્રીગોકુલનાથજીનો જ સંગમ, સ એટલે સમ્યક્તાથી સ્વાધીનત્વથી ગમ પ્રાપ્તિ તે સંગમમાં જો ‘સુધા’ સર્વાભોગ્યા તે સુધાને સમ્યક્ બાહ્ય આંતર ભેદથી પ્રાપ્ત કરાવે છે. આથી વિલક્ષણ રવિત્વ કહેવું થાય છે. વિલક્ષણ રવિ પ્રકટીત માર્ગમાં જે ફલ પ્રાપ્તિ છે તે ફલજ સાધનત્વથી છે. આ સાધનનું જ ફલરૂપત્વ છે. અને સાધનમાં જ સાક્ષાત્ ફલ પ્રાપ્તકત્વ છે તેવો ભાવ છે. આપ શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રગટ કરેલ માર્ગજ લીલોપયોગી

છે. કેમકે ભગવાનને એકાન્તમાં ભક્તોની પ્રાપ્તિ કરાવનારો આ માર્ગ છે. આથી કૃષ્ણલીલોપયોગી સર્વ સાધારણ જે કૃષ્ણની સેવાનો માર્ગ છે તે બીજા આચાર્યોએ તે સેવા માર્ગે ચાલવાનું મીરાં, વૃન્દાવનીય રાધા સંપ્રદાયવાળા-જયદેવ, કેશવ વિગેરેએ બતાવ્યું તે માર્ગ આ નથી. આ તો લીલાથી વિછૂટેલા કે જેઓને આ બીજા આચાર્યોએ રાધાવલ્લભ એવા કૃષ્ણની સેવામાર્ગ પ્રગટ કર્યો છે તે થવાથી પણ સંતોષજ ન થયો. તેમાં પ્રવૃત્ત પણ થયા પરંતુ સંતોષ પ્રાપ્ત નહીં દુઃખી જ થયા. તેવા લીલા ધામથી વિછૂટેલા અર્થેજ આ માર્ગ છે. અને આવા લીલા સંબંધી ભક્તો સિવાય બીજાને આ માર્ગ દેખાતો નથી તો એવા આ સંગમ સુધા પ્રાપક માર્ગે બીજા ચાલે જ ક્યાંથી ?

આ માર્ગ પ્રમેય છે, અન્ય આચાર્યો પ્રકટીત માર્ગ પ્રમાણ માર્ગ છે. પ્રમાણ માર્ગ વેદ મર્યાદાને આધીન છે. જ્યારે પુષ્ટિ પ્રમેય માર્ગ વેદાતીત છે. પ્રમાણ માર્ગીય પ્રમેય માર્ગના સિદ્ધાંતને સહન કરી શકે નહીં. કારણ કે પ્રમાણમાં મર્યાદા છે. જ્યારે પ્રમેયમાં સ્વતંત્ર લીલા વિહાર છે. પ્રમાણ-પ્રમેય એક એકથી વિરુદ્ધ હોવાથી પ્રમાણ માર્ગીય પ્રમેયમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી શકે નહીં. જ્યાં સુધી આપશ્રીએ આ માર્ગ પ્રગટ નહીં કર્યો હતો ત્યાં સુધીજ મૂલધામથી વિછૂટેલા સ્વકીયો દુઃખી રહ્યા. કોઈ માર્ગે ચાલીને સંતોષને પ્રાપ્ત નહીં જ થયા. જ્યારે આપશ્રી વલ્લભે આ માર્ગ પ્રગટ કર્યો ત્યારે સંતોષથી પ્રવૃત્ત થયા કે માર્ગ તો આજ છે. કલિના ખલધર્મ દૂર કરિને આ માર્ગ પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીવલ્લભભાનુમાંજ છે. રજ્જેબાઈએ શ્રીબાલકૃષ્ણલાલમાં સુધારૂપ શ્રીવલ્લભનો અનુભવ કર્યો. શ્રીમદનમોહનજી રૂકમણિના ઋણી થઈ ગયા. કેટલું સુખ રૂકમિણથી? ગોપીજનોથી નહીં મળેલ સુખ જે માર્ગ દ્વારા શ્રીમદનમોહનલાલને પ્રાપ્ત. તેવો આ અદ્ભુત માર્ગ વળી હા! શ્રીમદનમોહનલાલ હા! શ્રીમદનમોહનલાલ આ જલ્પનાતે

ગોપાલદાસના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રીમદનમોહનલાલ હુંકારી આપે. એવો આ માર્ગ. વળી ગદાધરદાસના જલમાં છપ્પનભોગ. અને શ્રીપદ્મનાભદાસજીના છોલામાં સર્વ પદાર્થો એવા માર્ગ પર સ્વકીયોને ચલાવ્યા. દમલાજી અર્થે તો માર્ગ પ્રગટજ કર્યો છે. શ્રીમેઘનજીએ મુરમુરા આ માર્ગજ અંગીકાર કરાવ્યા. સંભરવાળાએ આજ માર્ગે શ્રીદમલાજી જેવી નિધિ સ્વધરે પ્રાપ્ત કરી કે જે નિધિ શ્રીવલ્લભના વિલાસ અર્થેજ છે. એક ક્ષણ પણ દમલા-વલ્લભ પરસ્પરનો વિયોગ સહન ન કરે તે આ આશ્ચર્યજનક બાનક બની. એવો અદ્ભુત માર્ગ પ્રગટ કર્યો. દેવી સૃષ્ટિ આ માર્ગને જાણતી હતી. બહુકાલ વિતવાથી વિસ્મરણ થયું તે શ્રીમહાપ્રભુજી દ્વારા માર્ગ સૂચન થયું, આથી જેને સૂચના કરી તેજ માર્ગ પર પ્રવૃત્ત થયા અન્યને તો (આ માર્ગ) જોવામાં ન આવ્યો.

શંકા : આ માર્ગ પ્રગટ કરવામાં પણ ચાલવાના શ્રમથી સાધ્યત્વથી ફલનો આ માર્ગમાં વિશેષ કયો ?

ઉત્તર : ‘તત્ક્ષણાત્’ આથી આ માર્ગનું સૂક્ષ્મત્વ પણ ઉત્પત્ત્ય કહેવું થયું. પ્રવેશ માત્રથી ફલ પ્રાપ્તિ.

(૧) શંકા : આવો ઉત્કૃષ્ટ ફલસાધક માર્ગ હોવા છતાં સર્વ તેમાં પ્રવૃત્ત કેમ થઈ શકતા નથી ?

સમાધાન : દુઃખપ્રાપ્ત્યમ્ દુઃખથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એવો અર્થ છે. કેમકે આ માર્ગનું તેવું દુઃખ ભગવદ્ કૃપાથી જ લભ્ય હોવાથી તે દુઃખથી આ માર્ગમાં પ્રવર્તિ થાય છે. કેમકે આ દુઃખને સ્વકૃતિ સાધ્યત્વ નથી, ભગવદ્ કૃપાથી લભ્ય છે.

(૨) આ માર્ગ ખરેખર તાપાત્મક છે. તે તાપરૂપ માર્ગનું તે દિદક્ષ અને આર્તિ જન્યત્વથી દુઃખ પ્રાપ્ત્યત્વથી ‘દુઃખપ્રાપ્ત્યમ્’ એમ કહ્યું.

(૩) અન્ય વડે દુઃપ્રાપ્યમ્ કષ્ટથી પ્રાપ્ત એવો અર્થ છે. તદીયને તે ભગવદ્ કૃપાથી સુખ સાધ્યત્વ છે. તો પણ અન્યને ભગવદ્ આશ્રિતના આશ્રય વડે પ્રાપ્ત. અપ્રાપ્તો નહીં એવો ભાવ છે.

(૪) દુઃખના પ્રકર્ષથી જ પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય છે. તેમ પ્રાપ્તિ દુઃખથીજ કેમકે મુખારવિંદને ભક્તિનું દુઃખ પ્રાપ્યત્વ છે. અતએવ 'સિંચાંગ ન સ્વદધરામૃત પૂરકેણ' ઈત્યાદિ વાક્યો છે. હે અંગ આપના અધરામૃતના પ્રવાહ પૂરનું જે જલ તેથી અમોને સિંચન કરો નહીંતર વિરહાગ્નિ અમારા દેહનો નાશ કરશે. આ અગ્નિપણ આપેજ ઉત્પન્ન કર્યો છે. આ શ્લોકમાં સિંચનનું આવશ્યકત્વ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ યામ - પ્રાપ્ત કરશું ઈતિ. વર્તમાન પ્રયોગથી સ્વજીવોને ક્ષણમાત્ર પણ તે વિલંબ નહીં સહન કરવાપણું જણાય છે.

આ પ્રકારે થતામાં આ કાલના જીવોની ઉક્તિ પ્રિયકૃત સંભાષણ અને સ્વસંભાષણ જનીત જ છે. અન્યથા અન્ય ઉપપત્તિ કલ્પના કરવામાં આવે છે. શ્રીગોપીજનોને નાદમાર્ગ સૂઝવાનું, ચાલવાનું કારણ કૃષ્ણથી પ્રકટીત અગ્નિ કે જે અગ્નિ, સુધાના પૂરના આવશ્યકવાળી છે આથી સંગમ સુધાના માર્ગને પ્રકટ કર્યો તે માર્ગના અધિકારી તો જેને અગ્નિ કૃષ્ણે ઉત્પન્ન કરી છે તેજ છે. પૂર ખરેખર વસ્તુને ખેંચીને લઈ જાય છે તે પૂર ને અહીં સિંચન કરવાપણું કહેવાથી દાન થયેલ અગ્નિનું અતિ મહાતત્ત્વ ધ્વનિત થયું. આથી સિંચન ઉક્તિ યુક્ત છે. સ્વર્ગના અમૃતનું સામર્થ્ય નથી કે ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકે. અલૌકિક અગ્નિ તો અલૌકિક જલથી જ સામ્ય થાય. સુધા વડે અગ્નિ સામ્ય કરવાની ઈચ્છાવાળા આ માર્ગે ચાલવાના. કેવલ સુધા કૃષ્ણરસ તેના અર્થાએજ જખ્યં.

(પ) અથવા દુષ્પ્રાપ્યં પ્રકટં ચકાર ઈતિ આ માર્ગ પ્રકટ કરવાનું કારણ સ્વજન માત્રનેજ ઉપયોગમાં આવે એ છે. કારણ કે પ્રગટ કરાયો તો પણ અન્યને પ્રાપ્તિ નહીં. કેમકે અન્યને દુરત્પત્વથીજ પ્રગટ કર્યો છે. જે સ્વજનોને ઉપયોગાર્થે જ છે. હવે 'દુષ્પ્રાપ્યં' અને પ્રકટ કર્યો બંને શબ્દના સ્વરૂપ સમાન છે. આથી કલેશાત્મક સ્વજનોનેજ ચાલવા ઉપયોગી પુરતોજ. અન્યને તો પ્રાપ્ત થવુંજ દૂર છે તો ચાલશે ક્યાંથી ?

(દ) અથવા પ્રગટ માર્ગ દુઃપ્રાપકં જે કર્યો તે જોકે સેવારૂપ હોવાથી સુખ સેવ્ય હોવામાં પણ સ્વનું રવી રૂપ હોવાથી તાપાત્મક છે તેથી દુઃખથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

શંકા : માર્ગનું ઈદ્રશત્વમાં (હાલમાં પણ છે તેનું) શું પ્રમાણ ?

સમાધાન : પ્રકટમ્ પ્રત્યક્ષનું જ અહીં પ્રમાણત્વ-હાથના કંકણવત્ છે એવો ભાવ છે. આથી આ સિદ્ધ થયું કે શ્રીવ્રજસિમંતીનીજી તથા કૌન્ડીન્ય આદિમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્યમાન માર્ગે સ્વને પ્રમેય બલથી સ્વઅંગીકૃતજનોને તેના સંબંધની ઈચ્છાથી પ્રગટ કર્યો. નવીન માર્ગની રચના તો નથી કરી એમ કહેવું થાય છે.

શંકા : સૂર્યથી માર્ગને પ્રગટ કરવામાં પણ શ્રીમહાપ્રભુજીનું રૂપ સૂર્યમાં રાગવતત્વ નથી તો કેવી રીતે સૂર્ય રૂપત્વ ?

સમાધાન : કરૂણારાગાતિમોહન ઈતિ. કરૂણા ખરેખર નિરૂપધિ-પરદુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા તે કરૂણાજ રાગ છે. એટલે એ કરૂણા સકલજન મન અનુરંજકત્વથી રાગરૂપ છે. અથવા કરૂણાથી જે સ્વને રાગ થયો તેથી અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો તે સ્વીય વિષયકજ થયો તેથી સ્વકીયોને સમ્યક્ અન્ય વિષય અનુરાગ ત્યાજન પૂર્વક સ્વમાત્ર વિષમતાથી સર્વને મોહ કરે છે આથી રાગવતત્વ છે. આથી આ સિદ્ધ થયું કે પ્રસિદ્ધ રવીથી વૈલક્ષણ્યતા આ રવિની કહેવાય. કેમકે પ્રસિદ્ધ

સૂર્યમાં સવારસાંજ રાગ, અને અહીં તો સદા સર્વદા રાગ સાહિત્યથી અખિલજન મન મોહકત્વ છે, એવો ભાવ છે. એટલે નિષ્કર્ષ એ થયો કે પરના દુઃખને પ્રકર્ષે કરીને હણવાની ઈચ્છારૂપ કરૂણાજ રાગ છે. કેમકે કરૂણામાં સકલજનના મનને અનુરંજન કરવાપણું છે. અથવા કરૂણાથી થયો જે રાગ, સ્વીય વિષયક જ તે રાગથી થયો નિજજનને અનુરાગ, એ અનુરાગથી સમ્યક્ અન્ય વિષય ત્યાજ્યન પુર્વક સ્વ વલ્લભ માત્ર વિષયતાથી અનુરાગ થયો, એમ સર્વને મોહ કહે છે. આથી આ ભાનુમાં પણ રાગવતત્વ છે. આથી સિદ્ધ એ થયું કે પ્રસિદ્ધ (લૌકિક) રવીથી વૈલક્ષણ્ય કહ્યું થયું. કેમકે તેમાં તો ઉદય સમેજ રાગ થાય છે, પછીતો ઉગ્રતા. અહીંયા તો સર્વદા રાગ સાહિત્યથી સર્વદા અખિલજનના મનને ઉપરોક્ત મોહ કરવાપણું છે. અથવા કરૂણા સહિત જે રાગ સ્વકીય વિષયક તે રાગથી સમ્યક્-ઉત્તમ પ્રકારથી મોહ કરે છે, આથી ‘કરૂણા રાગાતિ મોહન’ કહ્યું. અથવા કરૂણાથી કૃપા કરીને, અથવા કૃપા કરીને દત્ત જે સ્વકીયમાં રાગ-ભગવદ્ વિષયક તેથી સમ્યક્ એટલે ગૃહાદિમાં પણ ભગવદ્ અર્થત્વથી મોહ કરે છે એવો અર્થ છે. કેમકે-‘ત્વનમાયયા આત્મા આત્મજ દારા ગેહેષુ આસક્ત ચિતસ્ય’ ઈત્યાદિ વૃત્તાસુર વાક્યથી તેવા મોહનું પ્રાર્થનીયત્વ છે. અતએવ અતિકરૂણા પ્રભુનું શ્રીવલ્લભાષ્ટકમાં નામ છે. ‘સંસાર સરિત ઈશ ગો ચરણ કરણ’

શંકા : લૌકિક રવિ વેદાત્મકત્વથી પ્રસિદ્ધ છે. પ્રકૃત શ્રીવલ્લભ રવીમાં તેનો અભાવ આશંકીને કહે છે કે સ તે શ્રીવલ્લભ રવી પ્રભુનું વાગ આધિપતત્વથી પ્રસિદ્ધતાથી આપશ્રીની તો વાચાજ વેદરૂપત્વથી વેદાત્મકત્વ છે એવો ભાવ છે.

શંકા : પ્રસિદ્ધ રવિ ભૂમિથી દૂરસ્થનું જ સર્વકર્તૃત્વ છે પ્રકૃત શ્રીવલ્લભ રવિમાં તેનો અભાવ છે. આથી પ્રસિદ્ધથી વૈલક્ષણ્ય કહે છે-

શ્રીવલ્લભ ભાનું ઈતિ. શ્રીવલ્લભ આથી ભૂવિમાં પ્રકટ રહ્યાં અને તેમ સર્વત્ર એટલે મૂલધામમાં-પ્રજમાં, વનમાં અને ભૂવિમાં એમ સર્વત્ર પ્રગટ થઈને સર્વ ફલદાતૃત્વથી વિલક્ષણ એટલે ભૂવિના ભાનુ છે એમ સિદ્ધ છે. અતએવ પુષ્ટિમાર્ગીયને રાગ શ્રીવલ્લભ ભાનું ઉત્પન્ન ન કરે તો મધુભિત્ ભગવાનમાં પણ સ્વકીયોને રમણ ન થાય. ભાનુનું તાપાત્મકત્વથી ક્લેશાનંદથી અતિરિક્ત બધા ભાવ દુરથયા જેમાં કિરણોથી. તેથી 'ભૂવિભાગ્યં ઈતિ સર્વોત્તમજ્ઞમાં આપનું નામ છે. આથી ભગવત્ ચક્ષુરૂપત્વ કહ્યું. અને તેમ જેવી રીતે ભગવત્ ચક્ષુથીજ ભગવત્સંબંધે સર્વ પ્રકાશ. 'દિવ્ય દદામિ તે ચક્ષુ' ઈતિ વાક્યથી તેમ આપશ્રીજ કૃપાથી આવિર્ભાવીત થયા છે. ભગવત ચક્ષુરૂપથી તે ભગવત સંબંધી વિષયક જ્ઞાન.

શંકા : અન્તઃ ભગવત્ સ્થિતિ અભાવમાં કેવી રીતે સૂર્યત્વ એમ આશંકીને કહે છે - 'શ્રીવલ્લવી શાંતર' ઈતિ. શ્રીસહિતા જે વલ્લવીઓ (શ્રીગોપીજનો) શ્રીસહિત છે તેઓના 'ઈશ' તેના માટેજ પ્રકટનીય રસાત્મક ઐશ્વર્યાવાળા તે ઈશ છે. આંતર હૃદય મધ્યસ્થ જે ભાનુના એવો અર્થ છે. 'વલ્લવીશ' પદથી તત્યુગલની લીલાનું અનુશયન સૂચન કર્યું. તેથી અને લીલા સહિત સ્થિતિથી વૈલક્ષણ્યપણ કહ્યું. ભાવાત્મક ભગવાન ભાનુ હૃદયમાં એટલે ભાવાત્મક અખીલ લીલાવાળા વલ્લવીશ પ્રભુ નિગૂઢ ભાવરૂપ સ્થાયિ સ્થિતિ. એટલે વલ્લવીશ ભગવાનનો નિરોધ ભાનુમાં. એટલે ભાનુની પરાયણતાથી ભાનુ હૃદયમાં લીલા કરે. ભાનુના સંબંધથી, ભાનુના પ્રસાદથી પ્રભુ પ્રાપ્તત્વથી ભાનુ. જેથી વિદુર સવિધે સ્વરૂપથી ભિન્નત્વ લેશ પણ ભાનુનું નહીં. તેવી અવસ્થાને પ્રાપ્તજ સ્વરૂપ સ્થિતિ. કેમકે રસરૂપ ભગવાનનું સ્થાયી ભાવત્વ રસ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ છે. વલ્લભ હૃદયમાં અગાધ લીલારસ છે, તેમાં શયાન

એટલે ગતિ રહિત જે વલ્લવીશ. તે વલ્લવીઓના સેવ્ય, વલ્લવીઓના પોષણમાં ચતુર. સૂર્યથી વિલક્ષણ કેવી રીતે. ત્યાં એક લક્ષ્મી. અહીં અનંત વલ્લવીઓ. ત્યાં જલને આધારે શેષપર પોઢેલા નારાયણ. અહીં હૃદયના આધારે લીલા જલમાં પોઢેલા વલ્લવીશ. ત્યાં નારાયણની નાભી કમલમાં બ્રહ્મા છે, કે જે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ વલ્લભ હૃદયસ્થ વલ્લવીશે પણ ભાવ સૃષ્ટિની રચના શ્રીવલ્લભ હૃદયમાં પ્રગટ કરે છે. અથવા વલ્લવીશ પદથી ભાવાત્મક પ્રભુ કહ્યા. અને તેમ નારં જીવ સમૂહ તે છે અચનં સ્થાન જેનું. એમ વ્યુત્પત્તિથી પ્રભુનું ભાવાત્મકત્વથી ભક્ત હૃદયદેશમાંજ સ્થિતમાં તેવાપણાનું. અહીં શ્રીવલ્લભમાં પણ સંભાવથી. અને તેમ જેમ સૂર્યમંડલ અંતઃવર્તિ નારાયણને ક્ષણપણ છોડીને સ્થિતિનો અભાવ. તેમ અહીં નારાયણને ક્ષણપણ છોડીને સ્થિતિનો અભાવ. તેમ અહીં વલ્લભ ભાનુમાં સમજવું.

(અહીં સુધીની ટીકા-અનુવાદ ગો.વા.પ.ભ. શ્રીગોકુલદાસ વિશ્રામનો કરેલ છે. આગળના શ્લોકોનું ટીકા ભાષાંતર, વૈષ્ણવ કેશવલાલ ગોરધનદાસ સંખેડાવાળાના પુસ્તક આધારીત છે.)

હવે ચોથા શ્લોકની ભૂમિકા (પ્રસ્તાવના) કહે છે.

આ રીતે વીર્ય (ગુણ) નિરૂપણ કરીને હવે યશ (ગુણ)નું નિરૂપણ કરે છે. અસાધારણ સર્વે ગુણોનું આશ્રયસ્થાન શ્રીમહાપ્રભુજી છે તે નિરૂપણ કરતાં ક્વચિદ્ - શબ્દથી આગળ કહે છે.

ક્વચિત્ પાણ્ડિત્યં યેન્નિગમગતિઃ સાપિ યદિન
ક્રિયા સા સાપિ સ્યાઘટિ ન હરિમાર્ગે પરિચયઃ ।

યદિ સ્યાત્ સોપિ શ્રીવ્રજપતિરતિર્નેતિ નિખિલૈ-
ર્ગુણૈરન્યઃ કો વા વિલસતિ વિના વલ્લભવરમ્ ॥૪॥

વ્યાખ્યા : ક્વચિત્ શબ્દ યોજ્યો તે એટલા માટે કે પાંડિત્ય પણ ઘણાઓમાં હોતું નથી. પંડા શબ્દનો અર્થ સમજદાર અથવા બુદ્ધિમાન એવો થાય છે. આવી બુદ્ધિ પણ ઘણાને જન્મજાત હોય છે, જ્યારે ઘણા લોકો કેળવણી દ્વારા પામે છે. આવી રીતના બુદ્ધિમાનોને પંડિત કહેવાય છે. આવા પંડિતોમાં પણ કેટલાંક સામાન્ય ભણતરથી ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રો જાણે છે પણ તેઓને વેદ ભણવાની રૂચિ હોતી નથી, ભણે તો પણ બુદ્ધિ બહુ ન પહોંચતા વેદનો સાચો અર્થ જાણી શકતાં નથી. યા વેદનું તાત્પર્ય જે ભગવદ્ ભક્તિને જાણતા નથી પણ પોતાની તર્કબુદ્ધિથી ખોટાં અર્થો કરે છે. ખરો બ્રહ્મવાદ જાણી શકતાં નથી, સમજો કે વેદને જાણતાજ નથી. વેદનો ખરો અર્થ તો પરબ્રહ્મના વિષયમાં સ્નેહ છે. પણ ન્યાય વિગેરે શાસ્ત્રમાંની યુક્તિઓનો જેઓ ઉપયોગ કરે છે તેને તો વેદબાહ્ય સમજવા. ખરેખર એવાઓને પંડિત કહીજ ન શકાય. એટલે જ મૂળમાં ચેત્ શબ્દ કહ્યો છે. કોઈ કહે કે ઘણા વિદ્વાનો વેદ-વેદાન્તને વિચારવાવાળા છે તો તે વેદનો ખરો અર્થ નથી જાણતા શું? તો માની લઈએ કે તે વેદને જાણે છે પણ તેમાં કહેલા ધર્મોનું આચરણ કરનારતો ભાગ્યેજ હોય છે.

કોઈ વૈદિક ક્રિયાકાંડ જાણતા હોય તો પણ લૌકિક વ્યવહારમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હોઈ વૈદિક કર્મો કરતાં ન હોય. અહીં કોઈ કહે કે વેદમાં કહેલ કર્મ કરનારા તો ઘણા જોવામાં આવે છે, ત્યાં કહે છે કે, તેઓ તેની વિધિને જાણીને કરતા નથી હોતા, તેથી તેમને કોઈ વૈદિક ફળ મળતું નથી. વળી કોઈ વિધિપૂર્વક કર્મ કરનારા પણ મળી આવે અને તેઓ બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી વેદમર્યાદ સાચવીને કરતા હોય તેથી સ્યાત્ શબ્દ કહ્યો છે પણ તેવાઓને પણ ભગવાનમાં નિષ્ઠા હોતી નથી તેથીજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, “વિમુખા હરિમેધસઃ કથાયાં કથનીયોરુ વિક્રમસ્ય મધુદ્ધિષઃ”

વળી કદાચ (નિષ્ઠાવાળા) હોય પણ 'ધર્મઃ સત્યદયોપેતો' ધર્મઃ
 સ્વનુષ્ઠિતઃપુંસામ્' 'નૈષ્કર્મધ્યચ્યુતભાવ' વગેરે વાક્યો મુજબ કર્મો તે
 ભગવદ્ અર્પણ કરવાનો ભાવ ન હોઈ તેઓનું કર્મ ફલ રહિત હોય છે.
 તેથી તેવું કર્તવ્ય વ્યર્થ જ છે. તેથીજ કહે છે 'ન હરિ માર્ગે પરિચયઃ'
 સર્વ પ્રકારે ભક્તોના ક્રમઃસુનાર શ્રીહરિનો ભેદને પરિચય હોનો.

નથી. પ્રભુનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ હોતું નથી. ત્યાં વળી પ્રશ્ન થાય કે,
 પૂજા માર્ગના જાણકાર ઘણા પંડિતો હોય છે તેઓ ભગવાનને જાણતા
 નથી તેમ કેમ કહેવાય ? ત્યાં ઉત્તર આપે છે કે : 'યદિસ્યાત્ સોપિ' તે
 પૂજામાર્ગને હરિ માર્ગ ન કહેવાય કેમકે તે તો વિભૂતિની પૂજા કરે છે.
 તેવી પૂજાને સેવા ન કહેવાય, આવા પૂજા માર્ગને હરિ માર્ગ કહેવો
 પણ અન્યથા ગણાય-દોષયુક્ત ગણાય. ત્યાં વળી સામો પ્રશ્ન થાય કે,
 'યથાદ્રિપ્રભવા નદઃ' વગેરે વાક્યો મુજબ જેમ બધી નદીઓ સાગરને
 મળે છે તેમ પરંપરા દ્વારા વિભૂતિનું પૂજન પણ ભગવાનમાં પહોંચે
 એમાં શું વાંધો છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે 'શ્રીવ્રજપતિરતિર્નતિ' 'શ્રયત
 ઈન્દિરા' એ વાક્ય મુજબ શ્રીયુક્ત હોય છે વ્રજ, જે ભક્તના હૃદયમાં
 ભગવત્પ્રીતિ હોય તેવું હૃદય વ્રજ કહેવાય. વળી વ્રજ શબ્દનો અર્થ
 'ગતિ' - ચાલવું એવો પણ છે, જે ભક્ત હૃદયમાં ભગવાન ગતિ કરે
 સામે ચાલીને પધારે તેને વ્રજ કહેવાય. આવા હૃદયવાળા ભક્તો
 નિઃસાધન હોય છે. અને તેના પતિ પ્રભુ છે જે સ્વયં કૃપાપૂર્વક તેવા
 હૃદયમાં પધારે છે. વ્રજમાં ભગવાને ભક્તોની બધી રીતે રક્ષા કરી છે
 તેનું કારણ ભક્તની પ્રભુમાં પ્રીતિ છે. આવી પ્રીતિ આગળ કહે તેવી
 પૂજામાં હોતી નથી. અથવા રતિ એટલે રમણ તે તો શ્રીમદ્ વલ્લભ
 વિના બીજા કોઈને ન સંભવે-વ્રજસ્થને જે ફલ થાય તે તેવું બીજાને ન
 મલે. તેથીજ ભગવદ્ રતિ-પ્રેમ-રમણ એતો શ્રીવલ્લભ વિના અન્યત્ર
 નજ સંભવે. અહીં એવો ભાવ છે કે, ઉપરોક્ત બધા ગુણોવાળા તો

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી જ છે, તેમનો જે શરણાગત થાય તો તેમની કૃપાથી-
 વ્યાસજીની જેમ તેના હૃદયમાં ભગવદ્ગુણ પ્રકટે તે તે ગુણ વડે તેની
 શોભા થાય તે સિવાય નહીં. અથવા આવા ગુણો શું બ્રહ્માજીમાં પણ છે ?
 જો નથી તો બ્રહ્માની બનાવેલ પ્રાકૃત સૃષ્ટિમાં એ ગુણો ક્યાંથી આવે ?
 ન જ આવી શકે. આથી પુષ્ટિ સૃષ્ટિ બ્રહ્માથી જુદી છે. તેમાં તો ભગવાન
 પોતાની લીલાની સિદ્ધિ જેના દ્વારા થાય તેવા ગુણો તેમાં (પુષ્ટિ સૃષ્ટિમાં)
 પ્રકટ કરી લીલા સિદ્ધ કરે છે. આ વાત ‘પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા’ ગ્રન્થમાં
 સ્પષ્ટ કરેલ છે. ‘ભિન્નૈવ કાચિત્સા સૃષ્ટિર્વિધાતૃવ્યતિરેકિણી’ વગેરે
 પુરાણ વાક્યો પણ તેનું જ અનુમોદન કરે છે.

કેટલાકો ગુણો હોવાને લીધે પોતે ખ્યાતિ-પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. એમ
 કહે ત્યાં કહે છે કે, ગુણો વડે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી, તે હૃદયમાં અનેક
 ભાવોને પ્રકટ કરી ભગવાનના વિરહની તીવ્ર વેદના શાંત કરી તેને
 સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવી પોતાના ગુણોમાં એકત્ર કરી કીડા કરનાર
 શ્રીવલ્લભ સિવાય બીજો કોણ છે ? એવું કોઈજ નથી.

અથવા, બીજાઓ તો ગુણો વડે શોભવાવાળા છે જ્યારે શ્રીવલ્લભનું
 સ્વરૂપતો ગુણોને શોભાવે છે. અથવા ગુણોથી વિલસે છે. એટલે કે તે
 દોષરહિત ગુણોથી પૂર્ણ છે. અથવા સહાર્થક તૃતિયા (વિભક્તિ) લઈએ
 તો સ્વરૂપની અપેક્ષા ગુણોનું અપ્રધાન્ય છે. સ્વરૂપની પ્રધાનતા છે ગુણો
 તો દૂતોની પેઠે સેવા કરનારા છે એવો ભાવ પણ એ પદોમાંથી નીકળે
 છે. તેથીજ ‘સ્વયશોગાન સંહૃષ્ટ હૃદયામ્બોજવિષ્ટરઃ’ એવું અમારા
 સ્વામી શ્રીવલ્લભનું ‘સર્વોત્તમ સ્તોત્ર’માં નામ છે.

અથવા ગુણસહિત વિલસે છે એમ કહેવાથી સ્વરૂપ જેમ નિત્ય છે
 તેમ શ્રીવલ્લભના ગુણો પણ નિત્ય છે એવો ભાવ છે. ત્યાં કોઈ કહે કે,
 શ્રીવલ્લભમા એવો ગુણ છે તેનું પ્રમાણ શું ? ત્યાં કહેવાનું કે, તેઓ

‘શ્રીવલ્લભવર છે’ શ્રીઠાકોરજીના પ્રીતિપાત્રોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેજ પ્રમાણ. નહીં તો બધામાં શ્રેષ્ઠ હોવું એવો ગુણ ન હોય તો શ્રેષ્ઠ ન થવાય. જેમ સ્ત્રી વરને (પતિને) છોડી ન શકે તેમ ગુણોના વર શ્રીવલ્લભ હોવાથી તેમને છોડી બીજે જઈ શકતા નથી. અથવા જેમ લોકમાં જાન આવી હોય તેમાં ઘણા બધા આવ્યા હોય પણ કન્યા તો વરને જ પરણે છે તેમ ગુણો શ્રીવલ્લભને વર્યા છે. ગુણોની અન્ય ગતિ નથી જ એવો ભાવ છે.

એ રીતે યશ નું નિરૂપણ કર્યું. હવે શ્રી (ગુણ)નું નિરૂપણ જ્ઞાનથી, સ્વરૂપથી અને ક્રિયા વગેરેથી સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રીમત્ પણ, ત્રણે પ્રકારના શ્રી નું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પહેલા બે વિશેષણથી જ્ઞાનરૂપ શ્રી નું નિરૂપણ માયાવાદિતિ એ શ્લોકમાં કરે છે.

માયાવાદ કરીન્દ્રદર્પદલને ન્યાસેન્દુ રાજોદ્ગતઃ
શ્રીમદ્ભાગવતાખ્ય દુર્લભ સુધા વર્ષેણ વેદોક્તિભિઃ ।

રાધા વલ્લભ સેવયા તદ્દુચિત પ્રેમ્ણો પદેશૈરપિ
શ્રીમદ્વલ્લભનામધેય સદૈશો ભાવી ન ભૂતોડસ્ત્યપિ ॥૫૧॥

વ્યાખ્યા : ‘માયાવાદિ’ માયાવાદિઓને મદવાળા હાથી જેવા એટલાં માટે કહ્યા કે, તેઓને પોતાના કે પરાયાનું ભાન નથી હોતું, આંખો બંધ કરીને ચાલે છે. વેદના માર્ગમાં ચાલનારને જોતા નથી, જ્ઞાનથી દુર્બલ લોકોને વ્યામોહ પમાડે તેવા છે. તે નૈયાયિકોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમને ‘કરીન્દ્ર’ કહ્યા છે. તેઓને ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ કરવાનો ગર્વ હોય છે. આવાઓનું આચાર્ય શ્રીવલ્લભ પ્રતિપદ(ડગલે પગલે) ખંડન કરે છે તે તેમનાં દર્પ-ગર્વનું દલન (ગર્વના ભૂક્કા કરવા) છે. શત્રુનું માહાત્મ્ય વધારવું તે પોતાના માહાત્મ્યને વધારવા જેવું છે. (જેમ વધુ બળવાન શત્રુને જે પછાડે તે અતી મહાન તે રીતે) તેથી જ્ઞાન વડે તેનામાંથી અસત્પદાર્થ દૂર કર્યો તેથી તે દોષ ગુણ થઈ ગયો.

માયાવાદીઓ મા કરીંદ્ર એટલે મદ વાળા, અત્યંત તામસ બુદ્ધિવાળા, ભક્તોને દુઃખ આપવાવાળા વળી તેઓને તેમના જ લોકો સહાય કરે તેથી તેઓ અત્યંત ગર્વ વાળા થાય છે. તેનું સ્વાસ્થ્ય ન રહેવા દેવું- એટલે કે તેમનો ગર્વ, તે ટકવા ન દેવો તે તેનું દલન-મર્દન છે. તેના દ્વારા સદ્મતનું સ્થાપન કર્યું તે શ્રીવલ્લભ પ્રભુનો જ્ઞાન ગુણ છે.

‘આસ્યેન્દુ રાજોદ્ગતશ્રીમદ્ભાગવતાખ્ય દુર્લભ સુધા વર્ષેણેતિ’ શ્રીપુરુષોત્તમનું શ્રીમુખ શ્રીઆચાર્યજી છે તે શ્રુતિગણને બેસવાનું (સ્થિર થઈ રહેવાનું) સ્થાન છે. તેથી તેઓને આસ્ય કહેવાય તે જ મુખ આધિદેવિક ચંદ્રરૂપ છે, કારણ કે જે ઈદિ ધાતુમાંથી ઈન્દુ(ચંદ્ર) શબ્દ બને છે તે ધાતુનો-પરમ ઐશ્વર્ય એવો અર્થ છે. વળી ચંદ્ર તાપને દૂર કરનાર છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. માયારૂપી અંધકારને દૂર કરી પ્રકાશ કરે છે. વળી રાજા શબ્દ કહ્યો તે એથી કે તેઓ પૂર્ણ છે. ભગવાનના મુખરૂપી ચંદ્ર છે એટલે નિષ્કલંક છે કદી તેનો અસ્ત નથી. એવા મુખારવિંદથી નીકળેલ વાણી તે ભાગવતરૂપી દુર્લભ સુધા, વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષના પાકેલા ફળરૂપ હોવાથી અઢારે પુરાણોથી પણ અત્યંત શોભાવાળી છે. આવી સર્વ સમર્થ ભગવાન દ્વારા ભક્તોના ઉદ્ધાર સંબંધી ચરિત્ર માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોવાથી ભગવદ્ રૂપ છે. તે અભક્તને દુર્લભ અને ભગવદ્ ભક્તોને ભગવદ્ રૂપાથી સુલભ. કર્મ, જ્ઞાન અને મર્યાદાભક્તિવાળાને દુર્લભ-કેવળ ભગવદ્ આર્તિ (તાપભાવ) વાળાને મળે. પુણ્ય આદિથી અપ્રાપ્ય છે. આવી એ સુધાનો ભગન્મુખારવિંદરૂપ શ્રીવલ્લભે વરસાદ કર્યો તેથી સ્વ-જનોના સર્વ અંગો આર્દ્ર થાય તો પછી સાક્ષાત્ ભગવદ્ મુખારવિંદથી વર્ષા થાય અને તેમાં નિજજનો આર્દ્ર થાય તેનું તો કહેવું જ શું? એ કેમુતિક ન્યાયથી અત્રે કહ્યું છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભ ભાગવતનું નિરૂપણ કરે પણ વેદનું નિરૂપણ ન કરે ત્યાં સુધી તેમને ઉત્કર્ષ ન કહેવાય માત્ર પૌરાણિક જ્ઞાન લોકોમાં આદરણીય ન ગણાય. એમ કોઈ શંકા કરે ત્યાં ઉત્તર કહે છે કે, શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુ ભાગવતનું નિરૂપણ વેદના વાક્યો દ્વારાજ કરે છે. એટલે વેદનો તેમાં લેશપણ વિરોધ નથી. અથવા વેદ ભગવદ્ વાણી છે તેજ ભગવાનનું મુખ શ્રીવલ્લભ છે. તેઓ બોલે તે પણ વેદરૂપ છે. તેથીજ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જેમ વેદને કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી (જરૂર નથી) સ્વતઃ પોતેજ પ્રમાણરૂપ છે તેમ શ્રીમદ્ વલ્લભની વાણી પણ પ્રમાણ મૂર્ધન્ય છે. બધા ફલને સિદ્ધ કરનારી છે, નિત્ય છે, અલૌકિક છે, આનો વિરોધ કરનારા બહિર્મુખ છે એમ સમજવું. આ રીતે જ્ઞાનની શોભા-શ્રી કહી. હવે સ્વરૂપની શોભા કહે છે.

“રાધાવલ્લભ સેવયેતિ” સિદ્ધિરૂપા રાધાના પ્રિય છે. સૌન્દર્ય આદિ ગુણવાનોને જે વશ કરે-તેમના પ્રિય બને તે પણ સૌન્દર્યવાન હોયજ. જેમ ‘દર્શનીયતિલક’ એ શ્લોકમાં સુંદરતાના પરિક્ષક પક્ષિઓ છે તે પણ ભગવાનને દર્શનીયમાં શ્રેષ્ઠ માનીને તેમને વશ થાય છે. મૌન થઈ, આંખો મીંચી વેણુનાદનું શ્રવણ કરે છે.

અથવા રાધા જેમને અતિ પ્રિય છે, જોકે લક્ષ્મી વગેરે (પ્રિય) છે પણ રાધાના સૌન્દર્યથી તેમને વશ થયાં છે તેવી રીતે સેવકે પણ પ્રભુના સૌન્દર્યમાં મુગ્ધ થઈ તેમનાથી કોઈ અન્ય શ્રેષ્ઠ નથી એમ જાણી સેવા કરવી એમ સૂચવ્યું છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે, સ્વરૂપ સુંદર હોય પણ ભાવ ન હોય તો તે ન્યૂન ગણાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, ‘તદ્દુચિત પ્રેમ્ણોતિ’ તેઓના લાયકનો પ્રેમ પણ છે. તે રાધાવલ્લભને ઉચિત ફલરૂપ દાસ્યોપયોગી પ્રેમ છે. તેનો પ્રેમ કેવો છે તેમ પૂછે ત્યાં કહે છે કે, ભગવાન ‘રસ’ રૂપ

છે. સ્વામિનીઓ પણ રસરૂપા છે. એ બંનેના મધ્યસ્થ શ્રીવલ્લભ, વાક્યો વડે બંનેનું હિત કરે છે. તેઓ ઉભય સ્વરૂપનું પ્રેમ સ્વરૂપ એ શ્રીઆચાર્યજીનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે સ્વરૂપ શોભારૂપ શ્રી નું નિરૂપણ કર્યું. હવે ક્રિયાના ઉત્કર્ષરૂપ શ્રી કહે છે.

‘ઉપદેશૈરિતિ’ ભણાવવા કરતાં ઉપદેશ આપવો એ શ્રેષ્ઠ કર્મ છે. ઉપદેશ આપે છે તેથી તેઓનું કરૂણાવાળાપણું પણ દેખાય છે. અથવા ‘ઉપ’ એટલે પાસે સમીપ રહી ‘દેશ’ એટલે આપવું. એટલે ઉપદેશ શબ્દનો અર્થ એ થયો કે, પોતે પાસે રહીને પરમ ફલનું દાન કરવું. અહીં એ બતાવ્યું છે કે બીજાઓ (અન્ય ગુરૂઆદિ) શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે તેમાં મંત્ર શિષ્યને સાધનરૂપ થાય છે. પણ અહીં શ્રીવલ્લભ તો ઉપદેશ આપે છે તેથી પરમ ફલનું દાન કરે છે. ‘દાન’ એટલે પોતાની સત્તા છોડીને બીજાની સત્તા સ્થાપવી. આથી શ્રીઆચાર્યચરણ પાસેથી ઉપદેશ લેનારને પોતાને કંઈ સાધન કર્યા વિના પરમ ફલ સિદ્ધ થાય છે. આમ શ્રીવલ્લભપ્રભુ સેવા, પ્રેમ અને ઉપદેશ એમ ત્રણે પ્રકારે શોભાયમાન છે તેથીજ વલ્લભ નામ છે જેમનું - તેમના જેવો કોઈ થવાનો પણ નથી, કોઈ થયો પણ નથી, થયો હોય એવું સાંભળવામાં પણ આવ્યું નથી. છે પણ નહીં; હોયતો દેખાવો જોઈએ (જે દેખાતો નથી). આ સર્વે કહેનાર શ્રીગુસાંઈજી પણ શ્રીઆચાર્યજી જેવાં જ છે પણ પોતાની દીનતા બતાવતાં કહે છે કે, કોઈ છે પણ નહીં. અપિ શેષ્ઠથી સંભાવનાનો અભાવ કહેલ છે. તેમના નામ જેવો કોઈ નથી તો રૂપ સમ કોણ હોઈ શકે ? અથવા આપ શ્રીમાન ની સેવા કરવાયોગ્ય ગુણોથી શોભતાં દાસોના આપ વલ્લભ છે, આથી જેઓ કૃતપુણ્યપુંજૈ: પરમ પૂણ્યશાળી, સકલ ગુણ સંપન્ન તેમની સેવા કરી શકે તો તેમની (શ્રીવલ્લભની) સમાનતા કોણ કરી શકે એ ભાવ છે.

આ રીતે શ્રી ગુણનું નિરૂપણ કરી જ્ઞાન ગુણ કહે છે, જ્ઞાન અક્ષરાત્મક છે જે દુઃખ દૂર કરે છે. કાલનો સંબંધ મટાડે છે, ભગવત્ પ્રસાદવાળી ભક્તિ સિદ્ધ કરે છે. તે અક્ષર આપના ચરણરૂપ પણ છે. તે ચરણમાં અક્ષરના ગુણ સાધનાર ધર્મને 'યદહરી' એ શ્લોકથી આગળ કહે છે.

યદહરિઃ નમ મણ્ડલ પ્રસૂત વારિ પીયૂષયુગ્મ
 વરાઙ્ગહૃદયૈઃ કલિસ્તૃણમિવેહ તુચ્છીકૃતઃ ।
 વ્રજાધિપતિરિન્દિરા પ્રભૃતિ મૃગ્ય પાદામ્બુજઃ
 કાણેન પરિતોષિતસ્તદનુગત્વમેવાસ્તુ મે ॥૬॥

વ્યાખ્યા : 'યસ્ય' જેમના (શ્રીવલ્લભના) ચરણનખોના મંડલો કોમળ સ્નિગ્ધ (લીસાં) હોવાથી જલ તેના પર રહેતું નથી પણ નીચે પડે છે, તે જલ-ચરણામૃત સર્વે (ભક્ત)જનોની પુષ્ટિ કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર છે. તે ચરણામૃતમાંની રજ અલૌકિક દેહાદિની પ્રાપ્તિ સંપાદન કરાવનાર હોવાથી મૃત્યુને હરનાર પીયૂષ છે. તેનો સંબંધ મસ્તક તથા હૃદયને સ્પર્શ થયો છે એવા, અથવા ચરણના નખરૂપ ભક્તોના મંડલમાં ભગવાનની કથારૂપ અમૃતથી જેના ઉત્તમ અંગ સાર્થક થયાં છે એવા હૃદયવાળાઓએ કલિને તુચ્છ કર્યો છે. કેમકે, તેમના સમસ્ત ઈન્દ્રિયાદિ સાક્ષાત્ પ્રભુના સંબંધમાં છે તેને કલિ શું કરી શકે? તેથી તેવાઓ એ કલિને તુચ્છ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે?

અથવા, ભગવાનના નખમંડલ એટલે જાણે ચંદ્રમંડલ તેમાંથી જલરૂપ અમૃત ઝરે છે તેનાથી જેના શ્રેષ્ઠ અંગો બન્યા છે - તેના હૃદયો કલિને તુચ્છ કરે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય ન ગણાય. એવો પણ ભાવ છે. અથવા, ભગવાનના ચરણાદિ અવયવોનું ચિંતન કરનાર એવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે કે, તેની પાસે કલિનું બલ કંઈ હિસાબમાં નહીં.

અથવા, ભગવાનના નખરૂપ ચંદ્રમંડલ લૌકિક ચંદ્રમંડલથી જૂદુંજ છે તેમાંથી નીકળેલ જલરૂપ અમૃતમાં ચરણરેણુ મળેલા હોય છે તેનાથી ભગવદ્દીય દેહસંપાદન થયેલ હોઈ ભગવત્સેવોપયોગી દેહ બને છે. અથવા, લાવણ્યામૃત નેત્રથી પીવાથી સર્વે અંગો જેના ભરાયા હોય છે તેઓના હૃદય પ્રભુ તરફ જ વળેલા હોય, તેવા પુષ્ટહૃદય ભક્તો ભગવદ્ સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભમાં ચિત્તથી પરોવાયેલા હોય તેઓ કલિના દોષથી પરાભવ પામતા નથી એવો પણ ભાવ છે. અથવા નખચંદ્ર છે તે સ્નાન વખતે અથવા ચરણ પ્રક્ષાલન સમયે તે નખચંદ્રમાંથી જે જલ નીકળે છે તે જેમના મસ્તકો પર પડ્યું છે એવા શ્રીવલ્લભના ભક્તો (શ્રીદમલાદિ) પણ જેના હૃદયમાં બિરાજે તે પણ કલિયુગને ગણ્યામાં લેતા નથી એવો પણ ભાવ છે. તે કલિકાળ બીજાઓને ભય કરે છે પણ દાસાનુદાસો તેને ગણતા પણ નથી. એટલે ભગવાન, તેમના સંબંધી ભક્તો અને તેમના સંબંધીઓ પણ કલિને ન ગણકારે તે શ્રીવલ્લભાચાર્યનું માહાત્મ્ય કેટલું મહાન? તે વાત ભક્તે વિચારવી.

કોઈ શંકા કરે કે, કોઈ બહાદુર લડવૈયો કહેવાતો હોય તેની સામે વાઘણ આવી ચડે તો તે ભય તો પામે, પણ પોતાની બહાદુરી બતાવવા, લોકો વચ્ચે બીકણમાં ન ગણાવા માટે પણ ભાગ્યા વિના વાઘણનો સામનો કરે. તેમ ભક્તો કદાચ કલિથી ક્લેશ પામતા હશે પણ ભક્ત થઈને ડરવું એ દેહાભિમાન ગણાય, તે ભક્તને કલંકરૂપ ગણાય તેથી તે કલિને નહીં ગણકારતા હોય. તેવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભક્તો કલિને વાઘ જેવો નહીં પણ તૃણવત્-તણખલા જેવો ગણે છે. ધાસનું તણખલું જેમ પગ તળે કચરાય તેમ કલિને કચરે છે. તેથી કાલનો સંબંધ જેમના ભક્તોને બાધક નથી તેમ કહી કાલનું પ્રથમ કાર્ય કહ્યું.

હવે આવા કાલમાં ભગવાનની કૃપા તેઓ (ભક્તો) મેળવે છે એ બીજું કાર્ય કહે છે. ‘વ્રજાધિપતિઃ ક્ષણેન પરિતોષિતઃ’ વ્રજાધિપતિને ક્ષણમાં પ્રસન્ન કરે છે. તે દ્વારા અનિષ્ટ નિવૃત્તિ અને ઈષ્ટ પ્રાપ્તિ કહ્યાં તે જાણવું એ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, વ્રજ એ નિઃસાધન છે તેના રક્ષક-અનન્ય સ્વામિ એક પત્નીવ્રતવાળા ભગવાન છે. અથવા વ્રજના અધિપતિએ ત્યાં (વ્રજમાં) ઉદ્ભવજીને મોકલી તમ્ભક્તોને શાંત કર્યાં તે ભગવાનને શ્રીવલ્લભ ક્ષણમાત્રમાં પ્રસન્ન કરે છે. અથવા ક્ષણ એટલે ઉત્સવ વડે પ્રસન્ન કર્યાં. અન્યત્ર કર્મ આદિ માર્ગોમાંતો હઠ કરી, કમળપૂજા જેવા તામસી પ્રકારોથી તે-તે દેવોને પ્રસન્ન કરે છે. તેવો પ્રયાસ અહીં નથી. તેથી શ્રીઆચાર્યજીએ નિબંધમાં ‘સહનં ખનનં’ શ્લોકમાં કહેલ છે.

ભગવાન તો પશુ-પક્ષી સહિત પર પ્રસન્ન થાય છે. એ પ્રસન્ન થયાં એમાં આચાર્યશ્રીની શું મોટાઈ ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, ‘ઈન્દિરા પ્રભૃતિ મૃગ્ય પાદામ્બુજ ઈતિ’ લક્ષ્મીજી ગોપીજનો વગેરે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા બહુજ કષ્ટ ઉઠાવે છે, વૃક્ષોને પૂછે છે, રાતભર શોધે છે પણ મલતાં નથી. તેઓ તો કૃપા કરે ત્યારે ચરણકમળના દર્શન થાય છે તો પછી અન્યને તો ક્યાંથી દર્શન મલે ? અથવા ઈન્દિરા-લક્ષ્મી શબ્દથી ગોપીજનને જાણવા, શ્રીપુરુષોત્તમના દર્શન કરવા હોય તો શ્રીગોપીજન દ્વારાજ થાય. એવો ભાવ ‘ઈન્દિરા મૃગ્ય પાદામ્બુજ’ પદનો છે. તેથીજ ફલપ્રકરણમાં ‘તદદ્વારા પુરુષે ભવેત્’ એમ કહ્યું છે.

જ્ઞાનવાને ભક્તિ કરવી એજ કાર્ય છે તેથી પ્રાર્થના કરે છે કે, ‘તદનુગત્વમેવાસ્તુમે’ પ્રભુની પાછળ ચાલનારા અંતરગ સેવકો કે જેના વિના પ્રભુ ક્યાંય પધારતા નથી તેથી પ્રભુ હૃદયમાં ન પધારે ત્યાં સુધી શ્રીમદાચાર્ય શ્રીવલ્લભનું સ્વરૂપ ન જાણ્યું જાય કે શ્રીગુસાંઈજીનું દાસ્ય ન પ્રાપ્ત થાય. અને દાસ્ય સિવાય આ માર્ગમાં બીજું કોઈ ફલ નથી એ

બતાવવા 'એવ' શબ્દ છે. તે ફલ સાધનથી પ્રાપ્ય નથી તેથી પ્રાર્થના કરી છે. બીજા કોઈ તો ફલદાસ્યનો મનોરથ કરવા પણ લાયક નથી પણ 'મને તે દાસ્ય આપો' એમ શ્રીગુસાંઈજી કહે છે, કે મારી વિનંતિ છે. આપની કૃપા હોય તો મળે. કૃપાનું કોઈ સાધન ન હોય. 'મે અસ્તુ' એમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ કહી છે તે એથી કે, મારા બધાં સંબંધીનો દાસ્યનોજ મનોરથ છે. બીજી કોઈ પ્રાર્થના નથી. અથવા હું માંગુ છું તેવું મારા બધાં ભક્તોની પણ તે અંગેની જ પ્રાર્થના છે. તેથી મારા સંબંધથી તેને પણ ફલ થાઓ, પ્રભુના ચરણકમલના આશ્રય વિના તે વસ્તુ દુર્લભ છે.

હવે વૈરાગ્ય ગુણનું નિરૂપણ કરતાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ કહે છે કે, ભગવત્ કૃપાથીજ ભક્તોને બીજા જનોમાં રાગ(પ્રેમ)નો અભાવ હોય છે. ભગવદ્ ભક્તો સિવાયનામાં રાગનો અભાવ-તે વૈરાગ્ય, તે માટે પોતાને ફલરૂપી પ્રભુની કૃપા 'અઘૌઘતમસા વૃતં' એ શ્લોકથી કહે છે.

અઘૌઘતમસાવૃતં   કલિભુજઙ્ગમાસાદિતં
જગદ્વિષય સાગરે   પતિતમસ્વધર્મે   રતમ્ ।
યદીક્ષણ સુધાનિધિઃ   સમુદિતોનુકમ્પામૃતા-
દમૃત્યમકરોત્   ક્ષણાત્તાદનુગત્વ મેવાસ્તુમે ॥૭॥

ઈતિ શ્રીમદ્ વિદ્વલેશ્વર વિરચિતા (સ્ફૂરત્કૃષ્ણ પ્રેમામૃત) સમશ્લોકી સંપૂર્ણા ॥

વ્યાખ્યા : જેમના ઈક્ષણરૂપ (કૃપાદ્રષ્ટિરૂપ) ચંદ્ર સારી રીતે ઉદય પામ્યો, તેણે જગતને ક્ષણમાત્રમાં મૃત્યુથી મુક્ત કર્યું તે, શ્રીઆચાર્યજી શ્રીવલ્લભનું ચરણકમળ અમારું રક્ષણ કરનાર હો એવો આ શ્લોકનો સંબંધ (અન્વયાર્થ) છે.

પાપ-કાયિક, વાયિક અને માનસિક એ ભેદથી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. અથવા આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એવા ભેદથી

ત્રિવિધ સમજવા. તે પાપનાં 'ઓઘ' એટલે ઢગલા. એટલે 'તમ'-અંધકાર. આ અંધકાર બધી વસ્તુઓને તેના યથાર્થ રૂપમાં જોવામાં પ્રતિબંધરૂપ છે- એ અંધકારથી જગત ઢંકાઈ ગયું. અથવા 'અધ' એટલે અનેક પ્રતિબંધો કે જે પુરૂષોને બાહ્ય અન્યથા ભાવ કરાવે છે તેવા-માયાવાદ આદિ શાસ્ત્રરૂપ અંધકાર. અથવા પાપના સમુહરૂપ 'તમ' એટલે ક્રોધ, મોહ અજ્ઞાન આદિ કે જેનાથી જગત વ્યાપ્ત થયું છે.

અહીં શંકા થાય કે, પહેલાં તો કહ્યું કે તે અંધકારને મટાડવા માટે આચાર્ય શ્રીવલ્લભ સૂર્યરૂપ પ્રકટ થયાં અને તે અંધકારને મટાડ્યો. તો પછી હવે તેમને ચંદ્રરૂપ કહેવાની શી જરૂર? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, કલિકાલ મોટાં સર્પ જેવો છે, કૂંક મારતા જ સર્વના પ્રાણ લેનાર છે. તે જગતને ગળી ગયો છે તેથી આપને (શ્રીવલ્લભને) ચંદ્રરૂપ કહ્યા. ચંદ્રમાં અમૃત છે તેનાથી મૃત્યુ પામેલ પણ જીવતાં થાય. અથવા કલિકાલમાં બધાં ભુજંગમ છે. વિષને પ્રાપ્ત કરાવે તે વિષય કહેવાય. આ ભુજંગમો વિષય તરફ ખેંચી જાય છે. તે વિષયોમાં પડવાથી જગત છિન્નભિન્ન થઈ ગયું એવો અર્થ છે. અથવા કલિજ ભુજંગમ-એટલે પેટથી ચાલનાર છે. માણસ પગથી ચાલે છે તેથી તે ભક્તને દુઃખ અને અભક્તોને સુખ આપનાર છે. એવા લોકોના હાથમાં જગત સપડાઈ ગયું છે. તેથી જગતને સન્માર્ગમાં વિશ્વાસ નથી. આવા જગતને મહાપુરૂષની કૃપા વિના કૃતાર્થ થવાનો સંભવજ નથી. અથવા કલિભુજંગમ એટલે અસત્યપુરૂષો- તેવાઓથી જગત પીડાય છે. તેથી તેને કૃતાર્થતાની સંભાવના નથી.

અહીં કોઈ કહે કે, જો ભક્તમાં વૈરાગ્ય હોયતો એવા દુષ્ટ પુરૂષો વિરક્ત ભક્તને કંઈ વિઘ્ન ન કરી શકે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, લોકો વિષયરૂપી સાગરમાં ડૂબેલાં છે, વિષયરૂપ અગાધ સાગર છે તેનું જલ

ખાડું છે, તે પીવાથી કંઈ તરસ છીપાવવાનો સંભવજ નથી. વળી કામ-ક્રોધ આદિ વાસનાઓના તરંગો ઉછળે છે. સુખના ભ્રમ રૂપ મગરો આ સાગરમાં પડતાં માણસને ગળી જાય છે. બધી રીતે નીચી ગતિ (અધોગતિ)વાળા આ સમુદ્રમાં જગત ડૂબેલ છે. અથવા વિષય સાગર એટલે સંસાર સમુદ્ર. તેમાં પડે તે બચી જ ન શકે. અથવા ‘ગર’ એટલે ઝેર, તે ગરની સાથે રહે તે સાગર. એટલે ઝેરવાળા પદાર્થમાં પડવાથી ન મરે પણ તેના ઝેરથી મરે. આવા સંસાર સાગરમાં લોકો પડ્યા છે. ઉંધે માથે પડ્યા હોઈ મોઢું નીચું હોવાથી બહારનું કાંઈ જાણી શકતાં નથી.

અથવા જગત શબ્દ બેવાર લેતાં જગતના વિષયો એજ સાગર એટલે જે વિષયમાં પડે તે ભગવદ્ માર્ગથી વિમુખ રહે, સાગરમાં પડે તોપણ તેમાંજ મરે આવી જગતની દશા છે. ત્યાં કોઈ કહે કે, લોકો વિષયમાં તો પડે છે પણ તેમાં ભગવાન કૃપા કરશે એમ માને, અથવા ભગવદ્ ઉપયોગી બુદ્ધિ રાખે તો વિષયો બાધક ન થાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, જગત પોતાનો સ્વધર્મ છોડી પરધર્મમાં આસક્ત થયેલ છે. તેથી તેને ભગવત્ સંબંધી ભાવના થતી નથી. અથવા સ્વધર્મ એટલે-આત્મધર્મ તે છોડી દીધો છે અને દેહધર્મને પ્રધાનતા આપે છે. અથવા જેમાં આત્માનું પ્રાધાન્ય નથી તેવા બાહ્ય ધર્મો લઈ બેઠા છે. જો ભગવદ્ ધર્મ સમજી ધર્મને પકડી (બીજું)બધું છોડી દે તો તેને બાધ ન આવે કેમ કે તેવા (બાહ્ય) ધર્મને છોડવા માટે શ્રીગીતાજીમાં ‘સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજં’ એમ કહ્યું છે, પણ આ લોકો તો ભગવાનરૂપી સુધાને છોડે છે એટલે અંધકારમાં ડૂબે છે. એટલે આવા જગતને બચાવવાનો શું ઉપાય કરવો ? ત્યાં કહે છે કે, ‘યદિક્ષણસુધાનિષિ’ આચાર્ય શ્રીવલ્લભની કરુણાદ્રષ્ટિજો તેના પર પડે તો તે સુધાયુક્ત ચંદ્રરૂપ હોવાથી

પાપરૂપ અંધકારને દૂર કરે. ‘કલિભુજંગમ’ ના વિષને ‘અમૃત’ વર્ષાવીને ઉતારે. જ્યારે ચંદ્રનો ઉદય થાય છે ત્યારે સાગરમાં મોટા તરંગો-મોજાંઓ ઉઠે છે. તેથી સંસાર સાગરમાંથી તરંગ દ્વારા તેને બહાર ફેંકી દે એ કૃપારૂપ ઈક્ષણ-જોવું તેજ સુધાનિધિ. તે કૃપાનું નામ અનુકંપા છે. ‘અનુ’ એટલે પાછળ - ‘કપિ’ ધાતુ ચલન અર્થમાં છે, એટલે કે જેની પર દયા કરે તેની પાછળ પડી, તેને અલૌકિક દેહ આપી માત્ર નેત્રથી પોષણ આપે. લૌકિક ભૂખ વગેરે દૂર કરે, બીજી ઈચ્છાઓ પ્રકટ થવા દેતા નથી અને તેના તાપને દૂર કરે છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે, ચંદ્ર પૂર્ણ હોય ત્યારે અમૃત વરસે, સાગરને ઉછાળે. પણ તે પાછો ક્ષીણ થાય ત્યારે શું ? ત્યાં કહે છે કે, ‘સમુદિત ઈતિ’ આ શ્રીવલ્લભની કૃપાદ્રષ્ટિરૂપ ચંદ્ર કોઈ દિવસ અસ્ત કે ક્ષીણ થતો નથી. એ પૂર્ણ અને નિષ્કલંક છે એટલે એવી શંકા અહીં સંભવતી નથી. ‘અમૃત્યુમિતિ’ તે ચંદ્ર મૃત્યુને દૂર કરે છે. અને લીલાસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવી નિત્યતા સંપાદન કરી આપે છે.

અહીં જગત શબ્દ સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં બીજી વિભક્તિવાળો સમજવો. તે પહેલાં કહેલ કારણો (કલિરૂપી ભુજંગના ડસવાથી વિષયસાગરમાં પડવાથી) જગત મૃત્યુ ધર્મને પ્રાપ્ત થયું હતું તેને આપની દૃષ્ટિસુધાથી તેનાથી વિપરીત ધર્મવાળું (અમૃત્યુવાન) કર્યું અથવા જેમના નેત્રરૂપ સુધાનિધિ જેમાં છે એવા શ્રીમુખના લાવણ્યામૃતનું પાન કરનારા; મૃત્યુ, અંધકાર, કાલસર્પગ્રાસ વગેરેને હટાવી કૃતાર્થ-અમૃત-નિત્ય થાય છે.

અહીં ‘અકરોત્’ એમ ભૂતકાલ કહ્યો તે એથી કે પહેલાં જગત્ એવું હતું તેને કૃપાચંદ્ર-દ્રષ્ટિથી અવલોકન કરી (કૃપાદ્રષ્ટિ વરસાવી) સ્વતુલ્યતા આપી સ્થાપન કર્યું છે. તેથી આધુનિક જીવોએ કૃપાબલમાં અવિશ્વાસ ન કરવો.

‘ક્ષણાત્’ કહેવાથી, અમર કરવામાં આપને (શ્રીવલ્લભને) પરિશ્રમ કે વિલંબ નથી. દર્શન માત્રથી જીવને કૃતાર્થ કરે છે.

હવે શ્રીગુસાંઈજી ફલની પ્રાર્થના કરે છે કે આવા શ્રીવલ્લભપ્રભુના ચરણજ અમારું આશ્રયસ્થાન થાઓ. ‘શરણ’ શબ્દનો અર્થ ઘર પણ થાય અને રક્ષણ પણ થાય છે એટલે તે અમારું નિવાસસ્થાન તથા રક્ષક થાઓ એવો ‘અરણમસ્તુમેતત્પદમ્’નો અર્થ થાય છે. અથવા ઈક્ષણચંદ્રનું સ્થાન તે અમારું શરણ થાઓ એટલે જ્યાં તે કૃપા ચંદ્ર પ્રકાશે છે ત્યાં અમે રહીએ કે, જ્યાં તેમના કિરણો અમને પ્રાપ્ત થાય. અથવા શ્રીઆચાર્ય ચરણોના પદ (ચરણ) તે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોનું રહેવાનું સ્થાન થાઓ અથવા ‘પદતે ગમ્યતે.....એ વાક્ય મુજબ રતિપથ પ્રવર્તકરૂપ શ્રીવલ્લભનાં ચરણો સઘળા સર્વાધિક ફલદાયક હોવાથી તેજ અમારું સર્વ કાર્યસાધક થાઓ એવો અર્થ છે. અથવા શ્રીગુસાંઈજી પ્રાર્થના કરે છે કે, મને જે આપના ચરણોનો સંબંધ-આશ્રય થયો છે, તેમ મારા આશ્રિતોને આપના ચરણારવિદો આશ્રયરૂપ-શરણરૂપ હો. આ રીતે શ્રીઆચાર્યજીના ચરણના સંબંધીના આશ્રિતોને પણ શ્રીઆચાર્યજીનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે એ ભાવ છે.

અથવા શ્રીવલ્લભ ચરણજ અમારું રક્ષણસ્થાન રક્ષક બનો એવી પોતાના માટે પ્રાર્થનાના મિષથી શ્રીગુસાંઈજી નિરૂપણ કરે છે કે જેમના પર આપની કૃપા થઈ છે, આપના ચરણકમલમાં ભ્રમરની જેમ જેનું મન હંમેશા રહે છે, શ્રીઆચાર્યજીની શરણાગતિનુંજ જેને બળ છે એવા ભક્તોએ ફલમાં સંદેહ ન રાખવો. તેમના ચરણકમલનો જ સદા આશ્રય રાખવો.

‘શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની કૃપાજ જેમને એકમાત્ર સાધન છે એવા શ્રીહરિરાયજીએ આ, ‘સમશ્લોકીની ઉત્તમ વિવૃત્તિ રચી છે.

શ્રીગુસાંઈજીએ કરેલા ગ્રંથની વ્યાખ્યા કરવી એમાં જીવની બુદ્ધિ ચાલતી નથી. પરંતુ દાસજનો તેમની કૃપાના બલથી અશક્યવસ્તુ પણ સિદ્ધ કરી શકે છે. શ્રીમત્ પ્રભુચરણની વાણીમાં મારા વચનો ભળી ગયા છે તેથી તે સત્પુરૂષોને બ્રહ્મ કરવા લાયક છે, કેમકે ગંગાજીમાં રસ્તાનું જલ મળે તો તેની કોઈ ડાહ્યો માણસ નિંદા નથી કરતો. મારે માટે આ સ્તોત્રની ટીકા કરવાનું ઉચિત તો નહોતું પણ બાલસ્વભાવથી કર્યું છે તો હું દીન છું, તેમના વંશનો છું, વળી આપ અતિ દયાળુ છો તેથી ક્ષમા કરશો. જેવું મુખ તેવું ભાષણ હોય છે. તોપણ શ્રીવલ્લભ પ્રભુના સંબંધવાળી બધી વસ્તુ શોભાવાળી છે. તેથી મારા વચનો પણ તેમના સંબંધવાળા હોવાથી જગતમાં શોભશે. મેં આપનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું તે મોટો અન્યાય કર્યો છે. કેમકે તેમાં રહસ્યપ્રકાશ થયો છે. રહસ્યને ખુલ્લું કરવું તે અપરાધરૂપ ગણાય, પણ મારા આ દોષને શ્રીગુસાંઈજી કૃપા કરી ક્ષમા કરો. મારી વિનતિ એજ છે કે, મારું મન અનન્ય થઈ શ્રીમદાચાર્યજીના ચરણકમલમાં રહે. બાલકૃષ્ણના કહેવા માત્રથી બાલભાવથી આ બાલકે જે કંઈક કહ્યું છે તે વડે મારા પ્રભુચરણ મને પ્રસન્ન થાઓ.

ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણકમલની રજથી અભિષિક્ત થવાથી જેને મહારાજ્ય પ્રાપ્ત થયેલ છે એવા શ્રીહરિરાયજીએ કરેલ 'સમશ્લોકી'ની વિવૃત્તિ અહીં સંપૂર્ણ થાય છે.

॥ श्रीनवनीतप्रियो जयति ॥

श्रीमत्प्रभुचरणविरचितं श्रीमदाचार्यचरण स्वरूपनिरूपकं

‘सौन्दर्य’ पद्यम्

विवरणद्वयसमेतं सानुवादञ्च

शास्त्री चीमनलाल हरिशङ्कर भट्ट

‘साहित्यभूषण’ ‘शुद्धाद्वैतरत्न’

इत्यनेन निर्दिष्टदिशा

शास्त्री काशीरामात्मजकेशवरामशर्मणा संशोध्यानुवाद

(सं. १९७८ मां श्रीज्जवनेशाचार्य पुष्टिसिद्धान्त कार्यालय तरङ्गथी प्रकाशित
थयेल पुस्तिका उपरथी सात्मार उद्धृत. જે અંગે પૂ.પા.ગો.શ્રી ૧૦૮ શ્રીહરિરાયજી
મહારાજ (પોરબંદર-મુંબઈ)ની આજ્ઞા મેળવેલ છે.)

સમયોચિત

પોરબંદરમાં શ્રીમન્મથમોહનપાદપદ્મપરાગાનુરાગી શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજે શ્રીસૌન્દર્ય પદ્ય ઉપર શ્રીગોકુલોત્સવજીની ટીકાનું સ્વારસ્ય વ્યાખ્યાનમાં સમજાવ્યું. આપે આજ્ઞા કરી કે આ લઘુ પદ્ય અતિ ગૂઢ રહસ્યદર્શકગ્રન્થ વૈષ્ણવોના હસ્તગત થવો જોઈએ. એ આજ્ઞાનું સાફલ્ય આજે અમને આનન્દ ઉપજાવે છે.

કલિકાલતમચ્છન્નદષ્ટિવાલા વિદ્વાનોને પણ અધુના અવિષય સર્વાજ્ઞાતલીલ શ્રીમદાચાર્યચરણનું સ્વરૂપ અતિગૂઢ હોય એમાં શી નવાઈ? પરંતુ ભક્તપરાયણ ભગવાન શ્રીગોકુલોત્સવ દ્વારા વખતે દુરારાધ્ય છતાં સુખસાધ્ય બને તો અલ્પજ્ઞ જીવ શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપને કંઈક સમજે, એ નિઃસંશય છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણનું સ્વરૂપ સર્વોત્તમજી, વલ્લભાષ્ટક અને સ્ફુરત્કૃષ્ણપ્રેમામૃતમાં અને તે ત્રણેના વિવરણોમાં સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. તથાપિ આ શ્લોકની અંદર જ્યારે શ્રીગોકુલોત્સવજીએ ચારજ પંક્તિના શ્લોકમાંથી સ્વારસ્ય દર્શાવ્યું, ત્યારે એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું કે એ ત્રણે ગ્રન્થોદ્દિષ્ટિના મન્થનમાંથી નીકળેલ આ નવનીતપિંડ છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ ભગવદાસ્યરૂપ છતાં, વૈશ્વાનર છતાં, વસ્તુતઃ કૃષ્ણ જ છે, શ્રીકૃષ્ણ શૃંગારકલ્પદ્રુમ છે. શૃંગારશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર શ્રીસ્વામિનીજીમાં અને ભગવાનમાં સ્ત્રીપુંભાવ છે. શૃંગારરસની બે અવસ્થા. સંયોગ અને વિપ્રયોગ. વિપ્રયોગમાં રસાધિકતાએ પૂર્વોક્ત ઉભય ભાવ ઉભયમાં પ્રકટે છે; પરંતુ ઉભયમાં ઉભય સ્ત્રીપુંભાવથી સંયોગરસમાં તો રસાભાસ જ થાય. તેથી શ્રીઠાકુરજીમાંથી સ્ત્રીભાવ શ્રીસ્વામિનીજીમાંથી પુમ્ભાવ બહાર પ્રકટ થયા, અને તે નિત્યલીલામાં

પ્રિય એવા નામથી બિરાજતા શ્રીવલ્લભસ્વરૂપમાં તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો, એટલે આ સ્વરૂપ રાસરસિક પુરુષોત્તમ કરતાં પણ અધિક ત્રિતયાત્મક બન્યું. પ્રિયસ્વરૂપે બિરાજતું હતું; અને તેમાં પૂર્વોક્ત ભાવદ્વયે પ્રવેશ કર્યો, એમ ત્રિતયાત્મકસ્વરૂપ તો હવે શ્રીઠાકુરજીની અને સ્વામિનીજીના સંયોગરસની અનેકવિધલીલાનું સાક્ષી બન્યું, અનુભવ કરનારૂં થયું. જો અનુભવ કરનાર ન હોય, તો રસસામગ્રી લુપ્તી થઈ જાય. તેમજ અનુભવ કરનાર પરકીય હોય તો પણ રસ ઉડી જઈ, રસાભાસ થઈ જાય. પરંતુ આ અનુભવ કર્તૃ સ્વરૂપ તો શ્રીપુરુષોત્તમરૂપ જ. સ્વસૌન્દર્યના નિધાન, સ્વાતિપ્રિય, માટે જ શ્રીવલ્લભ સાક્ષીરૂપે બિરાજ્યા તે જ ત્રિતયાત્મક રાસસ્ત્રીભાવપૂરિતવિગ્રહ અત્ર પધારી રાસરસનું પ્રાકટ્યનિજજનાર્થ પ્રકટ કર્યું. તટસ્થ અનુભવકર્તૃજો વિચારે કે આ પામર જીવને રાસરસિક પુરુષોત્તમના, લીલાદર્શનનો અનુભવ કરાવવો છે, તો તે મહાભાગ્યવાન દેવીજીવ કૃતાર્થ જ થાય, એમાં સંશય શો ? સાક્ષીસ્વરૂપની કૃપા વિના તદધીન લીલાસ્વારસ્ય કેમ સમજાય ? એ શ્રીકૃષ્ણનું સાક્ષીસ્વરૂપ જ્ઞાનદ ગુરુ જ ભક્તના સર્વ સાધનરૂપ બની જ્યારે એ અનુભવૈકગમ્ય પ્રભુનું પ્રકટ દર્શન કરાવે તો જ આ જીવ તેમનાં દર્શન કરી શકે, એટલે આ શ્રીપ્રભુચરણનિરૂપિત ત્રિતયાત્મક સ્વરૂપના ચરણશરણે જઈ તદ્દધ્યાન કરીએ તોજ એ નિગૂઢતત્ત્વ સમજાય. તદુક્ત દુર્બોધ હોય તે પણ સુબોધ ત્યારે જ થાય. ત્યારે જ તે અદેયદાનદક્ષ શ્રીપ્રભુનું દાન કરે, ભાવાત્મક પ્રભુને અર્થે ભાવનું દાન કરે, તો જ વ્રજવનીવત્ શૃંગારકલ્પદ્રુમ હૃદયમાં ઉદ્ભવે.

શાસ્ત્રી

ચીમનલાલ હરિશંકર ભટ્ટ

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

अथ गोस्वामि श्रीगोकुलोत्सवकृतं

‘सौन्दर्यं निजहृद्रत’ मितिपद्यस्य विवरणम्

सौन्दर्यं निजहृद्रतं प्रकटितं स्त्रीगूढभावात्मकं
पुंरूपश्च पुनस्तदन्तरगतं प्रावीविशत्स्वप्रिये ॥
संश्लिष्टावुभयोर्बभौ रसमयः कृष्णो हि तत्साक्षिकं
रूपं तत्रितयात्मकं परमभिध्येयं सदा बल्लभम् ॥१॥

श्रीमत्प्रभुचरणाः स्वीयानां श्रीमदाचार्यस्वरूपध्यानमुप-
दिशन्तस्तदुपजीव्यतया तावत्स्वरूपं निरूपयन्ति ‘सौन्दर्यं’
मित्यादिना । यद्यपि श्रीवल्लभाष्टकादौ स्वरूपं निरूपितं, तत्र
सूचितश्चायं प्रकारस्तथापि बुद्धिदोषात्कदाचिन्न भायादिति
पाक्षिकदोषपरिजिहीर्षा निरुपधिकृपालुता वा निरूपणबीजम् । अत्रेदं
हृदयम् । साक्षात्पुष्टिरसामृतप्रेप्सुब्रजरत्नकदम्बेषु स्वलावण्या-
मृतदित्सयाऽनिर्वचनीयानन्दरसमयः श्रीकृष्णः प्रादुर्बभूवेति । ‘तदेव
कदाचित्परमसौन्दर्यं स्वगतं प्रकटीकरिष्यामीति साकारं प्रादुर्भूतं सत्
श्रीकृष्ण’ इत्यादिनिबन्धाद्युक्तदिशावगम्यते । तत्र भगवत्यस्ति
भावद्वयं, पुरुषभावः स्त्रीभावश्चेति । एवमेव श्रीमुख्यस्वामिनिन्या-
मपि भावद्वयं, तदुक्तं श्रीहरिरायचरणैर्यथा हि सर्वभावात्मा कृष्णः

सा पि च तादशी'ति । तत्र च यद्युभयत्र विरुद्धयोः स्त्रीपुम्भावयो-
स्थायित्वमेव चेत्, तदा संयोगरसे पुम्भावद्वयस्य स्त्रीभावद्वयस्य च
प्रतीत्यारसाभासः स्यादतः संयोगसमयविशेषे भगवतः स्वामिनीतश्च
पृथक्स्थितं यद्भावद्वयं तत् श्रीमदाचार्यवर्यस्वरूपम् ।

ननु भावस्यात्र धर्मात्मकत्वेनामूर्त्तत्वात्कथं भक्ताभिलषित-
साकार स्वरूपत्वसिद्धिः ? तदसिद्ध्या च ध्यानस्य निर्विषयत्वा-
पातश्चेति चेत्, अत्रैवं ज्ञेयम् । भगवद्धर्मा हि भगवति लौकिकत्वेन
प्रतीयमाना अपि लोकविलक्षणा नित्या एव, स्वरूपाभिन्ना एवेति न
लौकिकन्यायेन निरूपयितुं योग्या, येन तद्वृष्टान्तेनामूर्त्तत्वादिकं तत्र
संभाव्येतापि । तदुक्तं गीतायां 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय-
विवर्जित'मित्यादि । सर्वाणि यानीन्द्रियाणि चक्षुर्वागादीनि तद्ग्राह्या
गुणाश्चालौकिका यथा सन्ति तथैव स्वयमेव शुद्धमेव ब्रह्म भासते,
ब्रह्मैव कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियरूपेणाभासत इत्यर्थः । एवं सतीश्वरी-
यज्ञानादिधर्माणामपि सच्चिदानन्दस्वरूपत्वानन्दमात्रकरपाद-
मुखोदरत्वादि ब्रह्मधर्मत्वं निक्षुण्णमेव सिद्धयति । एतदेवोक्तम्,
'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुख' मित्यादिना । तथा च
लोके मूर्त्तित्वेनाप्रसिद्धस्यापि भावस्य प्रकृते मूर्त्तत्वादिधर्मवत्त्वं
श्रौतमर्यादया सुप्रसिद्धमेव । अतः सुष्ठुक्तं 'मुपदर्शितभावद्वय-
स्वरूपपत्वमाचार्याणा'मिति । अत एव शब्दात्मकत्वादमूर्त्तत्वेन
प्रसिद्धानामपि वेदानां 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठ' इतिवाक्ये शब्द-
ब्रह्मात्मकमूर्तिमत्त्वेन स्मरणं सङ्गच्छते । एतच्च टिप्पण्यां साधना-
ध्यायभाष्ये चासकृदुक्तमिति विशेषजिज्ञासायां तत्र दृष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसरामः । किञ्च, तादशस्वामिनीभगवत्स्वरूपयोर्यथा-
वदनुभवकर्तृस्वरूपमप्यपेक्षितमेव, अनुभावकाभावे रसे चमत्कारा-
नुदयात् । तदेव साक्षिकस्वरूपमित्युच्यते । एतच्च ज्ञातृकस्वरूपं
‘स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे’तिवाक्यात् यथावत्स्व-
स्वरूपज्ञातृत्वं स्वस्यैवनान्यस्येति पुरुषोत्तमस्वरूपाभिन्नमेव
वक्तव्यम् । तथा चैतद्रूपत्रितयात्मकं श्रीमदाचार्यस्वरूपं ध्येयमिति ।

तथा चैवं श्लोकान्वयः । स्त्रीगूढभावात्मकं सौन्दर्यं पुंरूपं च
सौन्दर्यं निजहृद्रतं यदस्तीतिशेषः । यच्च पुनस्तदेव सौन्दर्यद्वयं
तदन्तरगतं स्वामिनीहृद्रतमस्तितदुभयत्र गतमुभयविधं सौन्दर्यं
स्वप्रिये श्रीवल्लभे कृष्णः सदानन्दः प्रावीविशत् प्रवेशितवान् । ततः
प्रवेशान्तरमुभयोः स्त्रीपुम्भावयोः सांश्लिष्टौ सत्यां शृङ्गाररसमयः कृष्णः
बभौ । स्वप्रियस्वरूपेणैकरसत्वं प्राप्य ‘बभावित्यर्थः । एतावता
रूपद्वयं प्रदर्शितं ज्ञेयम् । तृतीयं निरूपयन्ति तत्साक्षिकं रूपमिति ।
तत्पदेन बुद्धिस्थं स्वामिनीभगवद्रतं रूपं परामृश्यते । तथा च पूर्वोक्तं
रूपद्वयं तत्साक्षिकं मध्यस्थं चापरं रूपम् । एतद्रूपत्रितयात्मकं बल्लभं
सदा ध्येयम् । एतदेव रूपत्रयं श्रीवल्लभाष्टकादौ सूचितम् । तत्र
‘वस्तुतः कृष्ण एवे’त्यादिना पुंरूपत्वं, ‘रासस्त्रीभावपूरितविग्रहः’
‘प्रियागोपीभर्तुरि’त्यादौ स्त्रीरूपत्वम् । ‘राधावल्लभसेवया तदुचित-
प्रेम्णोपदेशरि’त्येवमादौ साक्षिकत्वं चेति । अत्र निजहृद्रतमितिपदेन

१. आविर्भावितवानित्यर्थ इतिपाठः ।

स्वासाधारणधर्मरूपत्वं सौन्दर्यं सूचितम् । स्त्रीगूढभावात्मकमिति । स्त्रीणां ब्रजरत्नात्मिकानां गूढो यो भावः । स्त्रीत्वरूपस्तदात्मकत्वं गूढत्वं तादृशभावस्यानन्यत्राप्रसिद्धतयैव । पुंरूपमिति पुंस्त्वरूपमित्यर्थः । पुमान् रूप्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वा । पुंस्त्वाख्यधर्मस्याभेदेन सौन्दर्येऽन्वय' इत्युक्तमेव । तदन्तरगतमिति । तत्पदेन स्वामिन्यभिधानं स्त्रीपदसान्निध्यात्परोक्षवादबोधनाय च तथाकथनम् । प्रावीविशदिति विशतेर्णिजन्तस्य लुङ्गिरूपम् । स्वप्रिय इतिकथनाद्बल्लभ इति नाम्नो भगवत्प्रियत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं संश्लिष्टाविति । श्लिष्टेरा- लिङ्गनार्थकस्य भावार्थकक्तिन्प्रत्यये रूपम् । तथा च नात्र तूष्णीं संयोगमात्रं विवक्षितम्, किन्तु तत्तद्रससामयिकतत्तल्लीलानुकूलतया रसानुभवो विवक्षित इत्युक्तं भवति । तत्रापि तत्तत्कीडोपयोगि- तत्तत्सा'मग्रीविशिष्ट एव, स तथेति समुपसर्गार्थः । अत एव *बभौ रसमयः कृष्ण* इति । एतावता 'नमामि हृदये शेषे लीलाक्षिराब्धि- शायिनम् । लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधि'मिति- श्लोकोक्तः प्रकारः सर्वोपि सूचितो ज्ञेयः । तत्साक्षिकमिति । एतेन जीवात्मसम्बन्धिज्ञानेच्छाकृतीनां तत्कर्तृकभोगस्य चान्तर्याम्य- धीनत्वं तत्साक्षिकत्वं च । यथा तथा भवल्लीलानां रसभोगस्य च

-
१. तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिन्यायान् । प्रकृते च तत्पदेन सौन्दर्यं । तदभिन्नोधर्मी धर्मधर्मिणोरभेदात्, तदभिन्नं पुंस्त्वं तस्य सौन्दर्याभेद इतिभावः
  २. तत्कृत इत्यपि पाठः

श्रीमदाचार्याधीनत्वं तत्साक्षिकत्वं चेति सूचितम् । 'एते देवाः साक्षिण' इति वेणुगीतसुबोधिनीविवरणे टिप्पयां साक्षिपदार्थो विवृत इति ततो ज्ञेयमधिकजिज्ञासायाम् । ध्येयमिति यत्प्रत्ययेन ध्यानस्यैतद्रसादित्सुनामावश्यकत्वमुक्तम् । सदेति कर्मणीव नात्र कालनियम इति सूचितम् । ध्येयमित्यनेन यद्रूपमत्र दर्शितं तन्न प्रकाशनीयं सर्वत्र, किन्तु ध्येयमेवान्तरङ्गभक्तैरिति सूचितम् । वल्लभमिति तृतीयलिङ्गनिर्देशो रूपाभिप्रायेणेति ज्ञेयमिति सर्वं रमणीयम् ।

इति श्रीहरिरायाणां कृपाबलमुपाश्रितः ।

श्रीकृष्णवल्लभं रूपं व्यावृणोद्रोकुलोत्सवः ॥१॥

इति गोस्वामि श्रीगोकुलोत्सवकृतं 'सौन्दर्यं निजहृद्गत' मितिपद्यस्य विवरणं सम्पूर्णम् ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यघरणकमलेभ्यो नमः ॥

साचीहरगोपालकृतव्याख्यानसमेतम्

‘सौन्दर्य’ पद्यम्

श्रीमत्प्रभुचरणाः स्वीयानां ध्येयं श्रीमद्वल्लभाचार्यस्वरूपं
निरूपयिष्यन्तस्तत्र प्रथमं ‘रसो वै स’ इति ‘सर्वकाम’ इत्यादि-
श्रुतिनिरूपितरसरूपभगवतो रसरूपत्वं यथा तथा निरूपयन्ति
‘सौन्दर्य’मिति श्लोकेन ।

सौन्दर्यं निजहृद्गतं प्रकटितं स्त्रीगूढभावात्मकं
पुम्रूपं च पुनस्तदन्तरगतं प्रावीविशत्स्वप्रिये ।
सँश्लिष्टवुभयोर्बभौ रसमयः कृष्णो हि तत्साक्षिकं
रूपं तत्त्रितयात्मकं परमभिध्येयं सदा वल्लभम् ॥१॥

यतो रसरूपतन्निरूपणपूर्वकमेव रसमयतन्निरूपणसम्भवः
सौन्दर्यं निजहृद्गतं प्रकटिमिति । श्रीगोकुलादौ नित्यलीलासत्त्वेपि
सर्वेमां पश्यन्त्वित्तीच्छ्रयां भगवता निजहृद्गतं सौन्दर्यं प्रथममेव ब्रजे
बहिः प्रकटितम् । तत्स्वरूपमाहुः- स्त्रीगूढभावात्मकमिति । भगवतः
स्त्रीविषयको यो गूढभावस्तदात्मकम् । अग्रे पुम्रूपमिति कथनादिदं
द्वितीयं रूपमर्थसिद्धम् । द्वितीयस्वरूपप्राकट्यमाहुः- पुम्रूपं च
तदन्तरगतमिति । च पुनस्तदनन्तरं तस्य बहिः प्रकटितं सौन्दर्यस्य

हृद्गतं पुम्रूपं सौन्दर्यं परमशोभनसमये व्रजे बहिः प्रकटितम् ।
 तत्स्वरूपमाहुः स्त्रीगूढभावात्मकमिति । स्त्रीणां भगवद्विषयको
 यो गूढभावस्तदात्मकम् । बहिः प्रकटितस्वरूपद्वयस्यानिर्वचनीय-
 शोभावत्वसौन्दर्यशब्देन तद्द्वयमुक्तम् । बहिः प्रकटितसौन्दर्यद्वयस्य
 पुनः परस्परं स्वस्वप्रिये स्वरूपे प्रवेशमाहुः पुनः प्रावीविशत्स्वप्रिय
 इति । पूर्वं स्वस्वहृदयाद्बहिः प्रकटितं भावरूपं सौन्दर्यद्वयं पुनः परस्परं
 स्वस्वप्रिये स्वरूपे भावात्मकं भगवान्प्रावीविशत्प्रवेशं कारितवान् ।
 अत एव श्रीहरिरायमहाराजकृतपदे ' भावरूपको भावरूप ' इत्युक्तं
 तैः । उभयत्र तस्य स्थायिभावरूपत्वात्स्वस्वस्थानात्कदापि नैव
 चलति । एवमन्तःस्थितभावरूप स्वरूपेणोभयोः स्वरूपयोर्वैशिष्ट्ये
 सति यन्निष्पन्नं तदाहुः - संश्लिष्टावुभयोर्बभौ रसमयः कृष्णो हीति ।
 उभयोर्बहिःस्थितभावरूपयोरन्तस्थितभावात्मकस्वरूपेण संश्लिष्टौ
 सत्यां वैशिष्ट्ये सति रसमयः शृङ्गाररसरूपः कृष्णो बभौ । हीति
 प्रमाणप्रसिद्धिः । एकमेव रूपं द्विधा भूतमिति रसमयकृष्णशब्द-
 वाच्यत्वमुभयत्रापि समानम् । श्रीपुरुषोत्तममहाराजकृतभावरूप-
 कृष्णाश्रय व्याख्याने ' अभेदवादानुरोधेन रसस्वरूपविचारे रसाव-
 लम्बनं द्वयाभिन्नरसात्मा स्वयं भवति ' । उपबृंहितं चेदं ब्रह्मवैवर्तीय-
 श्रीकृष्णजन्मखण्डेर्गवाक्येषु ' वर्द्धते सा व्रजे राधा शुक्ले चन्द्रकला
 यथा । श्रीकृष्णतेजसोर्द्धेन सा च मूर्तिमती सती ' । ' एका मूर्तिर्द्विधा
 भूताऽभेदो वेदे निरूपितः । इयं स्त्री वा पुमान्किंवा सा वा कान्ता
 पुमानय मिति । एवं रसप्रचुरं भगवत्स्वरूपं निरूप्यात्रे श्रीमद्भक्तभवर-
 स्वरूपं स्वकीयानां ध्यानार्थं निरूपयन्ति तत्साक्षिकमूपमित्यादिना ।

यत्तयोर्बहिःस्थितयोः स्वरूपयोः साक्षिकं हृदि स्थितं भावरूपं सर्वत्र
 तन्मुखरूपेण निरूपणात्तद्रूपमत एव प्रभोर्वल्लभं रूपं तत्रितयात्मकं
 सदा कालापरिच्छेदेनाभिध्येयं सर्वभावेन चिन्त्यम् । तन्मुखरूप-
 त्वात्सर्वभक्तानामतीव वल्लभम् । अत एव नामापि तदेवास्ति ।
 नखशिखपर्यन्तस्वरूपरसरूपत्वेति मुखगतो रसः कश्चिद्विलक्षण
 एव । तद्रूपं पुनः कीदृक्? परमिति । यदपेक्षयान्यदपरं संयोगात्मक-
 स्वरूपात्परमित्यर्थः । त्रितयात्मकमिति बहिःस्थितभावरूप-
 स्वरूपद्वयरूपम् । तदन्तःस्थितं भावरूपं च । सर्वेषां वल्लभत्वात्त-
 त्प्रकटितमार्गाङ्गीकृतैः सदा स्वसर्वस्वतया ध्येयम् । यथा जीवानां
 सर्वा प्रवृत्तिस्तद्भावश्च साक्ष्यधीनस्तथा श्रीगोकुलनाथवृन्दावन-
 चन्द्रप्रभोः सर्वापि लीलाकृतिः श्रीमद्वल्लभवराधीना । सर्वोत्तमे
 'श्रीकृष्णास्य 'मिति, 'रासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति । श्रीवल्लभाष्टके
 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति । श्रीपुरुषोत्तमचरणकृतकृष्णाश्रयव्याख्याने
 'तथा सत्याचार्याणामपि वैश्वानराद्वाक्पतेः' 'वस्तुतः कृष्ण
 एवे'तिवाक्यद्वयविचारे पूर्वोक्तरीत्योभयमुखारविन्दात्मकत्वमु-
 भयात्मकं च सिद्धचतीत्युक्तम् । भावरूपस्यापि मुखारविन्दस्य
 'सर्वतः पाणिपादान्त 'मिति श्रीभगवद्गीतावाक्यादानन्दमात्र-
 करपादमुखोदरादिमन्त्रम् । सर्वाशैर्भावात्मस्वरूपप्रवेशे स्वरूप-
 योग्यतापेक्षावश्यकी । यथा काष्ठाद्बहिःप्राकट्येपि काष्ठन्तु काष्ठमेव,
 पुनस्तत्र तस्य सम्यक्प्रवेशे वहित्वं स्यात्तथा भक्तहृदयाद्बहिः
 प्रकटेपि भगवति, तद्देहो यथा पूर्वमेव । पश्चात्स एव भगवान्वि-
 रहदशायां परमानन्दरूपतया क्लेशैर्यथा यथा हृदि प्रविशेत्तथा

तथाऽऽमघटपाकवत्कालेनालौकिकदेहरूपयोग्यतायां सर्वांशैः
 प्रविशेत् । अत्र त्वानन्दमात्रकरादिमत्त्वं रसरूपत्वं च सर्वं सिद्धमेव ।
 तत्र प्रवेशे कुतो विलम्बः ।

इति श्रीमन्महतां दासानुदासवालबुद्धिसाचीहर-(साचोरा) गोपालकृतं
 'सौन्दर्य'मित्यस्य व्याख्यानं सम्पूर्णम् ।

“परिशिष्टम्”

श्रीगोकुलोत्सवकृतं प्रथमविवरणम्

अतिकृपया निगूढमपि श्रीमदाचार्यारूपं ध्यानार्थं प्रकाशयन्ति
 सौन्दर्यमिति । अत्र प्रावीविशदिति क्रि यानिरूपितमुख्यप्रयोग-
 कर्तृत्वं कृष्णस्यास्ति, इति कृष्णरूपमेव प्रकृतत्वाद्वक्तृबुद्धि-
 स्थमितिनिजपदेन कृष्णरूपं ग्राह्यम् । तथा च निजहृद्रतंकृष्णहृद्रतं
 यत्सौन्दर्यं, अर्थान्मुख्यस्वामिनीरूपसौन्दर्यं सर्वसौन्दर्ययुक्त
 स्वामिनीरूपमिति यावत् । स्वामिनीरूपस्य भगवद्भावात्मकत्वा-
 द्भगवद्धृद्रतत्वम् । भावत्वं च श्रीहरिरायचरणैः स्फुटमुक्तं 'यथा हि
 सर्वभावात्मा कृष्णः सा चापि तादृशी'ति । मुख्यस्वामिन्या अन्यासां
 च सर्वासां भावात्मा भगवान्यथास्ति तथा सापि मुख्यस्वामिन्यपि
 तादृशी सर्वभावात्मेत्यर्थः । अत्र सर्वपदेन भगवान् लीलास्थभक्ताश्च
 ज्ञेयाः । तद्भावात्मत्वं स्वामिन्या अपि रसरूपत्वं स्फुटं ज्ञापयितु-
 मावश्यकम् । तथा च निजहृद्रतं सौन्दर्यमित्यस्य भगवद्धृदय-

स्थस्थायिभावात्मकं स्वामिनीस्वरूपमिति व्याख्यानं स्फुटम् ।
 मूले त्वतिगोप्यत्वज्ञापनाय स्वामिनीरूपं न स्फुटमभिहितम् । एवञ्च
 कृष्णो निजहृदयं सौन्दर्यं प्रकटितं प्रादुर्भावितं स्वप्रिये कृष्णप्रिये
 प्रावीविशत्प्रवेशितवानिति सम्बन्धः । प्रकटितमित्यस्य 'लोहितोष्णीषा
 ऋत्विजः प्रचरन्ती 'तिवद्विधेय विशेषणत्वान्तादृशं रूपं प्रकटितं कृत्वा
 प्रवेशितवानित्यर्थाल्लभ्यते । भगवतोतिप्रेमास्पदत्वात्प्रियत्वरूपे-
 णैवलीलायां तद्रूपस्य प्रसिद्धिः न तु नामान्तरेणेति प्रियपदोक्त्या
 ज्ञापितम् । अत एव तत्र निजहृदयगतस्वरूपप्रवेशनोद्यमो भगवत
 इति भावः । किञ्च, यथा स्वप्रिये निजहृदयस्थस्थायिभावस्वामिनी-
 रूपं प्रवेशितवाँस्तथा ब्रजस्त्रीहृदयस्थायिभावात्मकंस्वकीयं पुरुषरूपं
 च स्वप्रिये प्रवेशितवानिति निरूपयन्ति स्त्रीगूढभावात्मकमिति । स्त्रीणां
 ब्रजस्त्रीणां हृदगतो गूढो यो भावः शृङ्गारस्थायिरूपस्तदात्मकमत एव
 तदन्तरगतं ब्रजस्त्रीणां यदन्तरं हृदयं तत्र गतं गुप्तमित्यर्थः । तादृशं यत्
 स्वकीयं पुंरूपं तदपि स्वप्रिये प्रावीविशत्प्रवेशितवान् । ततः किमत
 आहुः सँडिल्लिष्टाविति । उभयोर्भगवद्धृदयभक्तहृदयस्थितयोः
 स्वामिनीभगवद्रूपयोरेकत्र स्वप्रियरूपाधारे सँडिल्लिष्टौ सत्यां संयोगे
 सति बभौ । संयोगः शृङ्गारात्माऽऽलम्बनविभावादिसहितः कृष्णो
 बभौ, अधिकशोभां प्राप्तवान् । तदुक्तं ' व्यरोचिताधिकं तात पुरुषः
 शक्तिभिर्यथे 'ति । एवं रूपद्वयस्य प्रिये प्रवेशमुक्त्वेदानीं परस्परस्य
 भावरूपयोरधिकरणभूते प्रियस्वरूपे विशेषं कञ्चन बोधयितुमाहुः-
 तत्साक्षिकं रूपमिति । इदं रूपद्वयाधारत्वेन निरूपितं यत्प्रियरूपं
 तत्साक्षिकमपि रूपद्वयलीला साक्षिककमपि त्रितयात्मकमेव

भगवतो वल्लभप्रियं रूपं ध्येयमिति सम्बन्धः । स्वामीनीरूपं भगवतो रूपं तत्प्रियं रूपं चेति त्रितयात्मकमेव ध्येयं भक्तैरिति शेषः ।●

उपकारस्मरण

आ ग्रन्थमुद्रणमां विविध उस्तप्रतोनी सहायनी अमे नोंध लईअे छीअे.

१. अेक प्रति श्रीगोकुलोत्सवञ्चकृत विवरणनी, श्रीञ्चवनेशाचार्य पुस्तकालयमांथी मणी.
२. अेक प्रति श्रीगोकुलोत्सवञ्चकृत विवरणनी, श्रीमद्गोस्वामी श्रीमग्नलालञ्च मडाराजे अमारा पंढर ढिवसना सतत प्रयासे संवाढित करवा ढीधी.
३. अस्मत्पितृयरण शास्त्रीञ्च काशीरामे यात्रामांथी कोई वैष्णवनी प्रति उपरथी उतारेली, जेना उपरथी प्रेसकोपी तैयार अमने मणी.
४. वे.शा.सं. भगवत्शास्त्रनिष्ठात शास्त्रीञ्च मग्नलालभाईनी अेक सायोर गेपालढासकृत ढीका,

---

● लेखोयं श्रीगोकुलोत्सवनाम्ना प्रसिद्धोऽस्मन्महाराजश्रीजीवनेश-पुस्तकालयस्थप्रतिफलकेऽभिनवो दृश्यते, अन्तिमं च श्रीगोकुलोत्सवप्रणीत-विवरणे 'एतदेव रूपत्रयं श्रीवल्लभाष्टकादी सूचित'मित्यग्रे समाम्निपर्यन्तं समानमिति ततोवगन्तव्यम् ।

કોઈ કારણસર ભગવદીય વાડીલાલભાઈ પાસે આવેલી, અચાનક તેમના હસ્તગત થઈ કે જે અમે દ્વિતીય ટીકા તરીકે મૂકી શક્યા.

૧. એક ટીકા શ્રીધનશ્યામલાલજીના સંગ્રહમાંથી મળી. આ ટીકા શ્રીગોકુલોત્સવજીના નામથી જ પ્રખ્યાત છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં પ્રથમ છાપેલી અને પરિશિષ્ટમાં છાપેલી ટીકાને સરખાવતાં એમ અનુમાન થાય છે કે, શ્રીગોકુલોત્સવજીએ પરિશિષ્ટમાં જે છાપી છે, તે ટીકા પ્રથમ કરી હશે. અને જે પ્રથમ છાપી છે તે સવિસ્તૃત ટીકા ફરીથી કરી હશે. બંને ટીકામાં જોકે પાછળનો ભાગ સરખો જ છે. પણ ઉપરનો પદવિવેચન પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન છે. માટે જે ભાગ આ પ્રથમ છાપેલી ટીકાને મળતો નથી તે ભાગ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે. અને જે ભાગ ઉભયમાં સમાન છે તે ભાગ ફરીથી છાપવાની આવશ્યકતા ન લાગી.

૨. કોટાસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીમુરલીધરલાલજી મહારાજના સંગ્રહમાંથી બે પ્રતિ શ્રીગોકુલોત્સવજીની ટીકાની મળી છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિઓ અર્પનાર મહાશયોના અમે આભારી છીએ.

કેશવરામ શર્મા

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यरक्षकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमत्प्रભુચરણવિરચિત શ્રીમદાચાર્યચરણસ્વરૂપ નિરૂપક
સૌન્દર્યપદનો શ્રીગોકુલોત્સવવિરચિત ટીકાનુસાર ગુર્જરાનુવાદ

સૌન્દર્ય નિજહૃદ્ગતં પ્રકટિતં સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મકં
પુમ્નરૂપગ્ય પુનસ્તદન્તરગતં પ્રાવીવિશત્સ્વપ્રિયે ।
સંશ્લિષ્ટાવુભયોર્બભૌ રસમયઃ કૃષ્ણો હિ તત્સાક્ષિકં
રૂપં તત્ત્રિતયાત્મકં પરમભિધ્યેયં સદા વલ્લભમ્ ॥

અન્વય-(સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મકં) સ્ત્રીભાવરૂપી ગૂઢભાવાત્મક
(સૌન્દર્ય) સૌન્દર્ય (ય) અને (પુંરૂપ) પુંભાવરૂપી (સૌન્દર્ય) સૌન્દર્ય
(નિજહૃદ્ગતં) નિજ શ્રીઠાકુરજના હૃદયમાં (બિરાજે છે) તેમાંથી
સ્ત્રીભાવસૌન્દર્ય (પ્રકટિતં) પ્રકટ કર્યું. (પુનઃ) ફરીને (તદન્તરગતં)
શ્રીસ્વામિનીજના હૃદયમાં (સૌન્દર્ય) સ્ત્રીભાવ પુંભાવરૂપી સૌન્દર્ય
બિરાજે છે તેમાંથી પુમ્ભાવસૌન્દર્ય (પ્રકટિતં) પ્રકટ કર્યું (સ્વપ્રિયે)
શ્રીવલ્લભમાં (પ્રાવીવિશત્) પ્રવેશ કરાવ્યું. (પ્રવેશ કરાવ્યા પછી)
(ઉભયોઃ) સ્ત્રીપુમ્ભાવનો (સંશ્લિષ્ટૌ) સંયોગ થવાથી (રસમય)
શૃંગારરસમય (કૃષ્ણઃ) સદાનન્દ (હિ) નિશ્ચયે (બભૌ) શોભ્યા.
(તત્સાક્ષિકં) પૂર્વોક્ત રૂપદ્વયના મધ્યસ્થ સ્વરૂપ, (તત્ત્રિયાત્મકં)

આ અન્વય શ્રીગોકુલોત્સવજીએ ટીકામાં જે અન્વય કર્યા છે તેને આધારે
કર્યા છે.

પુખ્તભાવ સ્ત્રીભાવ અને સાક્ષિક આ ત્રણ રૂપમય (પરં) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ (વલ્લભં રૂપં) શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્વરૂપનું (સદા) નિરન્તર (ધ્યેયં) ધ્યાન કરવું.

ભાવાર્થ : સ્ત્રીભાવરૂપી ગૂઢભાવાત્મક સૌન્દર્ય અને પુખ્તભાવરૂપી સૌન્દર્ય શ્રીઠાકુરજીના હૃદયમાં બિરાજે છે; તેમાંથી સ્ત્રીભાવાત્મક સૌન્દર્ય પ્રકટ કર્યું. શ્રીસ્વામિનીજીના હૃદયમાં સ્ત્રીભાવ અને પુખ્તભાવરૂપી સૌન્દર્ય બિરાજે છે તેમાંથી પુખ્તભાવ સૌન્દર્ય પ્રકટ કર્યું. આ (બંને પ્રકારનું સૌન્દર્ય) શ્રીવલ્લભમાં (શ્રીકૃષ્ણે) પ્રવેશ કરાવ્યું. (પ્રવેશ કરાવ્યા પછી) બંને સ્ત્રીપુખ્તભાવનો સંયોગ થવાથી શ્રૃંગાર રસમય કૃષ્ણ શોભ્યા. આ રૂપ દ્વયના સાક્ષિરૂપ તેમજ સ્ત્રીપુખ્તભાવાત્મક એમ ત્રણ રૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રીમદાચાર્યચરણસ્વરૂપનું નિરન્તર ધ્યાન કરવું.

વિવેચન

ઉદ્દેશ : શ્રીપ્રભુચરણ પોતાના ભક્તોને માટે શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાને ઉપદેશ આપે છે. આપણે સ્વરૂપજ્ઞાન વિના સ્વરૂપધ્યાન ન કરી શકીએ, તેથી 'સૌન્દર્ય' શ્લોકથી સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપનું વર્ણન આજ પ્રકારે શ્રીવલ્લભાષ્ટક વિગેરમાં દર્શાવ્યું છે. તથાપિ જીવદોષથી જાતે ન સમજાય, આ પાક્ષિક દોષ દૂર કરવાની ખાતર કે અનહદ દયાની ખાતર આ સ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું.

ઉપોદ્ઘાત : સાક્ષાત્ પુષ્ટિરસામૃત મેલવવાની ઈચ્છાવાળા શ્રીગોપીજનોના યૂથને પોતાના લાવણ્યામૃતને આપવાની ઈચ્છાથી; જેનું વર્ણન પણ ન થઈ શકે એવા આનન્દરસ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થયા. આ વાત નિબન્ધમાં પણ લખી છે.

કદાચિત્ સર્વોત્કૃષ્ટ મારામાં રહેલું પરમ સૌન્દર્ય પ્રકટ કરીશ. એ હેતુથી સાકાર-આનન્દાકાર-સૌન્દર્ય પ્રકટ થયું, એજ શ્રીકૃષ્ણ. આ ભગવાનમાં પુખ્તભાવ અને સ્ત્રીભાવ એ બે ભાવ રહ્યા છે. શ્રીસ્વામિનીજીમાં પણ બંને ભાવ છે. શ્રીહરિરાયપ્રભુ પણ આજ્ઞા કરે છે કે, જેમ સર્વપાત્મ્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે તેમ શ્રીસ્વામિનીજી પણ સર્વભાવાત્મક છે, હવે અત્રે જો શ્રીઠાકુરજીમાં અને શ્રીસ્વામિનીજીમાં રહેલા સ્ત્રીપુખ્તભાવનું સ્થાયિત્વ થાય તો સંયોગરસ સમયે બે પુખ્તભાવ અને બે સ્ત્રીભાવની પ્રતીતિ થતાં રસાભાસ થઈ જાય. માટે સંયોગ સમયે ભગવાનમાંથી અને સ્વામિનીજીમાંથી જે ભાવદ્વય જુદું પડ્યું તેજ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું સ્વરૂપ જાણવું.

શંકા : ભાવ મૂર્ત કે અમૂર્ત ? : અત્ર ભાવ તો ધર્માત્મક હોવાથી મૂર્તિમાન નહોય, અને ભાવ અમૂર્ત રહે તો ભક્તજનો ઈચ્છે છે તેવા સાકારસ્વરૂપની સિદ્ધિ કેમ થાય ? જ્યાં સુધી સાકારસ્વરૂપની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી ધ્યાન થઈ શકે જ નહીં.

સમાધાન : ભાવ મૂર્ત છે : અહીંયા આ પ્રમાણે વિચાર કરવો. ભગવાનના ધર્મો ભગવાનમાં લૌકિક જેવા પ્રતીત થાય તો પણ લોકથી વિલક્ષણ છે, નિત્ય છે, ભગવાનના સ્વરૂપથી અભિન્ન છે, (જુદા નથી) આવા ગુણોનો વિચાર લૌકિક ન્યાયથી ન કરી શકીએ, જો લૌકિક દષ્ટાન્તથી વિચાર કરીએ તો ભાવ (ભગવદ્ધર્મ) મૂર્તિમાન નથી, એવો ભાસ થઈ જાય. (એનો વિચાર આત્મવાક્યથી જ થાય) ગીતાજીમાં

૧. તદેવ કદાચિત્ 'પરમસૌન્દર્ય સ્વગતં પ્રકટીકરિષ્યામી'તિ સાકાર પ્રાદુર્ભૂતં સત્ શ્રીકૃષ્ણઃ । ત.નિ.ભા.પ્ર.પ્ર.સ્ક.૧ શ્લો. પ્રકાશ : ।

૨. 'યથા હિ સર્વભાવાત્મા કૃષ્ણઃ સા યાપિ તાદૃશી'

બ્રહ્મનું સ્વરૂપવર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે- 'ચક્ષુ વિગેરે સર્વ ઈન્દ્રિયના ગુણોમાં રૂપ વિગેરેથી શોભતું તથાપિ જેને પ્રાકૃત ઈન્દ્રિય નથી એવું બ્રહ્મ છે, લોકમાં પણ જે કંઈ સૌન્દર્યાદિક છે તે પણ ભગવાનના સંબંધથી જ છે.

સર્વ ચક્ષુ: વાગ્ વિગેરે ઈન્દ્રિય અને ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થતા ગુણો અલૌકિકમાં છે, તેવાજ પ્રકારે પોતે બ્રહ્મ જ શુદ્ધ ભાસે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ જ કર્મેન્દ્રિય જ્ઞાનેન્દ્રિય રૂપે પ્રકાશે છે. માટે ભગવાનું સંબન્ધિજ્ઞાનાદિધર્મો પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી આનન્દમય હસ્ત પાદ મુખ ઉદરવાળું બ્રહ્મ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ તરફ હસ્તપાદવાળુ, સર્વ તરફ ચક્ષુ: મસ્તક મુખવાળું બ્રહ્મ જ છે. (અર્થાત્ આનન્દ એ આકાર સમર્પક છે. ભગવાનના હસ્તપાદાદિક સર્વ આનન્દરૂપ છે. શર્કરાપુત્તિકાવત્ સર્વત્ર આનન્દઘન છે, ભગવાન અને ભગવદ્ધર્મો એકજ હોવાથી ભગવદ્ધર્મો પણ ભગવદ્ધ આનન્દઘન રસપ્રચુર સાકાર છે) માટે લોકમાં જોકે ભગવદ્ધર્મોનું મૂર્તિત્વ પ્રસિદ્ધ નથી પણ આ વર્ણનીય પ્રસંગમાં તો ભગવદ્ધર્મોનું મૂર્તિમત્વ શ્રુતિસિદ્ધ છે, અને તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીમદાચાર્યચરણનું સ્ત્રીપુખ્ત્વાત્મક સ્વરૂપ ઉપદેશ્યું; તે બહુ જ સારું કર્યું છે.

ભાવમૂર્ત છે તેમાં દૃષ્ટાંત : લોકમાં વેદ શબ્દાત્મક હોવાથી વેદને અમૂર્ત માને, તથાપિ ખરી રીતે વેદ મૂર્તિમાન છે. ^૧ જેમ સ્વર્ગમાં મૂર્તિવાલા વેદો છે, આ વાક્યના પ્રમાણથી શબ્દ બ્રહ્માત્મક વેદ મૂર્તિમાન છે. એવું સ્પષ્ટ થાય છે. તેવી રીતે ભગવદ્ધર્મ પણ મૂર્તિમાન છે. સાકાર

-
૧. સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ । ગી.અ.૧૩ શ્લો.૧૪
  ૨. 'સર્વતઃ પાણિપાદાસ્તં સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્' ગી.અ.૧૩ શ્લો.૧૩ ત.નિ.શા.પ્ર. શ્લો.૨૫
  ૩. 'વેદા યથા મૂર્તિધરાસ્ત્રિપૃષ્ઠે' શ્રી.મ.ભા.અ.૧૯ શ્લો.૧૩

છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ વિષય ટિપ્પણીમાં અને તૃતીયાધ્યાય ભાષ્યમાં વર્ણવ્યો છે; વિશેષ જિજ્ઞાસાની ત્યાંથી તૃપ્તિ કરી લેવી.

અનુભવકર્તૃ સ્વરૂપની અપેક્ષા છે : હવે આપણે ચાલતા પ્રસંગ ઉપર આવીએ. આ સર્વ ભાવાત્મક શ્રીસ્વામિનીજી અને શ્રીભગવત્સ્વરૂપને (સ્વલીલાનો) અનુભવ કરનાર એક સ્વરૂપની અપેક્ષા છે. અનુભવ કરનાર વિના રસમાં ચમત્કાર ન આવે, આ અનુભવકર્તૃ જે તૃતીય શ્રીવલ્લભસ્વરૂપ હતુ, તેનેજ આપણે સાક્ષિક સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આ સાક્ષિસ્વરૂપ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપાભિન્ન છે. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ જ છે. (જો કોઈ ઈતર અનુભવકર્તૃ આવે તો રસાભાસ થઈ જાય) તેમજ 'હે પુરુષોત્તમ તમે આપના સ્વરૂપને આપથી જ જાણો છો' આ ગીતાવાક્યથી પણ નિશ્ચય કર્યો કે (રસપ્રચુર આનન્દઘન શૃંગારકલ્પદ્રુપ) ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ ઈતરને ન થતાં આપને જ પ્રિય-વલ્લભ સ્વરૂપને જ થયો. આ તૃતીય સ્વરૂપ શ્રીપુરુષોત્તમથી અભિન્ન જ જાણવું. આ જ ત્રિતયાત્મક શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું.

શ્લોકના અન્વયાર્થ : સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મક સૌન્દર્ય અને પુમ્ભાવરૂપી સૌન્દર્ય આપના હૃદયમાં જે બિરાજે છે તે; તેમજ તે સ્ત્રીપુમ્ભાવાત્મક ઉભયવિધ સૌન્દર્ય શ્રીસ્વામિનીજીના હૃદયમાં બિરાજે છે તે; ઉભયસ્થલનું ઉભયવિધ સ્ત્રીભાવાત્મક અને પુમ્ભાવાત્મક સૌન્દર્ય શ્રીવલ્લભમાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રવેશાવ્યું. પ્રવેશ કરાવ્યા બાદ ઉભય સ્ત્રીપુમ્ભાવનો સંયોગ થતાં શૃંગારરસમય શ્રીકૃષ્ણ શોભ્યા. અર્થાત્ સ્વપ્રિય સ્વરૂપ સાથે એકરસ થઈ શોભ્યા. આટલે સુધી તો જાણે બે રૂપની વાત થઈ, હવે તૃતીય રૂપનો વિચાર કરીએ. જે પૂર્વે કહેવામાં

---

૧. 'સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ' શ્રીગીતા.

આવ્યા બે રૂપ એક શ્રીસ્વામિનીજીના હૃદયમાં અને બીજું શ્રીભગવાનના હૃદયમાં બિરાજતું સ્વરૂપ; આ બંને સ્વરૂપના સાક્ષિરૂપ મધ્યસ્થ ત્રીજું રૂપ શ્રીવલ્લભસ્વરૂપ છે; તેનું હંમેશા ધ્યાન કરવું.

ત્રણ સ્વરૂપનો વિચાર

૧. આ ત્રણે સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભાષ્ટક વિગેરેમાં વર્ણવ્યા છે. 'વસ્તુતઃ કૃષ્ણ એવ' શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને કવિલોકો વૈશ્વાનર કહે છે પણ વસ્તુતસ્તુ સાક્ષાત્ કૃષ્ણ જ છે, આ વાક્યમાં પુમ્ભાવ દર્શાવ્યો છે.

૨. 'રાસસ્ત્રીભાવપૂરિતવિગ્રહઃ' 'પ્રિયા ગોપીભર્તુઃ' રાસસ્ત્રી શ્રીગોપીજનોના ભાવથી જેમનું શ્રીઅંગ પૂરિત છે. અને શ્રીગોપીજનના ભર્તાના શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પ્રિયા છે. આ વાક્યોમાં સ્ત્રીભાવ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

૩. 'રાધાવલ્લભસેવયા તદ્દુચિતપ્રેમ્ણોપદેશૈરપિ' શ્રીરાધા-વલ્લભની સેવાથી અને તેને યોગ્ય પ્રેમના ઉપદેશથી પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સમાન કોઈ થવાનું નથી અને ગયું પણ નથી. આ વાક્યોથી સાક્ષિત્વ સિદ્ધ થયું. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું સ્વરૂપત્રિયાત્મકત્વ સિદ્ધ થયું.

શ્લોકના દરેક પદ વિવેચન

નિજહૃદગતમ્ - પોતાના હૃદયમાં રહેલું અસાધારણ ધર્મરૂપી સૌન્દર્ય દર્શાવ્યું.

સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મકમ્ - સ્ત્રીત્વરૂપી જે ગૂઢભાવ છે તે ભાવયુક્ત એક સૌન્દર્ય છે. આ ભાવ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી તેને ગૂઢ કહ્યો છે.

પુમ્નરૂપમ્ - જેનાથી પુરુષ ઓળખાવાય, જણાવાય, તે પુંસ્ત્વ. પુંસ્ત્વ

ધર્મ અને ધર્માને અભેદ છે. તેથી પુંસ્ત્વરૂપી સૌન્દર્ય એવો અર્થ થયો. ન્યાય કહે છે કે, 'જેનાથી ભેદ નહિ રહેલાથી જે અભિન્ન રહેતું હોય તેને પણ અભિન્ન એટલે ભેદ રહિત ગણવું. (તેનાથી) સૌન્દર્યથી (ભેદ વગર રહેતું) ધર્મિસ્વરૂપ તેનાથી (અભિન્ન રહેતું) જે પુંસ્ત્વ (તેને પણ) તેનાથી (ભેદ રહિત ગણવું) એટલે પુંસ્ત્વને પણ સૌન્દર્યથી અભિન્ન ગણવું. ધર્મ અને ધર્માનો સૂર્ય અને તેના પ્રકાશવત્ અભેદ ગણ્યો છે. માટે પુંસ્ત્વરૂપી સૌન્દર્ય એવો અન્વય આપણે કરી શક્યા.

તદન્તરગતમ્ - શ્રીસ્વામિનીજીના હૃદયમાં બિરાજતું. શ્રીસ્વામિનીજીનું સ્પષ્ટ નામ નહીં કહેવાનું કારણ પરોક્ષવાદ છે. (વેદાદિવચનો અને દેવો પરોક્ષપ્રિય છે)

પ્રાવીવિશત્ - 'વિશ' ધાતુને 'ણિજ્' પ્રેરકવાચક પ્રત્યય લગાડી લુક્માં આ રૂપ થાય છે.

સ્વપ્રિયે - શ્રીવલ્લભનામ ભગવાનને પ્રિય જ છે.

સંશ્લિષ્ઠૌ - પ્રવૃત્તિનિમિત્ત આ ક્રિયા છે. 'શ્લિષ્' ધાતુ આલિંગન અર્થમાં છે. તેને ભાવાર્થક 'ત્કિન્' પ્રત્યય લાગી આ રૂપ થયું. અર્થાત્ અહીંયા કેવલ ગૂપચૂપ સંયોગમાત્ર જ થયો એટલુ જ વક્તવ્ય નથી; પણ તે તે રસ સમયની તે તે લીલાના રસનો અનુકુલતાએ અનુભવ કર્યો; એમ સૂચવ્યું. લીલોપયોગિની તે તે સામગ્રીસહિત જ તે સંશ્લેષ થયો. એમ 'સમ' ઉપસર્ગ ઉપરથી સમજ્યા.

બભૌ રસમયઃ કૃષ્ણઃ - રસપ્રચુર શ્રીકૃષ્ણ શોભ્યા અર્થાત્ 'નમામિ હૃદયે શેષે લીલાક્ષીરાબ્ધિશાયિનમ્ । લક્ષ્મીસહસ્રલીલાભિઃ સેવ્યમાનં કલાનિધિમ્, હૃદયરૂપીશેષમાં લીલારૂપી ક્ષીરસમુદ્રમાં શયન કરતા સહસ્રલક્ષ્મીરૂપી લીલાથી સેવાતા કલાનિધિ પ્રભુની સર્વલીલાનો પ્રકાર અત્રે વર્ણવ્યો.

તત્સાક્ષિકમ્ - જેમ જીવાત્મા સંબંધી જ્ઞાન ઈચ્છા કૃતિ વિગેરે અને જીવકર્તૃક ભોગ પણ જેમ અન્તર્યામીને અધીન છે; તેમ ભગવલ્લીલા અને રસભોગ પણ ભગવલ્લીલાના સાક્ષી શ્રીમદ્દાયાર્યચરણને અધીન છે. શ્રીવેણુગીત સુબોધિનીજીના 'એતે દેવાઃ સાક્ષિણઃ' એ સ્થલે ટિપ્પણીજીમાં સાક્ષિપદાર્થનું વિવરણ કર્યું છે. તો અધિક જજ્ઞાસાએ ત્યાંથી જાણી લેવું.

ધ્યેયમ્ - આ આવશ્યક યત્ પ્રત્યયથી નિશ્ચય થયો કે ભગવલ્લીલાસાનુભવની ઈચ્છાવાલા ભક્તોએ અવશ્ય શ્રીમદ્દાયાર્યચરણના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું.

સદા - હંમેશા ધ્યાન કરવું. અત્ર કર્મમાર્ગની માફક કાલનો નિયમ નથી. અહર્નિશ ધ્યાન કરવું.

વલ્લભમ્ - ભગવાનને અતિપ્રિય શ્રીવલ્લભના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. આ પ્રમાણે બહુજ સુન્દર અર્થ થયો.

ઈતિ શ્રીહરિરાયાણાં કૃપાબલમુપાશ્રિતઃ ।

શ્રીકૃષ્ણવલ્લભં રૂપં વ્યાવૃણોદ્ગોકુલોત્સવઃ ॥૧॥

શ્રીહરિરાયચરણના કૃપાબલના આશ્રિત શ્રીગોકુલોત્સવજી મહારાજે શ્રીકૃષ્ણને બહુજ પ્રિય શ્રીમદ્દાયાર્યચરણના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું.

શ્રીગોકુલોત્સવવિરચિત વિવરણાનુવાદ સંપૂર્ણ.